सत्कार्योत्तेजक सभा-धुळें

श्री ज्ञानेश्वरीदर्शन

लेखक

शिवाजी नरहर भावे

सत्याग्रहाश्रम वर्धा

किंमत [illegible] रुपये

(श्री रामदास आणि रामदासी मासिकांत प्रसिद्ध झालेला)

सत्कार्योत्तेजक धुळें

श्री

महाराष्ट्रधर्म ग्रंथमाला

ग्रंथ सहावा

श्री ज्ञानेश्वरीदर्शन

तैसा वाग्विलास विस्तारू । गीतार्थेंसीं विश्व भरूं ।
आनंदाचें आवारूं । मांडूं जगा ॥ (१३·११६०)
फिटो विवेकाची वाणी । हो कानां मनां जिणीं ।
देखो आवडे तो खाणी । ब्रह्मविद्येची ॥ (१३·११६१)
दिसो परतत्त्व डोळां । पाहो सुखाचा सोहळा ।
रिघो महाबोध सुकाळा — । माजीं विश्व ॥ (१३·११६२)

लेखक शिवाजी नरहर भावे- सत्याग्रहाश्रम वर्धा

फेब्रुवारी १९५३

किंमत-20 रु.

प्रकाशक — शंकर श्रीकृष्ण देव, - सत्कार्योत्तेजक सभा, धुळें
मुद्रक — निळकंठ भास्कर भट, आत्माराम छापखाना, धुळें

अनुक्रमणिका

श्री ज्ञानेश्वरी शब्दार्थ कोश

रचयिता

शिवाजी नरहर भावे

मूल्य २५ रूपये

प्रकाशक मंत्री, ग्रामसेवा मंडळ,

गोपुरी, वर्धा

प्रस्तावना

१ श्रीज्ञानेश्वरमहाराज आणि ज्ञानेश्वरी या दोन शद्बांचा उच्चार केल्याबरोबर, प्रत्येक महाराष्ट्रीयाच्या अंतःकरणांत, एका अपूर्व, एका दिव्य आणि पावन भावनेचा उदय होत असतो. ही भावना केवळ क्षणिक स्वरूपाची नसून शतकानुशतकें महाराष्ट्राच्या अंतःकरणावर खोल ठसलेली आहे आणि उत्तरोत्तर ती वाढत आहे. नाथ तुकोबा-सारख्या संतसत्पुरुषांना हि या भावनेनें आपण धन्य झालों असें वाटतें तेथें इतर सामान्य लोकांची काय कथा ! महाराष्ट्रांतलें लाखो लोक ज्ञानेश्वरांच्या अप्रत्यक्ष संगतीनें आणि ज्ञानेश्वरीच्या केवळ अल्प श्रव-णानें पावन होत आलेले आहेत. हजारो लोकांना ज्ञानेश्वरांच्या नांवानें आणि ज्ञानेश्वरीच्या ओव्यांनीं शांति मिळत आलेली आहे. ही जी विलक्षण जादू आहे, तिचें रहस्य शब्दातीत अशा अनंत साधन-प्रक्रियेंत दडलेलें आहे.

२ हजारो जन्मांची साधना ज्ञानेश्वरीच्या पाठीमागें उभी आहे. भगवान् बुद्धांच्या जातककथा लिहून त्यांच्या साधनेच्या पूर्वेतिहासाचें एक मोठे मधुर काव्य बनविण्यांत आलें आहे. ज्ञानेश्वरांच्या साधनेचें ज्ञानेश्वरी हें असें च एक अद्भुत काव्य बनलें आहे. स्वतः महाराज म्हणतात —

> माझिया सत्यवादाचें तप । वाचा केलें बहुत कल्प
> तया फळाचें हे महाद्वीप । पातली प्रभु ॥ १६·३२ ॥
> पुण्यें पोशिली असाधारणें । तियें तुझे गुण वानणें
> देऊनि मज उत्तीर्णें । जालीं आजि ॥ १६·३३ ॥

सत्यवाणीचें तप आणि अलौकिक पुण्यें महाराजांनीं अनेक कल्पें केल्याची त्यांची भावना येथें व्यक्त झाली आहे. पूर्वजन्म पुनर्जन्म जरी कोणी न मानला तरी ज्ञानेश्वरीच्या पाठीमागें हजारो जन्मांनीं च सिद्ध होऊं शकेल अशी असामान्य सिद्धि आहे, एवढें निःशंकपणें कबूल करावें लागेल.

३ ज्ञानेश्वरी ही दिव्य भव्य आणि पावन अशा अनंत ज्ञान-गुणांच्या साधनेची सिद्धि असल्यामुळें

अन्या जगद्धितमयी मनसः प्रवृत्तिः

अन्यैव कापि रचना वचनावलीनाम्

ही जगन्नाथरायांची उक्ति तिच्या ठिकाणीं मूर्तिमंत झालेली आढळून येते.

तीर्थोदकं च वह्निश्च नान्यतः शुद्धिमर्हति ' अशी ज्ञानेश्वर आणि त्यांच्या सर्व च भावंडांची स्थिति असून, ज्ञानेश्वर महाराज समाजापुढें शुद्धिप्रकरणनिमित्तानें गेले ते समाजाच्या शुद्धीच्या आणि समाजाच्या कल्याणाच्या इच्छेनें समाजाशीं या निमित्तानें संबंध यावा एवढ्या च कारणानें गेले, यांत तिळमात्र शंका नाहीं.

४ ज्ञानेश्वरांच्या आईवाडिलांनीं निःशंकपणें प्रयागतीर्थांत जलसमाधि घेतली. ती सुद्धां आपल्या अशुद्ध मुलांना परमशुद्ध समाजानें आपणांत मिळवून घ्यावें. या हेतूनें नव्हे, तर आपल्या मुलांचें ज्ञानधन समाजाशीं संपर्क येऊन समाजाला मिळावें, या च हेतूनें. आपण देहांतप्रायश्चित्त घेतल्यानें आपल्या मुलांचा समाजाशीं ज्ञानसंबंध जोडला जाईल, ही त्यांची कल्पना होती. पण ती खोटी ठरली.

५ शेवटीं पैठणला ज्ञानेश्वरांसह निवृत्तिनाथादि चारी भावंडें गेलीं. आणि मोठमोठ्या अहंमन्य पंडितांचें वेदपठन हें सरासरी रेड्याच्या ओरडण्याच्या किंमतीचें च आहे, हें तेथें त्यांच्या संगतीनें लोकांच्या चांगलें लक्षांत आलें. रेडा बोलविला तो प्रकार हाच.

He came, He saw and He Conquered ही गोष्ट तेथें प्रत्ययाला आली. निवृत्तिज्ञानेश्वरादींच्या नुसत्या दृष्टिपातानें समाजहृदय जिंकलें गेलें. त्यांची सत्यनिष्ठा, त्यांची विनम्रता त्यांची शालीनता, त्यांचें मार्दव,त्यांचें माधुर्य, त्यांची कळकळ, दैवी संप-

संतांचा आणि ज्ञानगुणांचा त्यांच्या ठिकाणीं मुरलेला परिपाक — हें सर्व पाहून लोकांची भावना एकदम पालटली. ज्यांच्या सावलीला हि लोक अशुभ मानीत, ते च ज्ञानेश्वर, लोकांची माउली बनले ! पश्चात्तापानें लोकहृदय जळूं लागलें !

ज्ञानेशो भगवान् विष्णुः निवृत्तिर्भगवान् हरः

सोपानो भगवान ब्रह्मा मुक्ताख्या ब्रह्मणः कळा ॥

लोकांची अशी पश्चात्तापदग्ध भावना बनून गेली !

६ परंतु ज्ञानेश्वरांनीं सबंद ज्ञानेश्वरींत लोकांच्या गैरवर्तनाचा यत्किंचित्हि उल्लेख केला नाहीं नाहीं म्हणण्याला भक्ताच्या लक्षणांत अस्पष्टपणें किंचित् उल्लेख आल्यासारखा भासतो.

तेवि उन्मत्तें जगें । जयासि खंती न लगे

आणि जयाचेनि आंगें । न शिणे लोक ॥ १२·१६६ ॥

पण तो आभास च ! — इतकी ज्ञानमय आणि अलिप्तवृत्ति निवृत्ति ज्ञानदेवादिकांची होती, यांत अद्वैततत्त्वज्ञानाची परमसिद्धि दिसून येते. शंकराचार्यांचें अद्वैततत्त्वज्ञानाचें बीज ज्ञानेश्वरस्वरूपानें पूर्ण फळाला आलें !

७ त्या फळाचा रस शके १२१२ मध्यें ज्ञानेश्वरीच्या रूपानें महाराष्ट्राला चाखण्याला मिळाला. नेवाशाला सद्गुरु आणि संतसज्जनांच्या मेळाव्यांत ज्ञानेश्वरांनीं ज्ञानेश्वरी सांगितली. त्यांचा जन्म ११९७ मध्यें पैठणजवळ आपेगांवीं झाला. केवळ १६ व्या वर्षी ज्ञानेश्वरांनीं महाराष्ट्राची संस्कृति मजबूत करणारा हा दिव्य आद्य धर्मग्रंथ रचला ! नंतर तीर्थयात्रादि निमित्तानें पर्यटन करून शके १२१८ मध्यें त्यांनीं समाधी घेतली. २१ वर्षांत सर्व कार्य संपविलें !

८ पू. विनोबांनीं ज्ञानेश्वर आणि ज्ञानेश्वरीसंबंधानें वेळोवेळीं परम आदराचे उद्गार काढलेले आहेत. गीता-प्रवचनांच्या तेराव्या अध्यायाच्या शेवटीं ते म्हणतात- " सद्गुणांचा

विकास समाजांत व्हावा, सत्यस्वरूप परमात्म्याचा महिमा समाजांत वाढावा, याची ज्ञानदेवांस तळमळ होती. ज्ञानदेवांनीं या गुणांचें वर्णन करतांना आपला सारा अनुभव ओव्यांत ओतला आहे. मराठी भाषा बोलणाऱ्यांवर त्यांचे हें अनंत उपकार आहेत. ज्ञानदेवांच्या रोमरोमामध्यें हे गुण भिनले होते. रेड्यावर मारलेल्या चाबकाचे वळ ज्ञानदेवांच्या पाठीवर उठले. भूतमात्रांबद्दल असा त्यांना कळवळा होता. अशा कारुण्यानें भरलेल्या हृदयांतून ज्ञानदेवांनीं ज्ञानेश्वरी प्रकट केली. त्यांनीं लिहिलेलें तें गुणवर्णन वाचावें, त्याचें मनन करावें, अंतरीं ठसवावें. ज्ञानदेवांची गोड भाषा मला चाखावयास मिळाली याची मला धन्यता वाटते. ज्ञानदेवांची गोड भाषा माझ्या तोंडांत बसावी म्हणून मला जन्म प्राप्त झाला तरी धन्यता वाटेल"

पू. विनोबांच्या अशा अनेक उद्गारांनीं त्यांच्या सहज सहवासांत राहिलेल्या साधकांना ज्ञानेश्वरीचा अभ्यास करण्याची बुद्धि होणें अगदीं स्वाभाविक आहे.

९ ह्या वैयक्तिक अभ्यासाचा उपयोग अन्य जनांना हि होईल या उद्देशानें ता. ३-९-१९४३ रोजीं गिरणातीरावर भडगांव येथें माझे एक दिवंगत विद्यार्थी बाबूलाल हजारीमल यांच्या जीनमधल्या एकांत जागेंत,साडे तीन महिने राहून, गणेशचतुर्थीला प्रस्तुत ज्ञानेश्वरी दर्शन ग्रंथाची रचना पूर्ण केली. आणि १९५३ मध्यें आतां दहा वर्षांनीं ग्रंथ प्रकाशित होत आहे.

१० या ग्रंथाच्या सहाय्यानें ज्ञानेश्वरीचें सम्यक् दर्शन होण्याला मदत मिळेल, म्हणून च याला "ज्ञानेश्वरीदर्शन" म्हटलें आहे. एखाद्या भव्य इमारतींत जाऊन, तिच्या विविध दालनांत प्रवेश करून, तेथली विविध शोभा पाहून हि मनुष्याला त्या इमारतीची योग्य प्रमाणशुद्ध कल्पना येत नाहीं. भव्यतेंतला, वैविध्यांतला, काव्यकलाकृतींतला, प्रतिभाशाली ग्रंथांतला मूळभूत पाया

काय हें जर न पाहिलें तर त्या त्या कृतीचा आस्वाद घेऊन हि बिनचूक असें त्या कृतीचें दर्शन होत नाहीं. तें दर्शन व्हावें म्हणून एक प्रकारें हा ज्ञानेश्वरीचा नकाशा च तयार केला आहे. त्यामुळें ज्ञानेश्वरीचें दर्शन सुलभ व्हावें अशी कल्पना आहे. ज्ञानेश्वरीकोश पाहून, निर-निराळ्या थोर लेखकांनीं दिलेला तिचा अर्थ वाचून, ज्ञानेश्वरीचा मूळ मुद्दा चोहक्यांत लक्षांत येत नाहीं. मनुष्य प्रवाहाबरोबर पुढें च वाहत जातो. या ग्रंथाच्या साह्यानें ज्ञानेश्वरींचा आस्वाद घेत घेत त्या त्या श्लोकांतला भाग, ज्ञानेश्वरींत कसा कोठें आला आहे हें एकदम लक्षांत येईल, मूळ गीतेंत नसलेलें विवेचन कोठें कसें आलें आहे तें एकदम प्रथमदर्शनीं कळेल, दृष्टांता-दिकांतला हेतु व स्वरूप स्पष्ट होईल, सोडून दिलेलीं गीतेचीं पदें व श्लोक हि नजरेंत भरतील, अध्यायांच्या आणि श्लोकाश्लोकांच्या प्रास्ता-विक विभागाची छाननी होईल आणि ज्याप्रमाणें कुलूप खोलतां च इमारतींत प्रवेश होतो, त्याप्रमाणें अत्यंत सुलभतेनें सामान्य जनांस हि ज्ञानेश्वरींत प्रवेश करतां येऊन ज्ञानेश्वरीचें दर्शन घेतां येईल.

११ हें दर्शन घेतां यावें म्हणून मुद्दाम मोकळेपणानें तो तो मुद्दा कंसांत अलग मांडून पुढें ओंव्यांचे आंकडे दिले आहेत. ते भिड्यांच्या मोठ्या सार्थ ज्ञानेश्वरीवरून दिले आहेत, तथापि मागें पुढें कोणत्या हि ज्ञानेश्वरीला ते उपयुक्त ठरतील. मुद्द्यामध्यें विशेष किंवा भिन्नता दर्शविण्यासाठीं × + = 0 * अशीं अनेक चिन्हें वापरलीं आहेत. पृथक्करण एकदम डोळ्यांत भरावें म्हणून मोकळी जागा सोडली आहे. अभ्यासकाला जर विशेष कांहीं सुचलें तर या जागेचा उपयोग करतां येईल.

१२ त्याशिवाय या ग्रंथावरून अभ्यासकाला अनेक तऱ्हेचीं उपयोगी परिशिष्टें तयार करण्याला मदत मिळेल. उदा०

१ ज्ञानेश्वरींत गीतेंतील श्लोक पदें इ.ची उलटापालट—

१

५ + श्लो. ६ तील उत्तमौजा + ५ मधील शैब्य

१

६ मुळांतील समितिंजय विशेषण कृपाचार्यांचें असून सौमदत्तीला लावलें.

१

५ कुंतिभोज + श्लो. ६ युधामन्यु + ५ मधील पुरुजित्

१ १

१७ व्या च्या आधीं १८ वा श्लोक २७ श्वशुरान्सुहृदश्चैव

+ पौत्र श्लो. २६ मधील बंधूनवस्थितान् तान्समीक्ष्य

१

स कौंतेय: २९ पूर्वी ३० व्या श्लोकांतील उत्तरार्ध

१

४१ उत्तरार्ध + श्लो. ४३ मधील ' उत्साद्यंते जातिधर्मा:

२

३६ येषां च त्वं बहुमतो श्लो. ३५ मधून

२

३७ केशव पश्यपश्यप्यासि श्लो. ३८ मधून

६ ६

३९ (३७, ३८ व्या अगोदर) श्लो. ३७ मयंति

अद्वयोपेतो नंतर श्लो. ३८ उत्तरार्ध नंतर श्लो. ३८

पूर्वार्ध नंतर श्लो. ३७ उत्तरार्ध

६

श्लो. ४२ व्या उत्तरार्धापूर्वी श्लो. ४१ घालून मग

श्लो. ४२ उत्तरार्ध

७

८ पूर्वार्ध, नंतर ९ पुण्यो गंधः पृथिव्यांच, नंतर ८
प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दःखे पौरुषं नृषु, नंतर
९ तेजश्चास्मि विभावसौ जीवनं सर्वभूतेषु

७

१० व्या श्लोकपूर्वार्धानंतर श्लो. ८ मधील तपश्चास्मि विभावसौ

८

२२ नंतर २१

१०

४० नंतर ३९

११

४ पश्य मे पार्थ रूपाणि ५ श्लोकांतील

१३

२२ मधील ' भोक्ता ' पद २१ मध्यें

१४

११ व्या नंतर १४ वा श्लोक

१४

१२ श्लोक पूर्ण नंतर १५ चा पूर्वार्ध

१४

१३ श्लोक पूर्ण नंतर १५ व्या चा उत्तरार्ध

१५

१ मधील छंदांसि यस्य पर्णानि २ मध्ये

२ ज्ञानेश्वरींत सोडलेली गीतेंतील
श्लोक पदे ३० —

१

२३ धार्तराष्ट्र खेरीज सर्व श्लोक

१

३५ ' किंतु महीकृते '

१

३६ एतान् आततायिनः

१

३८ उत्तरार्ध

१ / ३९ 'दोषं' खेरीज सर्व उत्तरार्ध — १ / ४० सनातन पद

२ / २ कश्मल पद — २ / ५ अर्थकामान् पद — २ / १३ जरा पद

२ / १४' आगमापायिनो — २ / १५ धीर पद

२ / १८ श्लोकांतील मधले दोन चरण — २ / २० श्लोकाचे

प्रथम तीन चरण — २ / २१ सर्व श्लोक

२ / २४ पूर्वार्ध — २ / २५ उच्यते पद — २ / २९ आश्चर्यवत् पद

सर्वत्र — २ / २९ वेदन चैव कश्चित् — २ / ३२

स्वर्गद्वारमापावृतम् — २ / ४५ नित्यसत्त्वस्थः निर्योगक्षेमः

२ / ५४ किं व्रजेत् — २ / ६१ उत्तरार्ध — २ / ६४ प्रसादमधिगच्छति

२ / ७१ निर्मम पद — ३ / ८ कर्मण्यायोह्यकर्मणः

३ / ८ उत्तरार्ध — ३ / ९ उत्तरार्ध — ३ / १८ सर्व श्लोक

३ / २४ उत्तरार्ध — ३ / २९ उत्तरार्ध — ३ / ३३ सर्व बहुधा

३ / ४० सर्व श्लोक

३ / ४१ उत्तरार्ध

३ / ४२ " गतबुद्धि,"

खेरीज सर्व श्लोक

३ / ४३ सर्व श्लोक

४ / १ अव्यय पद

४ / २ एवं परंपराप्राप्तं

४ / ६ भूतानां ईश्वरोऽपिसन्

४ / १५ उत्तरार्ध

४ / १६ यज्ज्ञात्वा मोक्षसेऽशुभात्

४ / २० निराश्रयः + श्लो. उत्तरार्ध

४ / २१ यतचित्तात्मा

४ / २२ समः सिद्धावसिद्धौ च

४ / ३५ आत्मनि पद

४ / ३६ प्लवदृष्टांत

४ / ३७ उत्तरार्ध

४ / ३८ उत्तरार्ध

४ / ४१ सर्व श्लोक

५ / ७ पूर्वार्धांतील तीन्ही पदें

५ / ११ आत्मशुद्धये

५ / १३ वशी

५ / १४ उत्तरार्ध

५ / १५ उत्तरार्ध

५ / १७ गच्छंत्यपुनरावृत्ति

५ / १८ विद्याविनयसंपन्न

५ / २० असंमूढ

५ / २३ कामक्रोधोद्भवं वेगं पर्यंत सर्व श्लोक

५ — २५ बहुतेक पदें

५ — २६ उत्तरार्ध

५ — ८ तृप्तात्मा

६ — ९ मध्यस्थ

६ — १० निराशीर्यतचित्तात्मा

६ — १४ प्रशांतात्माचा कांहींसा आधार बाकी सर्व श्लोक

६ — १५ पूर्वार्ध

६ — १८ निःस्पृहः सर्वकामेभ्यः

६ — २० तुष्यति

६ — २१ बुद्धिग्राह्य, चलति तत्त्वतः

६ — २७ सर्व श्लोक (बहुतेक)

६ — ३७ योगाच्चलितमानसः

६ — ४२ उत्तरार्ध

६ — ४४ उत्तरार्ध

६ — ४७ श्रद्धावान्भजते मद्गतेंतरात्मा या खेरीज सर्व श्लोक

७ — १ मय्यासक्त, मदाश्रय पदें

७ — ११ कामरागविवर्जितं

७ — १३ अव्यय पद

७ — १८ उदाराः सर्व एवैते

७ — २५ अजमव्ययम्

८ — ९ कवि पद

८ — २२ उत्तरार्ध

१० — ११ ज्ञानदीपेन भास्वता

१० — १९ दिव्याः

१० — ५ चतुर्थ चरण

११
१५ कमलासनस्थं

११
१८ शाश्वतधर्मगोप्तामधील " शाश्वत "

११
२७ दंष्ट्राकरालानि भयानकालानि

११
२८ अभिविज्वलंति

१४
६ निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम्

१४
५ देहिनं अव्ययं

१५
२ प्रपद्ये

१७
६ तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् खेरीज

सर्व लोक

१७
१४ प्राज्ञ

१८
७८ धनुर्धर

३ ज्ञानेश्वरींत भावार्थानें निरूपिलेले
लोक पदें इत्यादि —

१
४३

२
५,१२

२
१९ उत्तरार्ध

२
२६ पूर्वार्ध

२
३३ उत्तरार्ध

२
३४ उत्तरार्ध

२
३९ ज्ञानिनो नित्यवैरिणा

२
४२,४३,४४

२
६५ उत्तरार्ध

२
६७

२
६८, ६९, ७१

३
५

३
६ उत्तरार्ध

३
९ पूर्वार्ध

३
२१

३
२२ पूर्वार्ध

३
२८

४
७

४
१३ उत्तरार्ध

४
२८ यतयः संशितव्रताः

५ / १४ पूर्वार्ध	५ / १५ पूर्वार्ध	५ / १६ पूर्वार्ध	
५ / १७ पूर्वार्ध	६ / २	६ / ३ उत्तरार्ध	६ / ४ उत्तरार्ध
६ / ५	६ / ६ पूर्वार्ध	६ / १८ पूर्वार्ध	
६ / १८ युक्त इत्युच्यते	६ / १९, २०, २२, २३		
६ / २९ उत्तरार्ध	६ / ३०, ३३, ३४	६ / ३८ उत्तरार्ध	
६ / ४०	६ / ४५ पूर्वार्ध + अनेकजन्मसंसिद्ध		
६ / ४५ योगी संशुद्ध	७ / १७ उत्तरार्ध	१० / १० पूर्वार्ध	
१३ / १६ पूर्वार्ध	१४ / ३	१५ / ११	१६ / १५ इत्यज्ञानविमोहिताः
१७ / २७	१८ / ६४ उत्तरार्ध		

१३ ज्ञानेश्वरीदर्शनाच्या द्वारें अशीं अनेक उपयुक्त बोधमय परिशिष्टें निघूं शकतील. तीं सर्व अभ्यासकांवर सोपवून येथें ही अल्प प्रस्तावना समाप्त करतों.

किंबहुना सर्वसुखीं । पूर्ण होऊनि तिन्ही लोकीं ।
भजिजो आदिपुरुषीं । अखंडित ॥

महादेवमंदिर, धुळें १६-१-५३ शिवाजी नरहर भावे

श्री महाराष्ट्रधर्म ग्रंथमाला

ग्रंथ सहावा

श्रीज्ञानेश्वरीदर्शन

(लेः- शिवाजी नरहर भावे, गांधीतत्त्वज्ञानमंदिर-धुळें)

[विषयानुक्रमणी - हेत्वानिष्करण - सोडलेला भाग - मुळांत नसलेलें विवेचन - विशेष अर्थ इ. इ.]

अध्याय १

१५ तर्क — परशु		११
१६ नीतिभेद — अंकुश		
१७ वेदांत — मोदक		
१८ बौद्धमतसंकेत — दांत		१२
१९ सत्कारवाद — वरदहस्त		१३
२० धर्मप्रतिष्ठा — अभयहस्त		
२१ विवेक — सोंड		१४
२२ संवाद — दांत		१५
२३ उन्मेष — डोळे		
२४ मीमांसा — कान		१६
२५ द्वैताद्वैत — गंडस्थळें		१७
२६ दशोपनिषदें — फुलें		१८
२७ अकार — दोन पाय		१९
२८ उकार — पोट		
२९ मकार - मस्तक		

(३) ॐकाराला नमन २०

— हें गणपतीचें रूपक थोडें बोजड च झालें आहे, गणपतीचा आकार हि बोजड असतो, त्याप्रमाणें रूपक आहे. ज्ञानेश्वरांचा व्यासंग यावरून सहज अनुमानतां येतो. सर्व वेदवेदांत, पुराणें, काव्यें, शास्त्रें इ. शब्दमात्र ॐकारांत अंतर्भूत आहे, हा या सर्व रूपकाचा थोडक्यांत मथितार्थ आहे. ॐकारांतून च गणपतीची मूर्ति निघाली, याचें सूचन १९ व्या ओवींत आहे. वेदांताला मोदक म्हणण्यांत ज्ञानेश्वरांची वेदांताची आवड दिसून येते. द्वैताद्वैत—गंडस्थळें एकवटलीं आहेत, या वर्णनांत द्वैताद्वैतवादविमुखता व समदृष्टि स्पष्ट होते. षड्दर्शनांच्या विरोधाचें सूचन हि केलें आहे. बौद्धमतखंडन मान्य करून पुन्हां त्याला तत्वज्ञानांत स्थान हि आहे. हें सूचित केलें आहे. धर्म-प्रतिष्ठा हा

वरदहस्त दाखवून वाङ्मयाचें कार्य दर्शविलें. तर्क व नीति ही दोन मुख्य शस्त्रें सांगून गणांचें म्हणजे समाजाचें गणपतीकरवी शासन सूचित केलें आहे. गणपतीचे डोळे लहान. कारण सूक्ष्मदर्शिता दर्शित व्हावी. ज्ञानेश्वरांची दशोपनिषदांची आवड शेंवटीं व्यक्त झाली आहे. उपनिषदांना फुलांची उपमा दिली आहे. ज्ञानेश्वरांच्या लेखनांतला साहित्यसरणीकडे असलेला कल येथें दिसून येतो. ४ ते ८ पांच ओंव्या जवळजवळ साहित्यसरणीला दिलेल्या आहेत. या वर्णनांत गणपतीचें एक वैशिष्ट्य जें पोट त्याचें वर्णन नाहीं, पायांचें हि वर्णन नाहीं. तसेंच मस्तकाचें हि यथास्थित वर्णन नाहीं. तीन्ही वर्णनें शेंवटीं ॐकाराच्या तीन मात्रांतून चित्रयुक्त दर्शवून गणपतीची मूर्ति सिद्ध केली.

(४) शारदेला नमन २१

(५) गुरूंना नमन २२–२७

१ गुरूंविषयीं स्वानुभव —

गुरूंमुळें संसारतरण २२

गुरूंमुळें पूर्ण कामत्व } २३,२४
दृष्टांत अंजन, चिंतामणि

गुरूंविषयीं सिद्धांत २५

तदनुसार दृष्टांत —

मूळसिंचन — शाखापल्लवसंतोष
समुद्र — सर्वतीर्थस्नान | २६
अमृत — सर्वरसप्राप्ति

गुरूंना नमन २७

(६) गीतेची मूळपीठिका महाभारतकथा २८–४९

१ गौरवानें ग्रंथस्वरूपकथन —

कला, विवेक, सुख, प्रमेय, रस, परमगति,
विद्या, सज्जनांचा जिव्हाळा, शास्त्र, धर्म,

श्लो. ११ — (१) श्लोकपूर्वार्ध १२१–१२३

(२) भवंतः सर्व एव हि भीष्ममेवाभिरक्षंतु १२३–१२४

× भीष्मास 'मी' असें च पहा.

श्लो. १२ — (१) तस्य संजनयन् हर्षं १२५

× दुर्योधनाच्या बोलण्यानें स्वतः भीष्म संतुष्ट झाले हा विशेष अर्थ.

(२) (कुरुवृद्धः पितामहः) ऐवजी सेनापति सिंहनादं १२५–१२६

(३) शंखं दध्मौ प्रतापवान् १२७

(४) दोन्ही आवाजांचें वर्णन १२८–१३०

× मुळांत हें वर्णन नाहीं. आवाजांची प्रचंडता दर्शविणारें वर्णन + पुढील वाद्यघोषाची प्रस्तावना ओवींचे दोन चरण

श्लो. १३ — (१) स शद्बस्तुमुलोऽभवत् १३१–१३२

× तुमुलशब्दपरिणामकथन

(२) श्लो. पूर्वार्ध + सहसैवाभ्यहन्यत १३३–१३४

× वाद्यनादाबरोबर वीरांचे रणघोष

(३) वाद्यघोषपरिणाम १३४–१३६

श्लो. १४,१५,१६ – (१) ततः १३७

(२) श्वेतैःहयैःमहति स्यंदने स्थितौ १३८–१४०

* विजयाचे निजसार–श्लेष गरुडबंधूंची उपमा दोन्ही दृष्टींनीं १ वेग २ भगवंतांचे वाहन

(३) मुळांत नसलेंले ध्वजवर्णन १४१

(४) माधवः पांडवश्चैव १४२–१४३

असा भाव. भूमीवर आम्हीं कोणाला
पसंत पडूं ? — २२७

श्लो. ३६ — (१) निहत्य धार्तराष्ट्रान् पापमेवाश्रयेत } २२८
का प्रीतिः स्याज्जनार्दन } २२९

× एतान् आततायिनः पदें गाळलीं.
का" प्रीतिः स्यात्" चा अर्थ – मग
भगवत्प्रेम कोठून राहील असा केला.

(२) पुण्य नष्ट झाल्यानें भगवान् दूर } २३०
होईल. दृष्टांत कोकिळ, चकोर } २३२

श्लो. ३७ -- (१) श्लोकपूर्वार्ध २३३
× संग्रामी शस्त्र न धरी –
शेवटच्या शस्त्रत्यागाची सूचना
तस्मात् – ओवी उत्तरार्ध दोन चरण.
(२) श्लोकउत्तरार्ध २३४–२३५
× श्लोकपूर्वार्ध पुन्हां भावार्थानें २३५
× अर्जुनाची मुख्य चिंता पुण्य नष्ट
होऊन भगवान् दुरावूं नये ही आहे.

श्लो. ३८ — (१) हा श्लोक सोडल्यासरखा च आहे
(२) यद्यप्येते न पश्यंति लोभोपहतचेतसः २३६
अर्धी ओवी.
× दुर्योधनादि लोभी होते त्यापेक्षां अभिमानी
च मुख्यतः होते. म्हणून त्याप्रमाणें व्याख्यान

श्लो. ३९ — (१) श्लोकपूर्वार्ध + दोषं (उत्तरार्धांतलें
केवळ एक पद) २३६–२४०
दोष टाळण्याला दृष्टांत —
१ कालकूट सेवन २३७

अध्याय २

श्लो. १-- (१) संजय उवाच १

(२) अश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् १

(३) कृपयाविष्टम् २-४

१ कृपाकारण स्नेह स्नेहकारण स्वकुलदर्शन

२ द्रवीभूत अर्जुनस्थितीला दृष्टांत पाण्यानें मीठ वाऱ्यानें ढग

३ अर्जुनाची कृपाविष्ट आणि खिन्न स्थिती दृष्टांत-राजहंस

(४) विषीदंतं ४

(५) भावार्थानें सर्व श्लोक ५

श्लो. २-- (१) श्लोकपूर्वार्ध थोडक्यांत ६-७

× कश्मल पद सोडलें

(२) कुतस्त्वा कश्मलमिदं ८-१६

अर्जुनाचें पूर्वस्थितिचित्र-

१ अनुचिताकडे लक्ष न देणारा

२ धीर

कुतस्त्वा:-- ३ यशस्वी

४ शूर

५ देवदानव जिंकणारा

६ पुरुषार्थी

अर्जुनाचें प्रस्तुतस्थितिचित्र:--

१ अधोमुख रडणारा

२ कारुण्यदीन

अर्जुनाच्या प्रस्तुत स्थितीला पूर्वस्थिति तुलनेनें दृष्टांत:--

सूर्य - अंधकारग्रस्त

वायु – मेघभीतिग्रस्त

अमृत – मरणयुक्त

कश्मलमिदं:—

अग्नि – इंधनग्रस्त

पाणी – लवणलीन

काळकूट – संसर्गमृत

नाग – दर्दुरग्रस्त

सिंह –कोल्हा

(३) विषमे समुपस्थितं १७-१८

× पदशः व्याख्यान नाहीं म्हणून

हा उपदेश. पुढील श्लोकांत याचें सूचन.

१ मूर्खत्वत्याग

२ धनुर्बाणग्रहण

(४) अनार्यजुष्टं १९

× अनार्यजुष्ट म्ह. अनार्याला

योग्य असें नव्हे; तर

जाणत्याला अयोग्य

(५) अस्वर्ग्यं अकीर्तिकरम् २०

श्लो. ३ – (१) श्लो. २ व ३ मिळून सरमिसळीनें व्याख्यान.

अस्पष्ट पदें

(२) क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ २१

× क्लैब्य = शोकावस्था

(३) नैतत्त्वय्युपपद्यते २२–२७

× " तुज न हें उचित " प्रत्यक्षपद २२

१ मागील श्लोक अकीर्तिकरं ची छाया २२

२ मागील श्लोक कुतस्त्वा ची

छाया २३–२६

श्लो. १३ — (१) देहिनोस्मिन्यन्था देहे १०८
(२) कौमारं यौवनं १०९
× जरा पद गाळलें
(३) श्लोकउत्तरार्ध ११०
× धीर = ज्ञाता
(४) पुढील श्लोकप्रस्ताव १११

श्लो. १४ — (१) श्लोकपूर्वार्ध ११२-११९
१ मात्रास्पर्शपरिणाम ११२
२ परिणामद्विविधता ११३-११८
शब्दस्पर्शरूपरसगंधद्वारा
समजूत, रूपानंतर रस न
घेतां गंध.
३ श्लोकपूर्वार्ध एका ओवींत ११९
(२) विषयांची आपातरमणीयता १२०
स्वतंत्र व्याख्यान, विषयस्पर्शाचें कारण
(३) अनित्याः (विषयांचें वास्तवरूप) १२१
दृष्टांत—मृगजळ
—स्वप्नहस्ती
(४) तांस्तितिक्षस्व भारत १२२
१ आगमापायिनः पद गाळलें
२ विषय हे सहन करण्याजोगे
नाहींत. त्यांचा संग च सोडला
पाहिजे. मुळाहून स्वतंत्र
व्याख्यान

श्लो. १५ — (१) सर्व श्लोक यथाक्रम १२३
× धीर पद गाळलें
१ समदुःखसुख = सुखदुःख
दोन्ही प्राप्त न होणें

२ अमृतत्वाला बाधा जन्माची
आहे. गर्भवास गेला कीं,
मृतत्व गेलें म्ह. अमृतत्व आलें.
(२) 'समदुःखसुख' गाळून सर्व श्लोक
उलट १२४

श्लो. १६ — (१) श्लो. उत्तरार्ध + श्लो. पूर्वार्धभाव १२५–१३१
× पूर्वार्धभाव म्ह. सदसदात्मक
प्रपंच अगर उपाधि.
दृष्टांत – १ ओळख १२५
२ स्वीकार १२६
प्रपंच सोडून तत्त्वज्ञ संत
नित्यतत्त्व कसें स्वीकारतात
दृष्टांत – १ पाणी - दूध
२ किडाळ - सोनें
३ ताक - लोणी
४ भूस - बीज
(२) थोडक्यांत सबंद श्लोक १३२

श्लो. १७ — (१) अविनाशि तु तद्विद्धि १३३
× असारस्वभाव – अनित्यता
सारस्वभाव – नित्यता
(२) येन सर्वमिदं ततम् १३४
+ तत्त्वाला नामवर्णआकारचिह्न
नाहीं हें सांगण्यांत " अविनाशि
तु तद्विद्धि " हें सांगावयाचें
आहे. कारण नामवर्णआकार
विनाशी.

श्लो. २३ — (१) सकारण सबंद श्लोक थोडक्यांत १४५
× कारण मुळांत नाहीं.
(२) पूर्व ओवींतील उरलेला श्लोकभाग १४६

श्लो. २४ — (१) शेवटचे दोन चरण १४७
(२) श्लोकपूर्वार्ध सोडला

श्लो. २५ — (१) अचिंत्योऽयम् १४८-१४९
१ तर्कागोचर
२ ध्यानगम्य
३ मनदुर्लभ
४ साधनातीत
} = अचिंत्य
(२) अव्यक्तो ऽ यम् अविकार्यो ऽ यम् १५०
× उच्यते पद सोडलें
(३) श्लोकउत्तरार्ध १५१

श्लो. २६ — (१) श्लोकपूर्वार्ध भावार्थानें १५२-१५५
× आदिस्थितिअंत हा नित्यप्रवाह
(२) श्लोकउत्तरार्ध १५६

श्लो. २७ — (१) सबंद श्लोक १५७-१५८
(२) दृष्टांत – घटिकायंत्र १५९-१६२
× प्रळयावसरीं त्रैलोक्यसंहार

श्लो. २८ — (१) तत्र का परिदेवनाचा भाव
(श्लोक प्रस्ताव) १६३
(२) श्लोकपूर्वार्ध + अव्यक्तनिधनानि १६४-१६५
(३) व्यक्त हा भास च १६६-१६८
दृष्टांत – १ स्वप्न
२ तरंगाकार पाणी
३ कनक अलंकार
४ आकाश अभ्रपटळ

श्लो. ६१ — (१) तानि सर्वाणि संयम्य ३१५–३१६
(२) युक्त आसीत मत्परः ३१७
(३) विषयांची शंका हि अनर्थकारक
(पुढील श्लोकप्रस्ताव) ३१८–३२०
(४) श्लोक उत्तरार्ध सोडला

श्लो. ६२ }
६३ } — (१) श्लोकपूर्वार्ध + संगात्संजायते
कामः ३२१
× ध्यान = स्मरण
(२) कामात्क्रोधोभिजायते ३२२
× काम क्रोध एक च
तेथ क्रोध आधीं चि आला
(३) क्रोधाद्भवति संमोहः ३२२
(४) संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ३२३
× चंडवातदृष्टांत
(५) स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशः ३२४–३२७
× स्मृतिभ्रंशदशादृष्टांत–रात्र
स्मृतिभ्रंशानंतर बुद्धीची व्याकुळता
(६) बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ३२८
(७) विषयध्यानापासून बुद्धिनाशापर्यंतचें पतन
× आग्निदृष्टांत ३२९–३३०

श्लो ६४ — (१) श्लोकप्रस्ताव ३३१
× विषयपरिणामत्यागाला
विषयमूळ रागद्वेषत्याग
(२) श्लोकपूर्वार्ध ३३२-३३३
× सूर्यदृष्टांत

अध्याय ३

× कर्मबंध नसण्याचें कारण
मिथ्यात्वभान. दृष्टांत — बहुरूपी

मुच्यंते तेऽपि कर्मभिः=कर्मांत
असून कर्मरहितावस्था

श्लो. ३२— (१) ये मे मतं नानुतिष्ठंति १९४
× इंद्रियाधीनत्व हें कारण
(२) येत्वेतदभ्यसूयंतो १९५
× असूया=सामान्य लेखणें,
अवज्ञा करणें, पोकळ वाचाळता
समजणें
(३) सर्वज्ञानविमूढान् १९६
दृष्टांत—मदिरा
विष
पंक
} उत्तरोत्तर नष्टतेकडे
(४) विध्दिनष्टानचेतसः १९७-२००
अचेतसः—
१ शव = चैतन्यशून्य १९७
२ वायस = अल्पचैतन्य (मूर्ख) १९८
३ पतंग = दुष्टबुध्दि १९९
नष्टान् २००
× मूढांशीं बोलणें नको—मुळांत
नसलेलें २०१

श्लो. ३३— (१) वास्तविक ह्या श्लोकावर
ज्ञानेश्वरांचें भाष्य मुळीं च नाहीं,
म्हटलें तरी चालेल. इंद्रियलालन
व देहाला भोग देण्यासंबंधी
निषेधक विवेचन आहे. तथापि
" प्रकृतिं यांति भूतानि " किंवा श्लो.
पूर्वार्ध ह्याचा अर्थ, शेवटीं देह

× मुव्यापेक्षां अधिक तीव्रता—
यांचा आश्रय नको. आठवण हि नको.

श्लो. ३५— (१) श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः २१९

× विगुण = कठिण – सुअनुष्ठितात
कडे लक्ष देऊन अर्थ

(२) परधर्मात्स्वनुष्ठितात् २२०

(३) श्लोकपूर्वार्धाला दृष्टांत २२१–२२४

१ शूद्रगृहपक्वान्नें
२ लोकांचीं धवळारें
३ स्वपत्नी

(४) अंतीं स्वधर्म श्रेय २२५–२२८

× स्वधर्मांत अंत श्रेयस्कर तसा अंतीं
स्वधर्म श्रेयस्कर.
दृष्टांत—साखर दूध
(दृष्टांतांत परधर्मभयावहता)

(५) स्वधर्मे निधनं श्रेयः २२९

श्लो. ३६— (१) अर्जुन उवाच २३०–२३१

(२) अनिच्छिन्नपि बलादिव इ. चा आधार
घेऊन " जाणत्यांना " हि स्थितिभ्रंश
कसा ? असा प्रश्न घेतला. आणि
पाप शब्दाचा अर्थ हि, तदनुसार
" स्थितिभ्रंश " " परधर्मस्वीकार " असा
केला. (संबंद श्लोक संमिश्र तऱ्हेनें)

२३२–२३८

श्लो. ३७— श्रीभगवानुवाच २३९

अध्याय ४

चौथ्या आध्यायाचा प्रास्ताविक विभाग

स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ४४

(२) अव्ययात्मा ४५

× होणें जाणें मायाकारण

(३) अवतारकालीन कर्मासंबंधी

(मुळांत कर्म नाहीं. पण पुढील

श्लोकांच्या आधारें) ४६

(४) थोडक्यांत भावार्थानें सर्व श्लोक ४७-४८

× भूतानामीश्वरोऽपि सन् सोडलें.

श्लो. ७,८- (१) श्लो. ८ मधील ' परित्राणाय, चा

आधार घेऊन परमेश्वराची

धर्मरक्षणपरिपाटी ४९

(२) थोडक्यांत (भावार्थानें) श्लो. ७, ५०

(३) श्लोक ८ सर्व ५१-५७

एकूण सर्व व्याख्यान मिसळून केलेलें आहे.

साधु=ईश्वरी जन

विनाशाय च दुष्कृताम्-

दैत्य=अज्ञान

अधर्म

अविवेक

पाप

दोष

दुष्कर्म करणारे आणि दुष्कर्म

दोन्ही परमेश्वर नष्ट करतो.

परित्राणाय साधूनां--

१ सज्जनांकरवी सुखाची गुढी

२ साधूंचें मानरक्षण म्ह.

— तो तूं परब्रह्म च समज
पंडित शब्द अशा पुरुषाला
कमी पडतो.

श्लो. २० -- (१) त्यक्त्वा कर्मफलासंगं नित्यतृप्तः १०६-१०७
(२) निराश्रयः व श्लो. उत्तरार्ध
सोडून दिला.

श्लो. २१,२२–(१) निराशीः (श्लो. ७) १०८
(२) यदृच्छालाभसंतुष्टः
(श्लो.२२)+ त्यक्तसर्वपरिग्रहः १०९
(३) शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्
(श्लो. २१)
+ कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषं
+ द्वंद्वातीतः (श्लो. २२) } ११०-११२
(४) द्वंद्वातीतो विमत्सरः (श्लो. २२) ११३
(५) कृत्वापि न निबध्यते (श्लो. २२) ११४
(६) यतचित्तात्मा (श्लो. २१)
(७) समःसिद्धावसिद्धौ च (श्लो. २२)
हा भाग सोडून दिला.

श्लो. २३ — (१) श्लोकपूर्वार्ध ११५
× मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः
दोन्ही पदें भावार्थानें
(२) श्लोकउत्तरार्ध ११६-११८
× समग्रं (कर्म) दृष्टांत
अकालाभ्र ११७
विधिविधानें ११८

श्लो. २४ — (१) श्लोकप्रस्ताव ११९
(२) श्लोकपूर्वार्ध १२०
(३) श्लोकउत्तरार्ध १२१

श्लो. २५ — (१) श्लोकप्रस्ताव १२२

× यज्ञासाठीं स्त्री पाहिजे या कल्पनेनें ही ओवी लिहिली.

(२) श्लोकपूर्वार्ध १२३-१२४

× अविद्याकाम =हवन
गुरुवाक्य =हुताश
योगाग्निहोत्र

(४) श्लोकउत्तरार्थ १२५

श्लो. २६ — (१) श्लोकपूर्वार्ध १२६

× संयम=अग्नि
इंद्रियें=द्रव्य
मुक्तित्रय=मंत्र (काया वाचा मन)

(२) श्लोकउत्तरार्ध १२७-१२९

× मनाचें नियमन=स्थान
वैराग्य=उजाळा
विकार=इंधन
आशा=धूर
अंतःकरणपंचक=पांचकुंडें
महावाक्य=मंत्र
विषय=आहुति
इंद्रिय=अग्नि

श्लो. २७ — (१) सवंद श्लोक १३०-१३९

विस्तृत रूपकः—
विवेक-मंथा

हृदय—आरणी
उपशम — मंथास्थिरीकरणसाधन
धैर्य — मंथा दाबणें
गुरुवाक्यसामर्थ्य — घुसळण
ज्ञान — अग्नि (घुसळून प्रगट झालेला)
ऋद्धिसिद्धि — धूर
(ज्ञानाग्नीची पहिली ठिणगी)
मन — यमदमांनीं वाळलेलें पेटवण
वासना — समिधा
ममता — तूप
सोहं — मंत्र
इंद्रियकर्म — आहुती
प्राणक्रिया — स्रुवा
(शेवटची पूर्णाहुति)
ब्रह्मतादात्म्य = अवभृथस्नान
आत्मबोधसुख = पुरोडाश

अध्याय ५

श्लो. २० — (१) पदशः व्याख्यान नाहीं
असंमूढः पद गाळलें.
(२) श्लो. पूर्वार्ध + स्थिरबुद्धि १०३
× प्रिय अप्रिय शुभाशुभ
गिरिवर म्हटल्यानें स्थिरबुद्धि
हें पद सिद्ध.
(३) ब्रह्मविद्ब्रह्माणि स्थितः १०४
× ब्रह्मवित् = समदृष्टि

श्लो. २१— (१) बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा १०५
(२) श्लोकउत्तरार्ध १०५
(३) पुन्हां बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा १०६–१०७
× कुमुददलदृष्टांत
(४) सर्व श्लोक थोडक्यांत १०८

श्लो. २२ — (१) श्लो. पूर्वार्ध + आद्यंतवंतः १०९–१२७
× १ आत्मसुखाभावीं भोगाला
लोक सुखकारक मानतात.
दृष्टांत– १ बुभुक्षित
२ तहानेला मृग
२ विषयसुख ही भाषा च
खोटी ११३–११९
दृष्टांत– विद्युत्स्फुरण
अभ्रच्छाया
विषकंद
मंगळ
मृगजळ
सर्पसावली

आमिष

पांडुरोगपुष्टि

— या दृष्टांतांत १ आद्यंतवत्ता

२ भयंकर परिणाम ३ मिथ्यात्व

४ आमिषकारकता ५ भ्रम

—— असे विषयांचे पंचगुण

दर्शित केले आहेत.

" साद्यंत चि जाण दुःख " यांत आद्यंतवंत

पद आणून आद्यंत कसे तें हि

दाखविलें आहे.

३ लोक विषयसुख कां भोगतात——

(अ) भोगल्याशिवाय सरत नाहीं

म्हणून १२०

(आ) आत्मसुख नाहीं म्हणून १२१

(इ) विषयांत च असल्यानें

अभ्यासानें तें च सुख वाटतें

म्हणून १२२

दृष्टांत पुवांतले किडे, बेडूक, जलचर

(ई) मायाहेतु, संसारहेतु, लोकांकरवी

सिद्ध होतो म्हणून १२३–१२७

(२) न तेषु रमते बुधः १२८

× बुध = विरक्त

श्लो. २३ ——(१) काम क्रोधोद्भवं वेगंपर्यंत

सगळा श्लोक सोडून च दिल्या

सारखें केलें. १२९ व्या ओवींत

श्लो. २६ — (१) श्लो. पूर्वार्ध १४८
(२) श्लो. उत्तरार्ध १४९
× अस्पष्ट
(३) पुढील श्लोकप्रस्ताव १५०

श्लो. २७ — (१) स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यान् १५१
× शरीर इंद्रियमय होतें तें मनोमय केलें
(२) चक्षुश्चैवांतरे भ्रुवोः १५२
(३) श्लो. उत्तरार्ध १५३
× प्राणापान सम करणें म्ह. एक करणें
प्राणापान एक करून चित्ताकडे वळवितात हा खुलासा

श्लो. २८ — (१) श्लोकपूर्वार्ध + विगतेच्छाभयक्रोधः १५४–१५६
* अस्पष्ट व्याख्यान
१ विगतेच्छाभयक्रोधः = वासनांतराची विवंचना १५५
२ यतेंद्रियमनः = जे वेळीं गगनीं लयो इ. १५५ – १५६
दृष्टांत १५४ गंगा
(२) मुक्त एव सः १५७
× मुक्त एव चा भाव शरीरींचि ब्रह्म होये.

श्लो. २९ — (१) श्लोकपूर्वार्ध + "सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां" हा सर्व भाग सोडून दिला.

अध्याय ६

सहाव्या अध्यायाचा प्रास्ताविक विभागः—

(४) षष्ठाध्यायगौरव व श्रवणार्थ
विनंति १०-१३

(५) या प्रसंगीं स्वतःच्या मराठी
बोलाविषयीं उद्गार १४-२२

× अमृत जिंकणारीं रसिक अक्षरें
कोमलता.
रसाळपणाच्या लोभानें इंद्रियांत
कलह.
शब्दाचा व्यापकपणा
कैवल्यरसाची मेजवानी

(६) श्रवणाधिकार
१ निष्कामत्व २२
२ इंद्रियांना न समजूं देतां, २३
३ शाब्दिकत्व सोडून, २४,२५
४ अति हळुवारपणें, २६
५ स्वर्गसंसारेच्छा सोडून, २८
६ ज्ञानपूर्वक, २९-३०
श्रवण करील तो अधिकारी.

(७) गुरुकृपेनें अगम्य गीतातत्त्व
उत्कृष्ट तऱ्हेनें मी सांगेन ३१-३६

श्लो. १ — (१) श्रीभगवानुवाच ३७-३८
(२) स संन्यासी च योगी च ३९-४२
× १ दोन्ही एकच ३९
२ फक्त नामभेद ४०
३ दृष्टांत— १ एक पुरुष दोन नांवें ४१
२ ,, ठिकाण ,, मार्ग ४१
३ ,, पाणी ,, घडे ४२

पावित्र्य, ब्रह्मभाव, धर्म,] [सिद्धि,
स्वर्ग दोन्ही बाजूंनीं गौरवयुक्त वर्णन.

श्लो. १० — (१) श्लो. पूर्वार्ध १०५
× या श्लोकपूर्वार्धावर केवळ
स्वतंत्र च भाष्य समजण्यास
हरकत नाहीं.
(२) एकाकी अपरिग्रही १०६
× निराशीः यतचित्तात्मा हीं
पदें सोडलीं
(३) उपसंहार १०७
× सिद्धलक्षणें भगवंतांनीं
स्वतःपेक्षां हि गौरवून
सांगितलीं
एकूण ह्या श्लोकावरचें
व्याख्यान अर्धवट च
म्हटलें पाहिजे.

श्लो. ११ पासून सुरू होणाऱ्या
योगविषयाची प्रस्तावना १०७–१६२
(१) श्रीकृष्ण योग्याचा गौरव
करून योग्याच्या वर्णनाच्या समाप्तीचें
कारण सांगतात १०८–१११
× ज्ञान, विश्वरचना, तेज, कर्म,
गुण या आधारें गौरव.
(२) ब्रह्मविद्या उघड सांगितली तर
भक्तिप्रेम भोगतां येणार नाहीं हा
कृष्णाभिप्राय ११२–११५

लावण्याइतकें सामर्थ्य. १३५

(६) श्रोत्यांसाठीं पुन्हां सुरवातीपूर्वी किंचित् अर्जुनभाग्यवर्णन १३६–१३८

(७) अर्जुनाची ब्रह्मप्राप्तीचा उपाय सांगण्याविषयीं विनयपूर्वक विनंति व श्रीकृष्णाची अनुमति १३९–१४३

(८) श्रीकृष्णाच्या अनुमतीवरून पुन्हां श्रीकृष्णप्रेमवर्णन १४४–१४६

(९) अर्जुनाच्या ब्रह्मप्राप्तीच्या योग्यतेबद्दल आतां श्रीकृष्णाची खात्री १४७–१५१

(१०) योगमार्गाचें श्रीकृष्णमुखानें गौरववर्णन १५२–१६०

× शंकर, योगी, ऋषि इ. महानुभाव यांचा हा च मार्ग

या मार्गांत—

१ तहानभूक इ. शरीरभाव रहात नाहीं.

२ कालभेद नष्ट होतो.

३ स्थलभेद नष्ट होतो.

४ या मार्गाचा मुक्काम आपण च.

(११) अर्जुनाची मार्गश्रवणाची अधीरता १६०

(१२) श्रीकृष्णाच्या बोलण्याला सुरवात १६१

श्लो. ११— (१) शुचौ देशे १६२–१७९

× सूक्ष्म वर्णन १६२–१७०

स्थूल वर्णन १७०–१७९

शुचि म्ह. पवित्रता व स्वच्छता

पवित्रता सूक्ष्म स्वच्छता स्थूळ

म्हणून दुहेरी वर्णन
पवित्रतावर्णनात —
१ अभ्यासवैराग्यवर्धक
२ उत्साहधैर्यसहजरमणीयतावर्धक
३ संतवसतियुक्त
४ योगप्रतिकूलांसहि योगानुकूल करणारी — अशी जागा सांगितली आहे.

स्वच्छता वर्णनांत —
१ साधकवसतियुक्त- साधक योगानुकूल मानसिक व बाह्य स्वच्छता निर्मितात.
२ जनसंमर्दरहित — लोकांची वर्दळ अस्वच्छता निर्माण करते.
३ फलयुक्त झाडें— शुचि फलाहारानें शरीरांत स्वच्छता
४ सौम्य ऊन— शरीरांत स्वच्छता निर्मितें
५ मंदशीत वारा— शरीरांत स्वच्छता निर्मितो
६ स्वच्छ निर्झरसमुदाय— स्वच्छ पाण्यानें स्नानादिस्वच्छता
७ श्वापदरहितता— श्वापदें घाण करतात
८ शकषट्पदरहितता— विना कारण लक्ष वेधूं नये म्हणून
९ हंससारसकोकिलमयूरांस

हरकत नाहीं (क्वचित)

१० मठ किं...आ शिवालय— प्रत्यक्ष जागा

-- एक...ण स्वच्छ- एकांत- रमणीय स्थळ

(२) प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः १८०–१८१

(३) चैलाजिनकुशोत्तरम् १८२–१८३

(४) नात्युच्छ्रितं नातिनीचं १८४–१८५

× उंच आसन झाल्यास आंग डोलेल नीच झाल्यास भूमिदोष.

श्लो. १२ — (१) तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा १८६

× सद्गुरुस्मरण एकाग्रतेला आवश्यक

(२) यतचित्तेंद्रियाक्रियः १८७–१८८

× मुद्दाम चित्तेंद्रियक्रिया आवराव्या न लागता या गोष्टी सहज सुखपूर्वक झाल्या पाहिजेत असा अभिप्राय दिसतो.

(३) उपविश्यासने १८९

(४) युंज्याद्योगं १९०–१९१

× १ शरीर आपेआप स्थिर होणें
२ सर्व वायु एकवट होणें
३ चित्तप्रवृत्ति अंतर्मुख होणें

(५) मुद्रावर्णन किंवा वज्रासन अथवा मूळबंध १९२–२००

(हें मुद्रावर्णन पुढील समंकायाशिरोग्रीवं या श्लोकाची प्रस्तावना समजण्यास हरकत नाहीं)

श्लो. १३ — (१) समं काय २०१

× हातांची स्थिति

(२) शिर + संप्रेक्ष्य इ. श्लोक
उत्तरार्थ २०२–२०६
(३) ग्रीवा २०७–२०८
× म्ह. जालंदरबंध
(४) समं काय २०९–२१०
× नाभि उदर इ. ची स्थिति
म्ह. ओढियाणाबंध
श्लोकनिमित्तानें हठयोगांतील
बंधवर्णन केलें.

श्लो. १४ — (१) हा श्लोक सोडून च दिला आहे.
फक्त " प्रशांतात्मा " या पदाचा कांहींसा
आधार घेतलेला दिसतो.
(२) प्रशांतात्मा २११–२१३
× १ कल्पनानाश
२ प्रवृत्तिशमन
३ शरीरधर्मविस्मृति

योग्याच्या आसनावस्थेनंतर सिद्धावस्थेपर्यंत
म्हणजे महाशून्यांत लीन होईपर्यंत मूळाला
सोडून स्वतंत्र वर्णन २१४–३१८
(१) श्लो. १३ ओवी १९२–२०० मध्ये
सांगितलेल्या मूळबंधानें किंवा वज्रासनानें
कोंडलेल्या अपानवायूचें क्रमानें कार्य
२१४–२२०
× १ प्रथम मणिपूर चक्राला धक्के
२ शरीरस्थ सर्व मळनाश
३ कोठ्यांतील कफपित्तनाश

४ सप्तधातुसंशोधन

५ मेदनाश

६ अवयवशैथिलीकरण

७ व्याधींचा आभास व विनाश

८ जलतत्त्व पृथ्वीतत्त्व एकीकरण

तात्पर्य—

१ मळ व मेदविनाश

२ धातुशुद्धि

३ जलतत्त्व पृथ्वीतत्त्व साम्य

(२) श्लो. १३ ओवी १९२–२२०
मध्यें सांगितलेल्या आसनानें जागृत झालेल्या
कुंडलिनीची अवस्था व कार्य--

१ कुंडलिनीचें वर्णन २२१–२२५

× प्रमाण व अवस्था — ३॥ फेऱ्याची
अधोमुख निद्रित २२३ नाभिस्थानीं
२२५

कल्पना येण्यास उपमा —

१ नागिणीचें कुंकवानें न्हालेलें पिलू
२२२

२ विजेची सुरळी
३ अग्निज्वाळांची वळी
४ सोन्याची लगड
} २२४

(२) कुंडलिनीची जागृतीनंतर
प्रथमावस्था– २२६–२२७

× जागृतीला उपमा–

१ नक्षत्र तुटणें
२ सूर्यासन भंग
३ तेजबीजविरूढि
} २२६

— तात्पर्य ब्रह्मरंध्रांत कुंडलिनीचें तेज, तिची कांति, नाद वगैरें कांहीं च उरत नाहीं.

(११) ब्रह्मरंध्रप्रवेश झाल्यानंतरची अवस्था २८९–२९०

१ मनाला जिंकणें २ वायु कोंडणें ३ ध्यान धरणें ४ संकल्पविकल्प	शिल्लक रहात नाहीं.

(१२) उपसंहार २९१-२९२

१ हा मार्ग म्हणजे पिंडानें पिंडग्रास

२ याची परंपरा नाथसंप्रदाय

३ हा या अध्यायांत ध्वनिरूपानें कृष्णानें सांगितला

४ त्याचा विस्तार ज्ञानदेवांनीं केला.

(१३) (पिंडाचा पूर्ण ग्रास दर्शविण्यासाठीं) ब्रह्मरंध्रांत कुंडलिनी आल्यानंतरची आकाशाशीं मिळून जाण्यापर्यंतची योग्याची स्थिति २९३–३००

१ योगी या स्थितींत केवळ वायुरूप असतो, त्याला खेचर संज्ञा

२ योग्याच्या पावलोपावलीं सिद्धि

३ योग्याच्या शरीरांतील पृथ्वी, आप, तेज हीं तीन तत्त्वें नष्ट होतात.

४ कांहीं कालानें योग्याच्या शरीरांतला वायु हि आकाशांत लीन होतो. येथें पिंडाचा पूर्ण ग्रास झाला.

(१४) कुंडलिनीचा ब्रह्मरंध्रांत जाऊन
पुढें आकाशांत मिळेपर्यंतची स्थिति

३००-३१८

१ कुंडलिनी वर निघून जात असतां
तिची " मारुति " संज्ञा.

२ श्लो. १३ मधील जालंधरबंध
आतां सुटतो.

३ कंठस्थानांतील काकीमुख फोडून
कुंडलिनी वर ब्रह्मरंध्रांत जाते.

४ पश्यंति म्ह. कंठापुढें तिचें
ब्रह्मरंध्रांत निर्गमन

५ ब्रह्मरंध्रांत स्थिरीकरण अ - उ - म
या तीन ॐकारमात्रांपैकीं म
पर्यंत ती पोंचते.

६ या अवस्थेंत पंचमहाभूतविनाश.

७ यापुढें मकाराच्या हि पुढें प्राण
आकाशांत लीन होतो.

८ यापुढें आकाश हि महाशून्यांत
लीन व्हावयाचें.

९ हें सर्व आतां शब्दापलीकडचें
प्रकरण झालें. ३००-३१८

* —ओवी २१४ ते ३१८ या शंभर
ओव्यांतलें हें साद्यंत योगवर्णन काव्यमय
आणि अद्भुत असलें तरी गुंतागुंतीचें
आणि पाल्हाळिक झालें आहे यांत शंका
नाहीं. तें मुळाला सोडून तर आहे च.
त्यामुळें योगविषयाची गूढता च ठसली

जाते. उकल थोडा होतो.

— हें सर्व वर्णन ज्ञानेश्वरांच्या अनुभवाचें निःसंशय नाहीं. कारण असा सबंद पिंडासकट जीव महाशून्यांत विलीन करण्याचा अनुभव ज्याला आला तो बोलण्याला शिल्लक च उरणार नाहीं. तथापि ब्रह्मरंध्रांत कुंडलिनीचा प्रवेश झाल्यानंतर ज्ञानेश्वरांनीं वर्णनाचा उपसंहार केला आहे. तेथपर्यंत तरी त्यांना अनुभव होता असें कोणी म्हणूं शकतील.

इतकें मात्र खरें कीं, ही पिंडासकट जीव महाशून्यांत लीन करण्याची कल्पना ज्ञानेश्वरांच्या आवडीची दिसते.

१ पवित्रस्थान

२ यमनियम

३ आसन

४ शरीरशुद्धि

५ कुंडलिनीजागृति

६ कुंडलिनीकडून आप व
पृथ्वी या भूतांचा विनाश

७ कुंडलिनीच्या मस्तकांतील
बोधप्राप्ति

× मस्तक = बुद्धिकेंद्र

सतरावीचें अमृत म्ह बोध

८ कुंडलिनीचें हृदयांत
वास्तव्य व तेथें नादानुभव
× हा नाद म्ह. पुढें
जाण्याच्या प्रेरणेचा आवाज.

९ कुंडलिनीचें ब्रह्मरंध्रांत
प्रयाण (मस्तकांत)

१० येथें आप पृथ्वीच्या बरोबर
तेज या भूताचा हि विनाश

११ ब्रह्मरंध्रांतील आकाशांत
कुंडलिनीची लीनता म्हणजे वायु-
तत्त्वाचा हि विनाश.

१२ ब्रह्मरंध्रांतील आकाशाची
महदाकाशांत म्हणजे शून्यांत लीनता,
म्हणजे पूर्णपिंडविनाश.

— एकंदर वर्णनावरून अशी
निष्कर्षपरंपरा निघते. आतां
यांतील कुंडलिनीचें स्पष्टीकरण –
कुंडलिनी ही एक अशी शक्ति
कल्पिली आहे कीं, जिच्या
निद्रावस्थेंत पंचमहाभूतांचा पिंड
पोसला जाऊन जीव त्यांत बद्ध
होतो. ती जागृत झाल्यावर क्रमा-
क्रमानें पंचमहाभूतांचें शोषण
होऊन जीव व पिंडासकट ती
स्वतः महाशून्यांत लीन होते.
गर्भांत नाभिस्थानापासून च सर्व
पिंडपोषण होतें. तेथें चं ही

शक्ति कल्पिली आहे. — ज्ञानेश्वरांनीं
हें सर्व वर्णन काव्यमय विस्तारानें
करून वेळोवेळीं योग्याच्या अवस्थेचीं
रमणीय वर्णनें केलेलीं आहेत.

श्लो. १५ —(१) उत्तरार्धाच्या आधारावर विवेचन
३१९-३२७॥

× मत्संस्थाम् पदाधारें विशेषणयुक्त
वर्णन ३१९-३२४

१ तर्कातीतता
२ अवस्थातीतता
३ जगन्मूलता
४ अव्यक्तता
५ व्यक्ताधारत्व
६ अवतारस्वरूपता

—ज्याला आहे असें असा विशेषण-
निष्कर्ष निघूं शकेल.

(२) शांति निर्वाणपरमां अधिगच्छति
३२५-३२७॥

(३) पुढील श्लोकप्रस्तावार्थ
अर्जुनाचा प्रश्न ३२७॥-३३७

१ अर्जुनाची श्रीकृष्णविवेचनाला
मान्यता ३२७॥-३३१

२ जो योग सांगितला त्याला
योग्यता लागेल कीं कोणाला हि
याचा अभ्यास करतां येईल ३३२-३३७

(४) श्रीकृष्णाचें अर्जुनाला उत्तर ३३८-३४४
हीं पदें सोडलीं.

अर्थ येथें बदलला जो ४०५ ते
४०७ मध्यें केला होता व जो
मुळांतला आहे.

(४) पुढील श्लोकप्रस्ताव ४०९–४१०

× आत्मौपम्य साम्याखेरीज
जगांत प्राबल्य नाहीं.

श्लो. ३३ — (१) श्लो. पूर्वार्ध + उत्तरार्धभाव ४११

श्लो. ३४ — (१) चंचलं हि मनः कृष्ण
उत्तरार्धांतील वायुदृष्टांत | ४१२–४१३

× मुळाच्या जोडीला मर्कटदृष्टांत

(२) प्रमाथि बलवत् ४१४

(३) दृढम् ४१५–४१६

× विवेक संतोषनाशकारकता
मुळाहून स्वतंत्र

(४) श्लो. उत्तरार्धभाव ४१६–४१७

श्लो. ३५ — (१) श्रीभगवानुवाच + श्लो. पूर्वार्ध ४१८

(२) श्लो. उत्तरार्ध ४१९

(३) मनाची मुळांत न सांगितलेली
खुबी ४२०

श्लो. ३६ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ४२१

× असंयतात्मा = अभ्यासवैराग्यहीन

(२) श्लो. उत्तरार्ध ४२२–४२६

× प्रश्नाचा उपयोग करून मुळाला
जोरदारपणा आणला आहे.
मन निश्चळ होईल कसें, त्याचा

श्लो० ४२ , ४३ — (१) अथवा योगिनामेव
कुले भवति धीमतां ४४९-४५१
× योग्यांचें वर्णन :—
१ ज्ञान–अग्निहोत्र
२ परब्रह्म–श्रोत्रिय ?
३ आत्मानंद–वतन
—गार्हस्थ देखावा
४ सिद्धांत–सिंहासन
५ त्रिभुवन–राज्य
— राज्य वैभव
१ कोर्काळ–संतोषवनस्थ
२ विवेकमूलवसति
—वनवैभव
गार्हस्थ्य, राज्य आणि वन-
वैभव तीन आधारांनीं वर्णन.
(२) श्लो. उत्तरार्ध (मध्यें च ४३ वा
श्लोक घालून हा शेंवटीं उत्तरार्ध
आला आहे) ४५५-४५६

श्लो. ४३ — (३) श्लो. पूर्वार्ध ४५२-४५४
× ज्ञानेश्वरांचें स्वचरित्र च
यांत गोवलें आहे.
(४) श्लो. उत्तरार्ध गाळला.

श्लो. ४४ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ४५७-४६४
× पूर्वाभ्यासेन तेनैव ४५७
ह्रियंते ह्यवशोऽपिसः ४५८-४६१
योगभ्रष्टवर्णन ४६२-४६४

(२) श्लो. उत्तरार्ध गाळला तरी ४५९ व्या ओवींत " तैसे दुर्भेद्य जे अभिप्राय " या ओवींत त्याचा भाव कल्पितां येईल.

श्लो. ४५ — (१) श्लो. पूर्वार्धभाव+अनेक जन्मसंसिद्धभाव ४६५–४६६
(२) ततो याति परां गतिम् ४६७–४७०
(३) योगी संशुद्धकिल्बिषः चा भाव ४७१
(४) ततो याति परां गतिम् पुन्हां ४७२–४७३

श्लो. ४६ — (१) कर्मिभ्यः ४७४
(२) ज्ञानिभ्यः ४७५
(३) तपस्विभ्यः ४७६
(४) अधिकत्वकारण ४७७–४७८
(५) थोडक्यांत श्लो. पूर्वार्ध + कर्मिभ्यश्चाधिकः ४७९
(६) योग्याचा गौरव ४८०
× शरीरधारी असून हि ब्रह्मज्ञानी महिमा
(७) तस्माद्योगी भवार्जुन ४८१

श्लो. ४७ — (१) सबंद श्लोकांतलीं श्रद्धावान्भजते व मद्गते नांतरात्मा एवढीं च पदें घेऊन त्यावर व्याख्यान केलें आहे म्ह. श्लोकाचा

× शांतिरसोत्कटता

|

सिद्धांतबीज

|

अंकुर

पेरणारे निवृत्तिनाथ

सात्त्विकभाव वृष्टि

|

आत्मभावना ढेकूळे विरणें

|

चतुराचित्त वाफे

|

चाडें ज्ञानेश्वर

अध्याय ७

(३) पुन्हां सर्व श्लोक थोडक्यांत १३

(४) म्हणून हें सांगणें फार मोठें काम १४

श्लो. ४ — (१) प्रकृतीची माया म्हणून ओळख १५

(२) मे अष्टधा भिन्ना प्रकृति १६

(३) प्रकृति अष्टधा वशी ऐक १७

(४) श्लो. पूर्वार्ध+अहंकार १८

श्लो. ५ — (१) श्लो. पूर्वार्ध १९

× आठांची साम्यावस्था म्हणून परा

(२) जीवभुतां २०–२१

× मनाकरवीं मानवी शोकमोह
अर्जुनाला उद्देशून

\+ १ जडाला – चेतनत्व
२ चेतनाला – प्रेरणा
३ मनाला – शोकमोह
४ बुद्धीला – जाणणें
} प्रकृतिकार्य

(३) ययेदं धार्यते जगत् २१

× जगत् प्रकृतीच्या अहंभावामुळें
धरलें जातें

श्लो. ६ — (१) श्लो. पूर्वार्ध २२

ही सूक्ष्म प्रकृति स्थूल होऊं
लागते तेव्हां भूतसृष्टीची टाकसाळ
सुरू होते.

(२) टांकसाळीचें रूपक २२–२५

चार ठसे = जरायुज, अंडज
जारज, स्वेदज

चौऱ्यांशी लक्ष नाण्यांचें पर

= अफाट भांडार

श्लो. १३ — (१) श्लो. पूर्वार्ध + मोहितं ६०–६३

× समजुतीसाठीं दृष्टांत –

१ पाणी – शेवाळ

२ आकाश – आभाळ

३ जागृति – स्वप्न

४ डोळा – डोळ्यावरचें पटल

(२) नाभिजानाति ६५

(३) भूतें माझीं च परंतु मी त्यांची नव्हे } ६४–६५

बहुधा परं पदार्थें दृष्टांत —

मोती – पाणी

घडा – पृथ्वी

(४) पुढील श्लोकप्रस्ताव व सर्वश्लोकभाव ६६–६७

× अव्यय पद गाळलें.

श्लो. १४ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ६८–९६

+ मायानदीचें विस्तृत वर्णन

१ मायानदीचें मूळ — ब्रह्माचलाचा माथा (दैवी पदावरून) ६९

२ पहिली धार – संकल्पजल

३ बुडबुडा – महाभूत

प्रथमस्वरूप

४ ओघ – सृष्टिविस्तार

५ वेग – काळ

६ तट – प्रवृत्तिनिवृत्ति

पुढील स्वरूप

७ वर्षाव – गुणत्रय (गुणमयी पदावरून)

८ महापूर – मोह
९ वाहून नेलेलीं नगरें – यमनियम
१० भोंवरे = द्वेष
११ वळसे – मत्सर
१२ महामीन – प्रमाद
१३ वळण – प्रपंच
१४ लोंढे – कर्माकर्म
१५ कचरा – सुखदुःख
१६ बेट – विषयविलास
१७ काम – बेटावर आदळणाऱ्या लाटा
१८ जीव – बेटावर अडकलेला फेस
१९ अहंकार – चालणाऱ्या लाटा
२० मदत्रय – उकळ्या
२१ विषय – प्रचंड लाटा
२२ लोंढे – उदयास्त
२३ डोह – जन्ममरण
२४ बुडबुडे – पंचभूतात्मक सृष्टि
२५ मासे – संमोहविभ्रम
२६ गढूळपणा – भ्रांति
२७ दलदल – श्रद्धा (ठणक राहिली नाहीं दलदल झाली)
२८ खळखळाट – रजोगुण
२९ मोठा जोराचा प्रवाह – तमोगुण
३० संथपण – सत्वगुण

(२) मायानदीचें दुस्तरत्व ८० -- ८१ (८० -- ९६)

× १ सत्यलोकाचे किल्ले खचतात

२ ब्रह्मगोलकाचे धोंडे घरंगळतात

३ या नदीचा लोंढा अजून थांबत च नाहीं.

+ मायानदी तरण्याचा उपाय हा च
  अपाय होऊन बसतो ८२ – ९१

१ स्वयंबुद्धि २ ज्ञान ३ वेदत्रय

४ तारुण्य ५ यजनक्रिया ६ कर्म

७ योग — या सर्वांच्या प्रयत्नांची
  झालेली दुर्दशा

+ मायानदी स्वतःच्या बळानें तरणें अशक्य
९२–९६

दृष्टांत —

१ पथ्य न करणें – रोग बरा होणें

२ दुर्जनबुद्धि – आवाक्यांत आणणें

३ लोभी – आलेली सिद्धि टाकणें

४ चोर – भरसभेंत घुसणें

५ मासा – गळ गिळून टाकणें

६ भ्याड – आखिणीवर उलटणें

७ हरिणशावक – जाळें तोडणें

८ मुंगी – मेरु ओलांडणें

९ कामी – स्त्रीत्याग

(३) मामेव ये प्रपद्यंते मायामेतां तरंति ते ९७–१०२

१ थोडक्यांत श्लो. पूर्वार्ध ९७

२ विस्तारानें श्लो. पूर्वार्ध ९८--१०२

✕ ईश्वरशरणतेचे उपाय --- (तरणोपाय)

१ सद्गुरु – तारू

२ अनुभव – कास

३ आत्मबोध – तराफा
४ अहंकार ओझें – त्याग
५ संकल्पविकल्प – पाण्याचा झुळका
६ विषयासक्ति – मोठी धार टाळणें
७ ऐक्य – उतार
८ आत्मबोध – सांगड
९ नैराश्य – पैलतीर
१० वैराग्य – हात मारणें
११ अहंब्रह्मास्मि – तरण्याचें श्रद्धासामर्थ्य
१२ निवृत्ति – तटप्राप्ति

× मायानदीचें रूपक फार विस्तृत झालें. विस्तारामुळें पुष्कळ वेळा बोजडपणा येतो.
ईश्वरशरणतेचे उपाय यांत प्रथम सद्गुरु तारू घेऊन शेवटीं निवृत्ति म्ह. तटावर पोंचणें घेतलें.
सद्गुरु निवृत्तिनाथांना आद्यंतीं खुबीनें गोंवलें !

× आसुरभावांत मुख्य म्ह. अहंकार

× मायेनें ग्रसल्याचें चिह्न. आपण या जन्मांत ज्या कार्यार्थ

आलों तो कार्यभाग पुरे
विसरणें

श्लो. १६ — (४) श्लो. पूर्वार्ध १०८
(५) श्लो. उत्तरार्ध १०९

श्लो. १७ — (१) तेषां ११०
(२) तेषां व नित्ययुक्त०

श्लो. पूर्वार्ध १११

× ज्ञानी सर्वथा निरपेक्ष हे
त्याचे वैशिष्ट्य. इतर तिघे
हि भक्त अपेक्षा राखतात.

(३) नित्ययुक्त ११२
(४) ज्ञानी नित्ययुक्त हा भास नाहीं ११३
(५) ज्ञानी नित्ययुक्त असून भक्त ११४–११६

× दृष्टांत–वायु–आकाश
ज्ञानी शरीरद्वारा कर्म करतो तेव्हां
भक्त. बाकी मद्रूप

(६) श्लोक उत्तरार्धभाग व पुढील
श्लोकप्रस्ताव एकत्र ११७–११८

श्लो. १८ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ११९–१२३

× उदाराः सर्व एवैते हा भाग गाळला
ज्ञानी भक्त अधिक आवडण्याचें
कारण दूध गाय वत्स दृष्टांतानें

(२) श्लो. उत्तरार्ध १२४–१२६

श्लो. १९ — (१) श्लो. पूर्वार्ध १२७-१३२

× अनेक जन्मांच्या साधनेचा क्रम –
१ विषय व कामक्रोध टाळणें

अध्याय ८

× या अध्यायाला प्रस्तावना
नाहीं. अर्जुनभाग्यनिमित्तानें ही एक
प्रस्तावना च झाली.

श्लो. ३ — (१) श्री भगवानुवाच + अक्षरं १५

(२) ब्रह्म परमं १६–१७

परम = अगदीं सूक्ष्म

(३) स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते १८–१९

× आकारोत्पत्तिलोपानें उत्पत्ति –
विनाश नाहीं असें सहजस्वरूप तें अध्यात्म

(४) श्लोकउत्तरार्ध २०–२९

× मूळ शून्य. अंतीं शून्य. मध्यें
भासते. कर्ता हि दिसत नाहीं असें
जें तें " कर्म "

श्लो. ४ — (१) अधिभूतं क्षरो भावः ३०–३३

(२) पुरुषश्चाधिदैवतम् ३४–३६

× १ प्रकृति उपर्जित भोक्ता
२ चेतन, जीव
३ परमात्मा च परंतु भ्रांत

(३) श्लो. उत्तरार्ध ३७–५३

१ शरीरांत शरीरबुद्धिलोप
करणारा तो अधियज्ञ

२ अधिभूत अधिदैव हें
हिणकसाशीं मिसळलेलें. हिणकस गेल्यावर
ब्रह्माशीं ऐक्य ज्या ठिकाणीं घडतें तो अधियज्ञ.

३ सर्व यज्ञ कर्मज हे पूर्वोक्त हा
आतां नैष्कर्म्यठेवा यज्ञ.

× यज्ञाचें रूपक योगसाधनस्वरूपांत

श्लो. १० — (१) प्रयाणकाळे मनसाचलेन भक्त्या ९१

(२) योगबलेन चैव ९२

× सद्दाव्या अध्यायांतलें वर्णन
येथें अतिसंक्षिप्तरूपांत
१ उत्तराभिमुख पद्मासन
२ कर्मयोगसुख केंद्रीकरण
३ एकाग्रमन
४ स्वरूपप्राप्तिप्रेम
५ सुषुम्नामार्गानें ब्रह्मरंध्राकडे
६ प्राणवायु महदाकाशांत

(३) मनसा चलेन भक्त्या युक्तो योगबलेन
इ. उपसंहार ९६

(४) भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् ९७

× जडाजडांना एकत्र करीत
घंटानाददृष्टांतानें भ्रूसंगमांतली
एकाग्रता.

(५) स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ९८–९९

× देह ठेवतो दृष्टांत घटस्थदीप

श्लो. ११ – (१) यदक्षरं वेदविदो वदंति १००–१०३
वदंति म्ह. जाणतां येत नाहीं
असें म्हणतात.

(२) विशंति यद्यतयो वीतरागाः १०४–१०५

× निरिच्छांना हि इच्छा–विरोधाभास

(३) यदिच्छंतो ब्रह्मचर्यं चरंति १०६

(४) तत्ते पदं १०७

(५) संग्रहेण प्रवक्ष्ये १०८–११०

(२) तस्माहं सुलभः पार्थ
नित्ययुक्तस्य योगिनः १२६–१३९

७ केवळ देहपातसमयीं नव्हे
तर कोणत्या हि वेळीं ईश्वर
भक्ताला प्राप्त होतो. (सुलभ अर्थ १)
भक्ताचें ऋण देवावर असल्यामुळें
देव भक्ताकडे तत्क्षणीं धाव घेतो.
कारण, १ दुःखार्तासाठीं धावावें आणि
एकनिष्ठासाठीं धाव घेऊं नये हें
अयोग्य. २ भक्ताचें ऋण देवावर
असल्यामुळें देव भक्ताकडे तत्क्षणीं
धाव घेतो. अंतकाळीं देव भक्तांची बुद्धि
आत्मज्ञानद्वारा स्थिर शांत राखतो
(सुलभचा अर्थ २)
भक्ताला देव अंतकाळीं आपणांत
कसा मिळवितो ३५
भक्ताची देहबुद्धि उरलेली नसते ३६
देहांतीं च भक्त ईश्वरांत मिळतो
असें नव्हे. आधीं च मिळालेला
असतो. चंद्रदृष्टांत.

श्लो १५ -- (१) श्लो. पूर्वार्ध १४०–१५०

× दुःखालयम व अशाश्वतम
या दोन पदांना अनुलक्षून विस्तृत व्याख्यान.
दुःखालयदर्शनार्थ तीन तऱ्हेचें
वर्णन — दुःखें द्विविध प्रत्यक्ष
व्यामोहात्मक

प्रत्यक्ष व्यामोहात्मक रूपक

क्लेश दुर्मति विंचवाचे प्रेम

तापत्रय कुमार्ग व्याघ्राचें क्षेत्र

दैन्य व्यामोह पण्यांगनामैत्र

महाभय संसार विषयविज्ञानयंत्र

दुःखभांडवल विकार लावकळवळा

रोग आशा विषघोट

भूल चोरसांगात

विकल्प कुष्ठालिंगन

कालसर्पमार्दव

पारधीगान

वैरीपाहुणचार

दुर्जनादर

अनर्थसागर

अशाश्वतदर्शनार्थ—

मृत्युकाकबलि

कालोच्छिष्टग्रास

जन्ममरणाचा सुपीकपणा

स्वप्नांतलें स्वप्न

मृगजलकृतउद्यान

धुराचें आकाश

(२) श्लो उत्तरार्ध १५१

× संसिद्धि = ईश्वरस्वरूप

श्लो. १६ — (१) श्लो. पूर्वार्ध १५२

× ब्रह्मलोक = ब्रह्मपणाची घमेंड

असा ज्ञानेश्वर विशेष अर्थ करतात.

साखर – ऊंस
लोह – कनक } अपुनरावृत्ति
तूप – दूध

(५) श्लो. २२ उत्तरार्ध सोडला

श्लो. २३ — (१) श्लो. पूर्वार्ध + याति २०४–२०७

× सायुज्य मिळविणें किंवा जन्म-
मरणाच्या फेऱ्यांत पडणें देह-
पाताच्या काळावर अवलंबून आहे.

(२) तं कालं वक्ष्यामि २०७

(३) ज्ञानाला मूळ–अग्नि (पुढील
श्लोकप्रस्तावना) २०८–२१९

१ बुद्धि, स्मृति, मन टवटवीत राहण्याला
प्रयाणकाळीं अग्नीची अवश्यकता २०८–२१४

२ देहांतीं विषम वातकफानें उष्णता नष्ट
होते मग बुद्धि इ. कोठून २१२–२१४
अग्नीशिवाय देह चिखलाचा गोळा.
तेथें स्मृति उरत नाहीं. व अंतकाळ साधत
नाहीं. २१५–२१९

श्लो. २४ — (१) श्लो. पूर्वार्ध २२०

(२) श्लो. उत्तरार्ध २२१

(३) सोपानपरंपरादृष्टीनें पुन्हां सर्व
श्लोककथन २२२–२२४

(४) मार्गनामकथन व पुढील
श्लोकप्रस्ताव २२५

श्लो. २५ — (१) धूमः २२६–२३२

× कफवायुप्रक्षोभ | अग्निनष्टता
अंधकारव्याप्ति | व धूमप्रकाराचीं
इंद्रियजडता | अंतकालीन लक्षणें
स्मृतिभ्रंश |
प्राणजडता |

अग्निनष्टता ही शरीरांतर्गत स्थिति.

शरीराबाहेरची स्थितिः—

(२) रात्रिः षण्मासा दक्षिणायनम् २३३

(३) श्लो. उत्तरार्ध २३४–२३५

(४) मार्गनामकथन २३७

श्लो. २६ — (१) थोडक्यांत सर्व श्लोक २३८

(२) हिताहित मार्गामार्ग सत्यासत्य
कळण्यासाठीं या मार्गाचें वर्णन २३९–२४२

दृष्टांत— नाव २३९

विष अमृत २४०

सरळ वक्र वाट २४१

(३) हे मार्ग सांगण्याचें कारण
जन्माचा सर्व अभ्यास
फुकट जाऊं नये. २४३–२४५

(४) उपसंहार—
थोडक्यांत श्लो. उत्तरार्ध २४६

श्लो. २७ — (१) देहांत काळ हा हुकमी
दिसत नाहीं. येथें दैव च प्रधान
दिसतें या शंकेनें श्लोकोपक्रम २४७

(२) श्लोक पूर्वार्ध २४८–२५५

हे मार्ग जाणून योगी मोह पावत नाहीं
या श्लोकाचा अर्थ ब्रह्मज्ञानी नेहमी च
देहबंधरहित असून देशकालादि सर्व
आत्मस्वरूप पाहतो. म्हणून त्याला ही
भानगड च नाहीं असा घेतला.

दृष्टांत — रज्जु — सर्प
उदक — तरंग
घट — आकाश

(३) श्लो. उत्तरार्ध २५६–२५७

× अर्जुना म्हणून योगी हो म्हणजे
या अंतकालमार्गाच्या भानगडीपासून
मुक्त असा योगी हो. याला—उपाय

१ ब्रह्माला केव्हां हि मरणजन्मबंध
किंवा स्वर्गमोह नाहीं हा बोध २५८–२५९

२ वैराग्य २६०

श्लो. २८ — (१) श्लो. प्रथमचरण + दानेषु २६१

(२) यत्पुण्यफलं प्रदिष्टं + अत्येति तत्सर्वमिदं २६२

(३) विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति
चाद्यम् २६३–२६७

× स्वर्गवर्णन २६३–२६६

उपसंहार — (१) श्रीकृष्णाविशेषणें २६८–२७०

(२) पुढील अध्यायश्रवणार्थ
विनंति २७१

अध्याय ९

९ ह्या अध्यायाचा प्रास्ताविक विभागः-

(१) अवधानार्थ विनंति १-७

विनंतींत अहंता नाहीं १

स्वकल्याणार्थ विनंतीची सलगी ३-५

संतकृपेसाठीं ,, ,, ६-७

(२) श्रोत्यांची स्वतःच्या मानानें अद्भुत योग्यता ८-१२

घडा · सारस्वतीपुत्र

काजव – सूर्य

अमृताचें ताट – रसोई

चंद्र – पंखा

नाद – ऐकाविणें

लेणें – अलंकार

सुवास – वास

आकाश – स्थलविस्तार

एकूण ९ उपमा

(३) श्रोत्यांची अद्भुत योग्यता असून विनंति करण्यांतली भक्तिप्रेमाची भूमिका १३-१९

१ सूर्य – ओवाळणें
२ समुद्र – अर्घ्य देणें
३ शंकर – गंगावती अर्पण
} भक्ति

४ बाप – बाळानें जेवविणें
५ आई–स्तन्य
} प्रेम

(४) गीतार्थविवरणाच्या साहसाचें कारण
गीतार्थ उलगडणें नसून संतप्रेमाला
पात्र व्हावें २०–२३

× साहसनिदर्शनार्थ उपमा–

१ चांदणें पिकवणें
२ वारा वहावयास लावणें
३ आकाशाला गंवसणी
४ पाणी भिजविणें
५ लोणी घुसळणें

× उपमांवरून गीतेवर विवरणाची
आवश्यकता नाहीं असा भाव

(५) अवधानार्थ पुन्हां विनंति २४–२५
(६) अवधानावर वक्तृत्वाचें आलंबन २६–२९

(७) विनंतीची अनवश्यकता ३०–३१
(८) गुरूंची ग्रंथनिरूपणार्थ आज्ञा
व निरूपणार्थ सुरवात ३२–३३

श्लो. १ — (१) इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्यामि ३४
(२) अनसूयवे ३५–४१

× गुह्यज्ञान प्रगट करण्याचें स्थान
भक्त ३६–३७
देवाचा भक्ताबद्दल कमालीचा
प्रेमभाव ३६–३७
ज्ञान हें गूढ म्हणून पडून राहण्या-
साठीं नसतें. ज्ञानाला ग्राहक पाहिजे च ३८–४०

(२) श्लो. उत्तरार्ध १२८-१२१

स्पष्टीकरणार्थ उपमा —

बीज - वेलपालव

वय - अवस्था

आकाश - घनावलि

निद्रा - स्वप्न

(३) पुढील श्लोकप्रस्ताव १२२-१२३

श्लो. ९ — (१) श्लो. पूर्वार्ध १२४-१२६

स्पष्टीकरणार्थ दृष्टांत —

समुद्र - मिठाचा बांध

वारा - धुराचा लोट

सूर्यबिंब - अंधार

पर्वतांतरंग - पर्जन्यधारा

(२) श्लो. उत्तरार्ध १२७ - १२९

१ शेवटच्या ओवींत पुढील

श्लोकप्रस्ताव

श्लो. १० — (१) श्लो. पूर्वार्ध १३०-१३१

(२) श्लो. उत्तरार्ध १३२

(३) श्लो. ४ व ५ मधील उल्लेख १३३-१३४

(४) ईश्वरी गूढ इंद्रियांपलीकडे

जाऊन अनुभवावें १३५-१३६

(५) तर्कानें ईश्वरी गूढ कळलेंसें

भासलें तरी कळत नाहीं १३७-१४०

दृष्टांत -- मृगजळ — भूमि

जल — चंद्रबिंब

---

१ अकालमेघ
२ मृगजलतरंग
३ कोल्हेरीचे घोडे
४ जादुचे अलंकार
५ गंधर्वनगरांतील आकार
६ सावरी
७ शेळीचे गळ

(२) मोघकर्माणः १७५
(३) मोघज्ञानाः १७६-१७८
(४) अचेतसः १७८
(५) श्लो. उत्तरार्ध १७९-१८५

× आसुरी प्रकृति म्हणजे तमोगुणाची
राक्षसी. राक्षसीचें रूपक—
बुद्धीचा ग्रास
विवेकाचा नाश
चित्ताच्या ठिकऱ्या
आशेची काळ
हिंसेची जीभ
असंतोषाचा चोथा
अनर्थाच्या कानापर्यंत
जीभ चाटणें
प्रमादपर्वताच्या दरींत वास
द्वेष दाढा
ज्ञानाचा रगडा
स्थूलबुद्धि हें वेष्टण इ.
असुरी प्रकृतीचा आश्रय = आसुरी
प्रकृतीच्या तोंडांत जाणें

श्लो. १४ — (१) सततं कीर्तयंतो मां १९७–२११

× कीर्तनाची कसोटी—

१ पापनाश १९७

तदनुषंगानें इतर साधनांची

अनवश्यकता १९८-१९९

२ दुःखनाश २००

तदनुषंगानें इतर साधनांची

अनवश्यकता २०१

३ सर्वांचा उद्धार २०२–२०३

४ भक्ताचा गौरव २०४–२०८

५ कीर्तनपद्धति २०९–२११

— १ नाम

२ आत्मचर्चा

३ सर्वत्र संचार

× अतिशय स्फूर्तियुक्त वर्णन

(२) यतंतश्च दृढव्रताः २१२–२१८

× योगपरिभाषेत दोन्ही पदांचे

व्याख्यान

यम २१३ आसन २१३ प्राणायाम २१३

प्रत्याहार२१५ धारणा २१६ ध्यान २१७

समाधि २१८ — अष्टांग योग

(३) नित्ययुक्ताः २१९–२२१

× नित्ययुक्तता म्ह० सर्वत्र ईश्वरदर्शन

(४) नमस्यंतः २२२–२२७

× उत्तमाधम न पाहतां सर्वांना

नमन २२२–२२५

नमन म्हणजे नम्रता, विनय,

श्लो० १८ — (१) गतिः २७८

× प्रकृतीचें शेवटचें लीन होण्याचें स्थान

(२) भर्ता २७९-२८०

× प्रकृतीचा तद्वारा सर्व विश्वाचा भर्ता

(३) प्रभुः २८१-२८५

× सर्व नियामक पंच भूतें

वेद, सूर्य, प्राण, काळ

(४) साक्षी २८५

× आकाशोपम

(५) निवासः २८६-२८७

× नामरूपस्थ, नामरूपाधार

(६) शरणं २८८

(७) सुहृत् २८९-२९०

× प्राणस्वरूपानें सर्वांना

(८) प्रभवप्रलय २९१

(९) बीज २९१-२९३

× सृष्टिप्रभवसंकल्प

(१०) स्थानं २९३

× संकल्पनिक्षेपस्थान

(११) निधानं २९४-२९५

× संकल्प जेथें लीन होतो.

स्थान आणि विधान यांना

मुद्दाम फरक कळावा म्हणून जवळ

आणलें.

श्लो. १९ — (१) श्लो. पूर्वार्ध २९६

(२) अमृतं चैव मृत्युश्च २९७-२९८

श्लो. २१ — (१) श्लोकाचे दोन चरण १२८-१३०
× दृष्टांत– वेश्या. मुद्दाम वाईट दृष्टांत
(२) श्लोकाचे शेवटचे दोन चरण १३१
(३) पुढील श्लोकाची प्रस्तावना १३२-१३४
× स्वर्गसुखावर टीका– स्वप्नवत्
ईश्वर न जाणण्याने वेदज्ञ व्यर्थ

श्लो. २२ — (१) अनन्याश्चिंतयंतो मां १३५-१३६
× गर्भदृष्टांत
(२) ये जनाः पर्युपासते १३७
(३) श्लो. उत्तरार्ध १३८-१४३
× पक्षिणीचा दाखला. योगक्षेमाची
शंकराचार्यानुसारी टीका.

श्लो. २३ — (१) श्लो. पूर्वार्ध १४४
× अग्नि इंद्र सोम इ. देवता
ईश्वराला
(२) तेऽपि मामेव कौंतेय यजंति १४५
(३) अविधिपूर्वकम् १४६-१५०
दृष्टांत—
मूळ—शाखापल्लव
रसोई — कान } अविधि
फुलें — डोळे
रस — मुख } विधि
परिमळ — नाक
× कर्मांला ज्ञानाचे डोळे पाहिजेत

श्लो. २४ — (१) अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता १५१
(२) प्रभुरेव च १५२
× प्रभु आदि आणि अवधि

मुख्य सिद्धांत ३७८

सिद्धांतपुष्ट्यर्थ दृष्टांत ३७८-३८०

मूळ सिद्धांत पुन्हां ३८१

श्लो. २६ — (१) फलं (अश्नामि) ३८२-३८३

× कसलें हि फळ दोन्ही हातांनीं देंठासकट

(२) पुष्पं ३८४

× फुलाचा वास न घेतां तें खातों

" अश्नामि " ची भाक्तियुक्त संगति

(३) पत्रं ३८५-३८६

× ताजें शिळें कसें हि असो.
ताजें शिळें या भाषेंत द्रौपदीच्या प्रसंगाचें सूचन.
मूळ क्रमाच्या उलट क्रम. भक्तानें किती हि अल्प अर्पण केलें तरी मी तें ग्रहण करतों या भावासाठीं स्वचरित्रदृष्टांत ३८४

(४) तोयं ३८७-३९३

× पान न मिळालें तरी पाणी मिळेल च.
केवळ पाण्यानें अद्भुत-पूजा ३८९-३९३

(५) मूळ भाक्ति. बाकी निमित्त ३९५-३९७

श्लो. २७ — (१) यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ३९८

× अश्नासि = भोग भोगिसी

(२) ददासि यत् यत् तपस्यासि ३९९

× १ दान, २ सेवकांच्या सोई

(३) तत्कुरुष्व मदर्पणम ४००–४०१

× अर्पणांत निरहंकारता प्रमुख

कर्में धुऊन देणें = दक्षिणा धुऊन

देण्याची कल्पना

श्लो. २८ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ४०२–४०४

× अग्निकुंडदृष्टांत

कर्मविपाकसिद्धांत ४०३

(२) श्लो. उत्तरार्ध ४०५–४०६

श्लो. २९ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ४०७

× द्वेष्यप्रिय = आपपर

(२) ये भजंति तु मां भक्त्या ४०८

× अहंकार सोडून
सर्व भावानें } = भक्त्या
सर्व कर्मानें

(३) मयि ते तेषु चाप्यहम् ४०९–४१४

× वटवृक्ष, बीजदृष्टांत

भक्ताचें देह धरणें दृष्टांत —

उसना दागिना

वास गेलेलें फूल

श्लो. ३० — (१) श्लो. पूर्वार्ध (अनन्यभाक् सोडून)

४१५–४२०

× शेवटीं भक्ति केल्यानें पूर्वीक

पापाचा विचार व्यर्थ. दृष्टांत

४ दुबळ्याची दुबळ्याशीं गांठ

५ वांझ झाडाला फुलें

६ प्राणहीन शरीर

अभक्ताचें जीवन. दृष्टांत —

पाषाण– जडता

निवडुंग– लोकांना त्रास

निंब – खळखाप

खापराबरचे षड्रस —

समाजांत रोगोत्पादन

(५) पुढील श्लोकाची प्रस्तावना —

हीन जाति, हीन कुळ, हीन देह (उ. गजेंद्र - मोक्ष) असो पण भक्ति हवी ४४१–४४२

श्लो. ३२ — (१) पापयोनयः ४४३–४४४

× पापयोनि = दगड जड

(२) मां हि व्यपाश्रित्य ४४५–४४८

वाचा– देवालय

दृष्टि– देवरूप

मन– देवसंकल्प

श्रवण– देवकीर्ति

सर्वांग– देवसेवा

ज्ञान– देवज्ञान

— सर्व भाव इश्वरार्पित

(३) पापयोनि हि भक्तीनें श्रेष्ठाहून श्रेष्ठ ४४९–४५४

× प्रह्लाद, चामड्याचें उदाहरण.

× किं पुनः = सांगण्याची अनवश्यकता

दृष्टांत – निंब – चंदन ४८१–४८७

रथ्योदक – गंगा ४८८

(२) भक्ता राजर्षयस्तथा ४८९

(३) अनित्यमसुखं प्राप्य भजस्व माम् ४९०–५०१

× अनित्यतादर्शनार्थ दृष्टांत –

१ शतजर्जरनाव

२ शस्त्रवर्षाव

३ अंगावर पाषाण पडणें

४ रोगजर्जर

५ जळनवणवा

असुखदर्शन—— भोग्यजात सर्व

देहाच्या अंगानें आहे व देह नाशवंत आहे.

विषयसुख हें वास्तविक दुःखमय

दृष्टांत——

विषाचे कांदे

राखोंडी फुंकणें

डोकें तोडून पायाच्या जखमेवर

घालणें

इंगळाचें आंथरूण

लोक अनित्य, असुख पाहून भक्ति

कां करीत नाहींत यावद्दल ज्ञानदेवांचें

आश्चर्य ! भोगल्याशिवाय सरत नाहीं

म्हणून अनुकंपेनें उत्तर.

(४) मृत्युलोकाचें विपरीततापूर्ण वर्णन

५०२–५१५

दृष्टांत—चंद्र—क्षय
उदय— अस्त
मंगळ— अमंगळ
गर्भ — मृत्यु
पुराणें— मृतगोष्टी
विषयविलास — सुख
साभिलाष — सज्ञान
वाढदिवस
ज्ञानशून्य— वडिल
मृत्यूपूर्वी इलाज करीत नाहींत
दृष्टांत — दर्दुर — साप— मक्षिका

अध्याय १०

× १८ विशेषणें. प्रथम व पंचम
ओंवीत ३।३ बाकींत चार.
संस्कृत स्तोत्राच्या धर्तीवर सामासिक
रचना व शब्दालंकार

ज्ञान	वैराग्य	ऐश्वर्यमूलक वर्णन
१ विशद १	१ संसार २	१ अपरि
२ विद्या १	२ मन्मथ ४	२ जगदं
३ परा १	३ भवेभ	३ विश्वो
४ तरुण ३		४ आराध्य
५ आत्मा. ४		५ सुभाव
६ श्रुति ४		६ मंगलमणि
७ सज्जन ५		७ परमवीर्या
८ चतुर ३		

सारस्वतप्रवेश, नवरसप्राविण्य,
वाचस्पतीची विद्वत्ता, शंकराशीं बरोबरी

दृष्टांत—

१ सूर्याला उटणें
२ कल्पतरुवर फुलोरा

३ क्षीरसागराला मेजवानी

४ कापुराला वास

५ चंदनाला चर्चिणें

६ अमृत रांधणें

७ आकाश वर चढविणें

८ मोत्याला झिलई

९ सोन्याला चांदीचा मुलामा

(४) स्वतःवर झालेला प्रस्तुत गुरुप्रसाद १६–२३

१ कृष्णार्जुनसंवादांत प्रयागवटत्वलाभ

२ उपमन्युध्रुवाप्रमाणें कृपा

३ गीतागानलाभ

४ निरर्थक वाणींत अपूर्व सामर्थ्य

५ गीतार्थ सागरीं जलशयन=लोक अर्थप्राप्ती.

(५) आठ गीताध्यायांतील विषय २४–२९

१ अर्जुनविषाद

२ सांख्यबुद्धीसह योग

३ कर्म

४ ज्ञानासह कर्म

५ योगतत्त्व

६ प्रगट पूर्णयोग

७ मायापरिहारपूर्ण चतुर्विध भक्त

८ सप्तप्रश्नी व मरणकालबुद्धि

(६) नवमाध्यायाची अपूर्वता ३०–३९

महाभारताचें सार. गीता. गीतेचें ९ म.

नवमाध्यानसमयीं भीति

नवमविशेष दृष्टांत गुळ–साखर

(२) असंमूढः स मर्त्येषु ७६–७७

× असंमूढ = ईश्वरांश

उपमा – पाषाण – परिस

रस – सिद्धरस

(३) सर्व पापैः प्रमुच्यते ७८–८०

× पाप = मायादोष

उपमा – हिरा–कापुर

मायादोष तो जाणत च नाहीं.

पापें च त्याला सोडतात उपमा—

जळतें चंदन – साप

(४) पुढील श्लोकप्रस्ताव ८१–८२

श्लो. ४, ५ —(१) श्लो. ४+श्लो. ५ (चतुर्थ चरणाखेरीज)

८३–८६

(२) भव एव पृथग्विधाः ८७–८८

(३) ८८–९० हें व्याख्यान स्वतंत्र दिसतें.

(४) पुढील श्लोकप्रस्ताव ९१

श्लो. ६ — (१) महर्षयः सप्त ९२

× कश्यपादि

(२) पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ९३

(३) मद्भावा मानसा जाता ९४

(४) येषां लोक इमाः प्रजाः ९५–९७

× लोक = लोकपाळ

(५) येषां लोक इमाः प्रजाः ९८–१०३

(पुन्हां सविस्तर सर्व श्लोक)

× वृक्षदृष्टांतानें पुन्हां तीच वस्तु

सांगतात.

× तुष्यंति १२५ ओंवीचा प्रथम चरण
गुरुशिष्यएकांतांतळी गोष्ट
प्रगट करतात. १२६
कथयंतः = गंजेती १२६
हीं कथा भक्त केवळ
परस्परांत करीत नाहींत तर
सर्वांपुढें करतात दृष्टांत–
कमळकळिका १२७
तुष्यंति च रमंति च १२८
नित्यं १२९

श्लो. १० — (१) श्लो. पूर्वार्ध १३०–१३२
× अस्पष्ट व्याख्यानें. भक्तांना
जें ईश्वरानें द्यावें तें त्यांनीं
स्वतः च सिद्ध केलेलें असतें. १३०
' येन मां उपयांति ' कडे लक्ष
ठेवून स्वर्गमोक्षाचा उल्लेख १३१
(२) ददामि बुद्धियोगं १३३–१३५
× बुद्धियोग = उपासना
आई - बालक दृष्टांत } १३४–१३५
(३) येन मां उपयांति ते १३६
(४) भक्तासाठीं देवाची काळजी १३७–१४०

श्लो. ११ — (१) अनुकंपार्थम्, ज्ञानदीपेन,
भास्वता हीं पदें सोडली
(२) वरील पदांखेरीज सर्व
श्लोक १४१–१४१

आत्मभावस्थः　१४१

× विशेष अर्थ

अहं – मी चि होऊनि दिवटा　१४२

(३) अर्जुनाची श्रवणधन्यावस्था

१४३-१४८

(एक प्रकारें पुढील श्लोकप्रस्ताव)

श्लो. १२ — (१) श्लो॰ पूर्वार्ध　१४९

× परंधाम = महाभूतां विसंवते

धाम॰

(२) पुरुषं शाश्वतं दिव्यं आदिदेवं　१५०

+ आदिदेव = ब्रह्मादि तिर्यांस

दैवत

पुरुषं = पंचविसावें तत्त्व

दिव्य = प्रकृति भावापलीकडील

(३) अजं विभुम्　१५१-१५२

× विभुम्　१५२

श्लो॰ १३ — (१) आहुस्त्वां ऋषयः सर्वे　१५३-१५४

+ त्वत्कृपेनें ऋषींच्या सांगण्याचा

खरेपणा कळला यांत स्वयं चैव

ब्रवीषि हें गृहीत.

(२) देवर्षिर्नारदस्तथा　१५५-१५७

× नारदाच्या गाण्याकडे च लक्ष जाई.

कारण त्या वेळीं अंधता होती॰ या

वर्णनांत अर्जुनाचें नृत्यगानप्रियत्व

दर्शित केलें॰

श्लो. १६ — (१) श्लो. पूर्वार्ध १८५

× दिव्य = दिव्य सामर्थ्यानें व्यापक

(२) श्लो. उत्तरार्ध १८६

× प्रधान नामांकित प्रगट कर

हें व्याख्यान स्वतंत्र

श्लो. १७ — (१) श्लो. पूर्वार्ध १८७

× श्लो. उत्तरार्धाला समर्थक

जरी तूं चि म्हणो ये आघवें ।

तरी चिंतन चि न घडे

(२) श्लो. उत्तरार्ध १८८–१८९

× विस्तारपूर्वक हें मुळापेक्षां

अधिक (पुढील श्लोकांतील) १८८

चिंत्य = चिंतनसुलभ

श्लो. १८ — (१) श्लो. पूर्वार्ध— मागील श्लोकांत च

समाऊन घेतला

(२) श्लो. उत्तरार्ध १९०–२०५

× प्राकृत अमृत हि पुन्हा

हवेसें वाटतें. १९०–१९१

अमृताची प्राकृतता १९२–१९३

अमृताशीं तुलना व भगवत्

वचनाची श्रेष्ठता १९४–१९९

नामरूप संवादसुखाची

अनिर्वचनीयता २००–२०१

पुनरुक्तीमध्यें प्रार्थना

(भूयः कथय) २०१

श्लो. ३७ — (१) वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि २८७-२९२

१ वसुदेवदेवकीमुक्तता
२ पूतनाविनाश
३ गोवर्धनप्रसंग
४ कालियदमन
५ गोकुलरक्षण
६ ब्रह्मदेवास पिसें लावलें
७ कंसवध

— अशी कंसवधापर्यंतची स्वलीला.
वृष्णी = यादव

(२) पांडवानां धनंजयः २९३-२९४
(३) मुनीनामप्यहं व्यासः
कवीनामुशना कविः २९५

श्लो. ३८ — (१) दंडो दमयतामस्मि २९६
× अनिवार्य
(२) नीतिरस्मि जिगीषताम् २९७
× धर्मज्ञानाचा पक्ष धरणारें
सर्व शास्त्रांत नीतिशास्त्र
हा विशेष अर्थ.
(३) मौनं चैवास्मि गुह्यानां २९८
(४) ज्ञानं ज्ञानवतामहम् व पुढील
श्लोकप्रस्ताव २९९

श्लो. ४० प्रथम घेतला — (१) श्लो. पूर्वार्ध ३००-३०१
दृष्टांत–पर्जन्यधारा
पृथ्वीचे तृणांकुर
सागरतरंग

अध्याय ११ वा

---

२ गुह्यत्वाचें स्वरूप-हृदयांत,
कृपणवत्, वेदांतींत ४६
३ अध्यात्मरहस्यमाहात्म्य
शंकरदृष्टांत ४७

(२) तेन मोहोऽयं विगतो मम ४९–६८

× सामान्यतः ४९

सविस्तर—

१ अहंकार ५०।५१
२ ममता
३ स्वकर्तृत्व ५२
} मोहस्वरूप

उद्धरणोपमा—

१ दुःस्वप्न ५२
२ गंधर्वनगरगमन ५३
३ मृगजळपान ५३
४ कर्पटसर्पदंश ५४
५ सिंहप्रतिबिंब ५५

= स्वतःचा मोहाभिनिवेश
आग्रहजळ, पिसें | ५६–५८

उद्धरणोपमा पौराणिक —

लाक्षागृह ५९–६०

वराह ६१–६२

उपकारोद्धार – पंचप्राणदान ६३
मायानिरास ६४

ईश्वरप्रसन्नतेजवळ मोह राहणें
अशक्य दृष्टांत—

वडवानळ – मृगजळवृष्टि ६६

९ गणिका

शत्रू म्हणून अपात्र = कंस
अनिच्छा म्हणून ,, = ध्रुव
अपमानकारी ,, ,, = भृगु
दाता ,, ,, = बळी
अनीति ,, ,, = गणिका

म्हणून भगवान् अर्जुनाला विश्वरूप
दाखवितील च १०८, दृष्टांत कामधेनू
वत्स १०९
अर्जुनविनंतीचा खरा अर्थ —
देव दाखवितील कीं नाहीं ही शंका नव्हे
परंतु योग्यता यावी ११०

(२) थोडक्यांत सर्व श्लोक १११

(३) अर्जुनाच्या वारंवार विनवणीनें विश्वरूप
दाखविण्याविषयीं श्रीकृष्णाची
उतावीळ ११२–११४

दृष्टांत —

अर्जुन	कृष्ण
वर्षाकाळ	मेघ
वसंत	कोकिळ
चंद्र	क्षीरसमुद्र

— हे उत्तरोत्तर उत्कृष्ट दृष्टांत – वर्षाकाळ
असून मेघ वर्षत हि नाहींत असें होतें पण
वसंत ऋतूंत कोकिळा ओरडते च. पण ती
हि कदाचित् ओरडणार नाहीं. पण चंद्राला
पाहून समुद्र उचंबळला च पाहिजे.

(४) पश्य मे पार्थ रूपाणि हीं पुढील श्लोकांतील
पदें ११५

(५) देवाच्या उदारतेनें अर्जुनाचें भाग्य

१ रूपाणि पदार्थांचें वर्णन एकाऐवजीं
सर्व च विश्वरूपमय ११६

२ देवाचें औदार्य ११७

३ अर्जुनभाग्यतुलना १ शेष २ वेद
३ लक्ष्मी ११८

४ अर्जुनासाठीं विश्वरूपाचा धंदा
देवानें केला ११९

(६) देवाचें रूपांतर—स्वप्नदृष्टांत १२०-१२१

(७) पुढील श्लोकाची प्रस्तावना १२१

× एकदम पश्य मे पार्थ म्हटलें
त्यावरून स्नेहातुरत्व

श्लो. ५ — श्लो. (१) पूर्वार्ध + नानाविधानि १२३-१३०

× एकेंट विश्वरूप च नव्हे तर
त्यांतील अनेक रूपें भगवान्
दाखवितात. १२३
बहुधा परस्परविरुद्ध रूपाचें
वर्णन आहे.

(२) श्लो. उत्तरार्ध १३१-१४०

× वर्ण — वर्णसौंदर्य दर्शित
होईल असें वर्णविषयक वर्णन १३१-१३६
आकृतीनि च १३७-१४०
द्वंद्व आणि सौंदर्य दोन्ही तऱ्हेचें
वर्णन.

श्लो. ६ — (१) पश्य आदित्यान् १४१

× विश्वरूपापैकीं एखाद्या हि रूपाची
दृष्टि उघडली कीं त्यामधून आदित्य.

(२) वसून् १४२

× तोंडांतून वसु

(३) रुद्रान् १४३

× भुवयांतून रुद्र

(४) अश्विनौ मरुतस्तथा १४४

× कानांतून अश्विनौ वायु
विश्वरूपांत रुद्रादित्यादि देव कोठेंन
कसे निर्माण होतात तें मोठ्या
खुबीनें सांगितलें आहे १४५

(५) श्लो. उत्तरार्ध १४६–१४७

× रूपगौरव— जेथें वेद बोलूं
शकत नाहींत. विधात्याला थांग
लागत नाहीं. ज्याला आयुष्य
कमी पडतें.

श्लो. ७ — (१) इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्य १४८--१४९

× सृष्टि ही विश्वरूपाच्या मानानें
तृणवत्, परमाणुवत् हें दर्शित
करण्यासाठीं व्याख्यान

(२) सचराचरम् १५०

× स्पष्ट व्याख्यान नाहीं. तथापि
‘ विस्तार ’ शब्दानें चराचरत्व
घेतां येईल.

(३) श्लो. उत्तरार्ध १५०–१५१

+ अन्यत् = जगापलीकडचें

दिव्यमाल्यांबरधरंसाठीं सांधा
मुख्यतः कंठमुकुटाच्या ठिकाणीं
पुष्पें. स्तबक = गुच्छ.
पूजावंद= गजरे, जाळया, झालरी,
माळादंड= हार

(२) अंबरधरं २११
उपमा – स्वर्गाला सूर्यतेजवेष्टण
मेरूला सूर्याचें वेष्टण

(३) दिव्यगंधानुलेपनं २२२–२२५
चंदन चर्चिण्याला उपमा –
महादेव – कापुर
कैलास – पारा
क्षीरसमुद्र – क्षीरोदक
चांदण्याची घडी – आकाश
गंध म्ह. सुवास तदनुसार व्याख्यान
२२४–२१५

(४) सर्वाश्चर्यमयं २२६

(५) अनंत विश्वतोमुखम् २२७–२२८
न पाहिलें तरी विश्वरूप दिसे
हें त्याचें अनंतत्व २२७–२२९
विश्वतोमुखं २२८

(६) अर्जुनावरील अनुग्रह २३०

(७) श्लो. उत्तरार्ध सामग्र्येकरून २३१–२३३
सर्वाश्चर्यमयं २३१
अनंत २३१
विश्वतोमुखं २३३

(८) संजयाचें आंचळण। धृतराष्ट्राला मुद्दाम सांगणें २३५

(९) थोडक्यांत सबंद श्लोक २३६

श्लो. १२ — (१) सर्व श्लोक २३७–२३८

× कल्पांतीचे द्वादशादित्य असे

सूर्य = सूर्यप्रमाण

सहस्र = सहस्रवेरी = हजारों

तरी तया तेजाची थोरी उपमूं नये

(२) सूर्याप्रमाणें च इतर तेजांचा स्वतंत्र दाखला २३९–२४१

इतर तेजें— सर्व विजा

प्रलयाग्नि

महातेजदशक

या तेजांच्या तुळनेनें हि तें तेज अधिक

(३) संजयकृत व्यासकृपास्मरण २४१

श्लो. १३ — (१) सर्व श्लोक २४२–२४४

प्रविभक्तं जगत् साठीं उपमा—

बुडबुडे, गंधर्वनगर, पिपीलिकागृह मेरुपरमाणू

श्लो. १४ — (१) ततः स विस्मयाविष्टो २४५-२४६

× विस्मय = अंतःकरणाची आनंदावस्था

(२) हृष्टरोमा २४६,२४७,२५२

× हृष्टरोमावरून स्वेदकंपादि सात्विक भावदर्शन—

स्वेद – दृष्टांत चंद्रकांत २४८

कंप — ,, कमळ २४९
अश्रु — ,, कर्पूरकर्दळी २५०
कंठ दाटणें ,, समुद्रोर्मि २५१

(३) श्लो० उत्तरार्ध २५३-२५४

श्लो० १५ — (१) अर्जुन उवाच २५५-२५६

१ विश्वरूपदर्शनाबद्दल देवाचा जयजयकार २५५

२ सृष्ट्याधार म्हणून अर्जुनाला अधिक संतोष २५६

× ही ' पश्यामि देवान् ' ची प्रस्तावना

(२) पश्यामि देवान् २५७-२५९

× दृष्टांत — मंदरश्वापदें
आकाशग्रहगण
महावृक्ष पक्षांची घरटीं

(३) सर्वांस्तथा भूतविशेषसंघान् २६०
(४) ब्रह्माणं २६१
(५) ईशं २६१-२६३

× ब्रह्मशंकराबरोबर विष्णूचा अंतर्भाव
कमलासनस्थ पद गाळलें.

(६) ऋषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् २६३
(७) थोडक्यांत श्लोकभावार्थ २६४-२६५

श्लो० १६ — (१) अनेकबाहू २६६-२६७

+ सर्व व्यापार एका च काळीं करणारे
हात हे विशेष व्याख्यान

× तो च मुकुट पण तेज आणि
आकार विलक्षण
(२) चक्रिणं २९५
(३) गदिनं २९६
× दोन हात रथाच्या दोऱ्यांसाठीं मोकळे
(४) विश्वरूपाबद्दल आश्चर्य २९७-२९९
ओळखीचें कारण २९७
× चित्ताची स्तंभित अवस्था २९८
स्तंभित अवस्थेची खूण २९९
२९७ ते २९९ स्वतंत्र व्याख्यान
(५) तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमंतं ३००-३०१
(६) पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समंतात् ३०२-३०३
× दिव्य चक्षूंना हि असह्य तेज
(७) दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयं ३०४-३०६
× कालाग्निरुद्रोपमा ३०४ } दीप्तानलार्क
ब्रह्मकटाहाचे कोळसे ३०५ }
अप्रमेयं ३०६

श्लो. १८ — (१) त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं ३०७
× परमं = ३॥ मात्रा पलीकडचें
वेदितव्यं = वेद ज्याला शोधीत
येतात
(२) त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ३०८
× विश्व = आकार
(३) त्वमव्ययः ३०८
(४) शाश्वतधर्मगोप्ता ३०९
× शाश्वत-गाळलें

(५) सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ३०९

× सनातन = १ अनादिसिद्ध

२ नित्य नवा

पुरुष = सद्गतिसाचा पुरुष

श्लो. १९ —— (१) अनादिमध्यांतमनंतवीर्यं अनंतबाहुम् ३१०

(२) शशिसूर्यनेत्रम् ३११

शशि = कृपा

सूर्य = राग

(३) पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं ३१२–३१३

× दीप्तहुताश = प्रळयाग्नि

दाढा चावणारी जीभ मुळांत नाहीं.

(४) स्वतेजसा विश्वमिदं तपंतम् ३१४

श्लो. २० — (१) प्रथम दोन चरण ३१५–३१६

(२) दृष्ट्वाद्भुतं ३१७

(३) रूपमुग्रं ३१८

(४) लोकत्रयं प्रव्यथितं ३१९

(५) महात्मन् ३२०

× महात्म्यांच्या जवळ भय कां असावें.

(६) व्यथेचें स्वरूप — इकडे आड

तिकडे विहीर ३२१–३२५

× संसार सुटला पण रूप धरवत

नाहीं. रूप सोडलें तर संसार गिळतो.

दृष्टांत ३२५

श्लो. २१ — (१) प्रथम चरण ३२६-३२७

× सुरसंघ = ज्ञानशूर.

× आवेशयुक्तमस्तमुखें ३४१

मुखांस दृष्टांत —

१ प्रलयकालीन अग्नि ३४२

२ प्रलयरुद्रशस्त्रें ३४३

३ प्रलयभैरवटोळ्या ३४३

४ कल्पांत करणाऱ्या तोफा ३४३

दांत = दरींतील सिंह ३४४

दाढा = प्रलयरात्रपिशाचें ३४५

तोंडांतील भयंकर स्थिति ३४६

लोकाः प्रव्यथिताः ३४९–३४८

(६) तथाऽहम् ३४६–३५२

श्लो० २४— (१) नभस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं

व्यात्ताननं ३५३–३६३

× रागीट मुद्रा ३५३

१ नभस्पृशं ३५३,३५४

२ दीप्तं ३५४

३ अनेकवर्णं ३५५

४ आननं ३५६–३५८

× तोंडाला तोंड फुटलें दृष्टांत —

१ वाऱ्याला धनुर्वात

२ समुद्र महापुरांत पडणें

३ वडवानल विषाग्नि

४ हालाहलानें अग्निभक्षण

५ मरणाला अन्यमरण

६ व्यात्तं– ३५९–३६०

दृष्टांत– अंतराळ हिरण्याक्ष

७ तोंडांतील जिभा ३६१-३६२

× १ विश्वाचा घास घेणाऱ्या

२ फूत्कार करणाऱ्या

८ दाढा ३६३

(२) दीप्तविशालनेत्रं ३६४

(३) दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितांतरात्मा ३६५-३६९

+ ' आत्मा ' शब्द घेऊन त्यावर केलेली कोटी.

(४) धृतिं न विंदामि ३७०-३७२

× धैर्याला हि विश्वरूप घडलें !

(५) शमं च विष्णो ३७३-३७४

श्लो. २५ — (१) दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि ३७५-३७८

× करालानि ३७५

दंष्ट्राकरालानि ३७६

करालानि दृष्टांत— ३७७-३७८

१ तक्षक – विष

२ काळरात्र – भूत

३ अग्न्यस्त्र – विजेचें पुट

४ मरणरसाचे कोंढे

(२) कालानलसंनिभानि ३७९

(३) दिशो न जाने ३८०

(४) न लभे च शर्म ३८१

(५) प्रसीद देवेश जगन्निवास ३८२-३८५

× विश्वरूप आवरण्याची कृपा कर हा च प्रसीद चा अर्थ केला. जगन्निवास या विशेषणाचा

२ एकवीस स्वर्ग – विश्वप्रलय
समयांचा काळ ४११
३ संपत्ति–– दैवप्रतिकूलता ४१२
४ अशोकाचे कोंब — उंट ४१४
(२) श्लो. उत्तरार्ध दोन चरण ४१५–४१८
+ अंतिम चरण ४१५
मुकुटांतील रत्नांची स्थिति ४१६
मस्तकें शिल्लक ४१७--४१८
(३) पुढील श्लोकप्रस्ताव – जें जें
जन्मतें तें तें या मुखांत लुप्त
होतें. ४१९–४२२

श्लो. २८ — (१) पूर्वार्ध दोन चरण ४२३
(२) उत्तरार्ध दोन चरण ४२४
× अभिविज्वलंति गाळलें पूर्वी
याचें वर्णन येऊन गेलें म्हणून.
अहोरात्ररूपानें दृष्टांत

श्लो. २९ — (१) सबंद श्लोक ४२५
× यथा प्रदीप्तं ज्वलनं = अरण्यवणवा
(२) जे जे या तोंडांत प्रवेशले
त्यांचें नामरूप नष्ट ४२६
नाशाच्या स्पष्टीकरणार्थ ही
ओवी दिसते.

श्लो. ३० — (१) प्रथम दोन चरण ४२७–४३४
× भयंकर भुकेचें वर्णन ४२७
रोग्याचा दृष्टांत ४२८
आहाराची विलक्षणता ४३०–४३१

(३) अथ पृष्ठतस्ते ५३०-५३१

× देवाला पाठपोट कोठून ?

माझ्या पाठीमागें म्हणून देवाला

पाठ वास्तविक नव्हे ५३१

(४) नमोऽस्तुते सर्वत एव सर्व ५३२

× निरनिराळ्या अवयवांचा

भेद नको म्हणून हें या

नमनभागाचें कारण

(५) अनंतवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं

समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ५३३-५३६

दृष्टांत— आकाश, क्षीरार्णव

श्लो. ४१,४२ — (१) अजानता महिमानं तवेदं

सखेति मत्वा ५३७-५४२

× स्वजनसंबंधामुळें महिमा

जाणला नाहीं. ५३७

महिमा न जाणण्यांत प्रमाद

व त्याला दृष्टांत ५३८-५४०

१ अमृतसंमार्जन

२ कामधेनू विकणें

३ परीस खडक पायांत घालणें

४ कल्पतरूचें कुंपण

५ चिंतामणीनें गुरें हाकलणें

महिमा न जाणण्यानें प्रमाद

प्रस्तुत दाखला. सारथ्य व

शिष्टाई ५४१-५४२

(२) अजानता महिमानं तवेदं
अवहसितोऽसि ५४३–५४४

(३) असत्कृतोऽसि ५४५–५४६

× असत्कार = स्वतःचा अतिमान
व समोरच्याची क्षिति न बाळगणें

(४) सखेऽति मत्वा आसने असत्कृतोऽसि ५४७

(५) सखेऽति मत्वा विहारे असत्कृतोऽसि
५४८–५५०

उदाहरणें — १ कोकदांडा
२ आखाड्यांत झोंबी
३ सोंगट्यांत भांडण
४ चांगली वस्तु मागणें
५ शहाणपणा शिकविणें
६ तुझें काय लागतो !

— विहाराचा खेळ हा अर्थ करून
गंमतीनें विस्तार केला.

(६) भोजनेषु असत्कृतोऽसि ५५१

(७) शय्या ५५२

(८) हे कृष्ण हे यादव ५५३

(९) आसन ५५४

(१०) एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं
तत्क्षामये ५५५–५५७

× क्षमा – नदी दृष्टांत

(११) मया प्रमादात् प्रणयेन वापि ५५८

(१२) तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ५५९–५६०

× पृथ्वी देवाच्या क्षमेची मूर्ति आहे ५५९

श्लो. ४३ — (१) पितासि लोकस्य चराचरस्य ५६१

× ओवींचे दोन चरण श्लोकप्रस्ताव

(२) त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ५६२

× पूज्य देवाची हि देवता

गुरु = वेदांतादि पढविणारा

(३) अप्रतिमप्रभाव: ५६३

× अप्रतिमप्रभाव असून सर्व

भूतांना सम

गंभीर तूं ' श्रीरामा ' हें विशेषण ५१०

ओवींत आलें आहे येथें याचें

प्रयोजन ?

(४) त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिक: कुतोऽन्यो ५६४–५६६

× तुझ्यासारखें दुसरें नाहीं ही

भाषा च खोटी आणि बिनजरूरीची

श्लो. ४४ — (१) तस्मात् प्रणम्य प्रणिधाय कायं ५६७

× सात्त्विकाचें भरतें

(२) प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम्

सोयरेपणाच्या प्रमादाबद्दल क्षमा

कर ५६८–५७१

(३) पितेव पुत्रस्य ५७२–५७३

(४) सखेव सख्यु: ५७४

(५) प्रिय: प्रियाय ५७५–५७६

× उच्छिष्ट काढल्याबद्दल क्षमायाचना

(६) प्रियं: प्रियाया अन्वयानें अर्थ ५७७–५७८

श्लो. ४५ — (१) अदृष्टपूर्वं ५७९–५८९

× विश्वरूपदर्शनाच्या अदृष्टपूर्वत्वे

कोडाला उपमा — ५७९

१ सुरतरूचीं झाडें

२ कामधेनूचीं वासरें ५८०

३ फाशाप्रमाणें नक्षत्रें खेळणें ५८१

४ चंद्राचा चेंडू ५८१

५ अमृताचा पाऊस ५८२

६ चिंतामणि पेरणें ५८२

अश्रुतं अपि – शंकर ब्रह्मदेवानें

जें कानांनीं हि ऐकलें नाहीं. ५८३

उपनिषदांस हि जें अगम्य ५८४

(२) अदृष्टपूर्वंचा स्वानुभवाचा गृह.

पूर्वजन्मादींचा हि अनुभव ५८५–५८६

(३) अदृष्टपूर्वचें कारण —

बुद्धीच्या पलीकडची गोष्ट ५८७–५८८

(४) अदृष्टपुर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा ५८९

(५) भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ५९०–५९३

× विश्वरूपानें ' जवळीक ' होत

नाहीं. ५९०

जवळिकीचें स्वरूप

आलिंगन ५९१ }
संभाषण ५९२ }

विश्वरूपाशीं ' जवळीक ' अशक्य

दृष्टांत ५९२

१ वाऱ्याबरोबर धावणें

(२) मा च विमूढभाव: ६२४–६३१

विमूढभावाला दृष्टांत:—

१ अमृतसमुद्रांत बुडणें

२ सोन्याचा पर्वत जड मानणें

३ चिंतामणीचें ओझें मानणें

४ कामधेनु पोसवत नाहीं म्हणणें

५ चंद्राचा उष्मा होतो म्हणणें

६ सूर्याला काळोख पाडतोस म्हणणें

× विश्वरूप हें च सत्य चतुर्भुज छाया.

(३) दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ्ममेदम् ६३२

(४) व्यपेतभी: प्रीतमना: पुनस्त्वं ६३३–६३८

प्रेम ठेवण्याला दृष्टांत —

१ कृपणाला ठेव्याची जागा ६३३

२ पाक्षिणी – पिलें ६३४

३ गाय – वासरूं ६३५

कृष्णरूप बाह्यसुखापुरतें ६३६–६३७

श्रद्धा विश्वरूपावर

कधीं न पाहिलें हें भयकारण ६३८

(५) तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ६३९

श्लो. ५० — (१) श्लो. पूर्वार्ध दोन चरण ६४०

(२) अर्जुनाचे प्रेमास्तव मूळरूप धारण ६४१–६४६

× अर्जुनाच्या विश्वरूपनावडीला दृष्टांत —

१ वस्तु परत करणें ६४२

२ कन्या पाहून मनांत भरत नाहीं म्हणणें ६४२

(२) अहमेवंविधोऽर्जुन ६८९
(३) अनन्यभक्ति ६९०
(४) ज्ञातुं द्रष्टुं ६९१
× ज्ञानानंतर दर्शन सहज
(५) तत्त्वेन प्रवेष्टुं ६९२–६९५
दृष्टांत — इंधन – अग्नि ६९१
सूर्योदय ६९३
ईश्वरांत प्रवेश =
अहंकारनाश ६९४
समरसता ६९५

श्लो० ५५ — (१) मत्कर्मकृत ६९६
(२) मत्परमः ६९७
(३) मद्भक्तः ६९८
× ओवी पूर्वार्ध अस्पष्टपणें
मद्भक्तः चें सूचन
(४) निर्वैरः सर्वभूतेषु ६९८
× निर्वैरत्वाचें कारण मद्भक्तता
(५) यः स मामेति पांडव ६९९
× मरणोत्तर भगवंताला भक्त मिळतो.

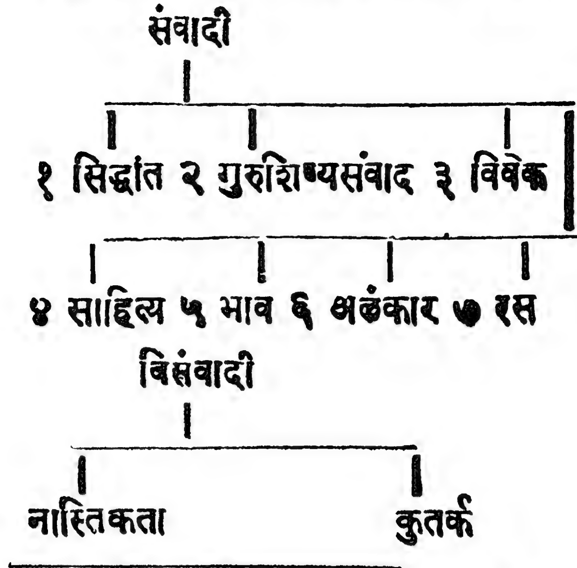
(६) संजयनिमित्तानें श्रीकृष्णाला
विश्वरूपदर्शनानुकूल विशेषणें ७००
× नांवापुढें ‘ देव ’ लावण्याची पद्धति
(७) पुढील अध्यायप्रस्ताव ७०१–७०७
× विश्वरूप आणि कृष्णरूप यांत
देवानें अर्जुनाची कृष्णरूपाची

अध्याय १२ वा

बाराव्या अध्यायाचा प्रास्ताविक विभाग :—

(४) गुरूंची आज्ञा व अध्यायाला सुरवात १८–१९

(५) सबंद वर्णनांत ब्रह्मविद्येला संवादी आणि विसंवादी वस्तूंचें निदर्शन व त्यांचा चढता क्रम दाखविला आहे.

श्लो. १ —	(१)	अर्जुन उवाच	२०
	(२)	अकराव्या अध्यायावरून प्रश्नाला सुरवात	२१–२२
	(३)	व्यक्ताव्यक्त एक च	२३–२८
	(४)	श्लो. पूर्वार्ध	२९–३०
	(५)	श्लो. उत्तरार्ध	३१–३२
	(६)	तेषां के योगवित्तमाः	३३
	(७)	अर्जुनप्रश्नानें कृष्णसंतोष	३४

× प्रश्नाला सुरवात — विश्वरूप – कृष्णरूप – व्यक्ताव्यक्त एक च. दृष्टांत सोनें अमृत

× व्यक्ताव्यक्त = व्यापक एकदेशीय श्लो. पूर्वार्ध — एवं = अकराव्या

अध्यायांतील शेवटचा श्लोक
श्लो. उत्तरार्ध — अक्षर म्हणजे
प्रणव नव्हे ३१
निर्देशरहित — श्लो. ३ मधील
अक्षरोपासना = सोहंभावानें उपासना

श्लो. २ — (१) मय्यावेश्य ३५
(२) श्रद्धया परया ३६
× चढती श्रद्धा = परा श्रद्धा
(३) नित्ययुक्ता: ३७
(४) थोडक्यांत सर्व श्लोक ३८
(५) ते मे युक्ततमा मता: ३९
× सर्वेंद्रियासहित मन

श्लो. ३ — (१) अक्षरं ४०
(२) अनिर्देश्यं ४०
× निरवयव
(३) अव्यक्तं ४१
× मनबुद्धिइंद्रियागोचर
(४) सर्वत्रगं ४२–४३
(५) अचिंत्यं ४३
(६) कूटस्थं ४४
(६) अचलं ध्रुवम् ४५

श्लो. ४ — (१) संनियम्येंद्रियग्रामं ४५
बाह्यसंयम
अंत:संयम–योगसंयम ४६–५६
हें वर्णन म्हणजे थोडक्यांत
सर्वेंद्रियाक्रिया बंद करणें

श्लो. ७ — (१) तेषामहं ८३–८६

× माता बाळक

(२) समुध्दर्ता मृत्युसंसारसागरात् ८७–९४

१ चिंतेंतून समुद्धरण समर्थत्वी

दृष्टांत ८५–८६

२ समुद्धरणकारण ८७–८८

१ देवाचा कळवळा

२ भक्तांना संसारभीति

३ समुद्धरणप्रकार ८९–९३

१ अवतार किंवा मूर्तिरूपानें

२ नामाची नाव करून

३ प्रेमाची पेटी करून

(३) मय्यावेशितचेतसाम् ९५

(४) पुढील श्लोकप्रस्ताव ९६

(५) 'न चिरात्' चें स्पष्ट व्याख्यान

नाहीं. तरी ८९ मध्यें — म्हणोनि

गा पांडवा । मूर्तीचा मेळावा ।

करूनि त्यांचिया गांवा ।

धांवत आलों ॥ यामध्यें हें व्याख्यान

येऊन जातें.

श्लो. ८ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ९७

× मन ईश्वरांत ठेवणें म्हणजे

तद्वृत्तिक होणें.

बुद्धि ईश्वरांत ठेवणें म्हणजे

तन्निश्चय होणें

(२) निवसिष्यसि मय्येव ९८–१०२

× मनबुद्धि ईश्वराच्या ठिकाणीं.
प्रेमयुक्त असेल तर च ईश्वरप्राप्ति ९८
मनबुद्धि ईश्वराच्या ठिकाणीं
लीन झाल्यानें त्याची प्राप्ति कशी
त्याचें स्पष्टीकरण ९९–१०२

(३) अत ऊर्ध्वं न संशयः १०३

× देव भक्तासाठीं शपथ हि घेतात !

श्लो. ९ — (१) श्लो. पूर्वार्ध १०४

(२) श्लो. उत्तरार्ध १०५–११३

× अभ्यासाची दिशा १०५–११०
अभ्यासकाला दुष्कर कांहीं नाहीं १११–११३

श्लो. १० — (१) अभ्यासेऽप्यसमर्थोसि ११४–११६

(२) मत्कर्मपरमो भव ११७–१२३

कर्म = कायावाङ्मनाचा व्यापार
१ कर्माहंकार ११७
२ करणें न करणें हा आग्रह ११८
३ कर्माच्या उणेपुरेपणाचा
अभिनिवेश ११९
दृष्टांत १२०
११८ व्या ओंवीची पुनरावृत्ति १२१
११९ ,, ,, ,, १२२–१२३
११७ व्या ओवीची पुनरावृत्ति
नाहीं. कारण निर्वात चि अर्पिजे
माझ्या ठायीं यांत ही ओवी
येऊन जाते.

(३) श्लो. उत्तरार्ध १२४

सिद्धि = सायुज्यसिद्धि

तनुत्यागानंतर ही सिद्धि मिळेल

आधीं नाहीं. हें विशेष व्याख्यान.

श्लो. ११ — (१) श्लो. पूर्वार्ध १२५–१२७

× मद्योग म्ह. ८ – ९ – १०

श्लोकांत सांगितलेला.

(२) यतात्मवान् १२७

(३) सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु १२८–१३३

उपमा—

वृक्षफळें — कर्मफलत्याग

खडकावर पेरलेलें बीं – कर्म

मूळत्याग कन्याभिलाष –

कर्माच्या अभिलाषेचा त्याग

वन्हीची ज्वाळा – कर्मशून्यता

(४) कर्मफलत्यागाचें फळ १३४–१३६

१ कर्मविपाकांतून सुटका

२ जन्ममृत्यूंतून सुटका

श्लो. १२ — (१) शांतिप्राप्त्यर्थ अभ्यासक्रम १३७–१४०

(२) क्रमांतील उत्तरोत्तर वरिष्ट पायरी १४१–१४३

× श्रेयस् = गहन

या श्लोकांत पुनरुक्ति दिसते.

श्लो. १३ — (१) अद्वे[illegible]तानां १४४–१४७

सर्व भूतें —आप पर, उत्तम अधम,

राय रंक, सौम्य क्रूर—या

---

(३) दक्षः १७९

(४) उदासीनः १८०

× आकाशवत् चित्त

(५) गतव्यथः १८१-१८२

× संसाररूप व्यथेपासून मुक्त १८१

सततसुखी १८२

(६) सर्वारंभपरित्यागी १८३-१८४

× कर्मारंभासाठीं अहंकार नाहीं.

(७) यो मद्भक्तः १८५-१८७

× अद्वैतप्राप्ति झालेला हा भक्त

केवळ भक्तिसुखासाठीं च देवभक्त

असा विभक्त होतो.

(८) स मे प्रियः १८८-१८९

श्लो. १७ — (१) यो न हृष्यति १९०

(२) न द्वेष्टि १९१

(३) न शोचति १९२

(४) न कांक्षति १९३

× हर्ष द्वेष शोककांक्षा कां नाहीं

त्याचें सकारणत्व.

(५) शुभाशुभपरित्यागी १९४

× सूर्यदृष्टांतानें स्पष्टीकरण

(६) भक्तिमान् यः १९५

× त्याहीवरी भजनशील

(७) स मे प्रियः १९६

श्लो. १८ — (१) समः शत्रौ च मित्रे च १९७-२०१

× दीप, वृक्ष, ऊंस — तीन

दृष्टांतांनीं ज्ञान, शांति, आनंद
तीहींचें शत्रुमित्रांच्या बाबतींत साम्य.

(२) मानापमानयोः समः २०१
(३) शीतोष्णांत सम २०२
(४) सुखदुःखांत सम २०३
(५) समः २०४–२०५

× समः म्हणून एक स्वतंत्र सार्थ
पद कल्पून त्यावर दोन ओंव्या.
समत्व माधुर्ययुक्त आहे म्हणून
तिन्ही लोक त्याची इच्छा करतात.

(६) संगविवर्जितः २०६

श्लो. १९ — (१) तुल्यनिंदास्तुतिः २०७–२०८

× १ प्रकार निंदा न करणें
स्तुतीची इच्छा न करणें
२ प्रकार निंदास्तुति सम मानणें

(२) मौनी २०९

× मौनी राहण्याचें कारण
उन्मनी अवस्थायोग

(३) संतुष्टो येन केन चित् २१०

× यथालाभानें संतोष नाहीं
अलाभानें असंतोष नाहीं हें
संतोषाचें स्वरूप

(४) अनिकेतः २११
(५) स्थिरमतिः २१२–२१३
(६) भक्तिमान्मेप्रियो नरः २१४–२२५

× १ मस्तकावर मुकुटाप्रमाणें धरणें

२ हृदयावर भक्ताची ठाच
३ भक्ताचे गुणानुवाद गाणें
४ भक्ताची कीर्ति ऐकणें
५ भक्ताला नेत्रांनीं पाहणें
६ भक्ताचें पूजन करणें
७ चार हातांनीं आलिंगन
देण्यासाठीं चतुर्भुज. देहधारणा.

(७) पुढील श्लोकप्रस्ताव २२८–२२९
(८) भक्तियोग — उपसंहार २२८–२२९

श्लो. २० — (१) श्लो. पूर्वार्ध २३०
× उपासणें = प्रतीतिगम्य करणें
(२) श्रद्दधाना: २३१
× उपासणें = अनुष्ठणें
(३) मत्परमा: २३२–२३३
× उपासणें = बीजाची पेरणी करणें
— उपासनेची चढती पायरी.
(४) भक्तास्तेतीव मे प्रिया: २३४-२३८
× अतीव प्रियलक्षणें —
१ अखंड उत्कंठा २३४
२ तद्व्यसन २३७
३ तें च सारसर्वस्व २३७
प्रेमाची पराकाष्ठा म्ह. भक्ति. देव
भक्ताचा हि भक्त. २३५,२३६,२३८
या वर्णनावरून दिसून येतें.
भक्ताचे भक्त या श्लोकांत सांगितले
आहेत.

अध्याय १३

(४) या विषयाविषयीं अनेकांचा
खळ, अभिमान व या विषयाविषयीचें
अगम्यत्व १४–२६

१ खळ —
१ वेदांची वडबड
२ तर्कांची टकळी
३ षड्दर्शनवाद व विसंगति
४ घरोघरीं काथ्याकूट १४–१८

× या सर्व वर्णनांत पांडित्य व
काथ्याकुटाचें दृश्य व अगदीं
प्रथमारंभीं (गणेशनमन)
प्रकट केलेली षड्दर्शनांची
परस्परविरोधिता सांगितली.

२ अभिमानानें वाद १९–२१

× यांत नास्तिक व वेदवादी
यांच्या प्रचंड वादाचें केवळ
उल्लेखात्मक दर्शन आहे.
नास्तिक = नग्न क्षपणक

३ अभिमानानें क्षेत्ररक्षणप्रयत्न
— योगी, शंकर २२–२३

४ या विषयाचें अगम्यत्व
ब्रह्मदेव २६

श्लो. ४ — (१) ‘ बहुधा ’ पदाधारें २७–६५

× क्षेत्रासंबंधीं रूपकात्मक रीतीनें
व परस्परविरोधानें ५ मतें.

मत १ जीववादी १७–३२

रूपक– देह– क्षेत्र

जीव– मालक

प्राण– शेत करणारें कुळ

अपानादि चार वायु–

प्राणाचे काम करणारे भाऊ

मन– मुख्य कुळवाडी

१० इंद्रियें – मातीचा पेटारा ओढणारे

बैल (पेटारा ओढून

जमीनीचा उबारा जातो)

उबारा = कर्तव्य

अन्याय – बीं

कुकर्म – खत

दुःख } पीक

परिणाम }

परंतु जर :··

कर्तव्य – उबारा राखला

सत्कर्म – बीं पेरलें

तर सुख – पीक – येतें

मत २ प्रकृतिवादी ३२–३९

१ जीववादीमतविरोधदर्शन ३२–३४

\+ जीव क्षेत्रमालक नव्हे. तो केवळ

प्रवासी. प्राण हा वतनी कामगार

तो पहारेकरी मात्र.

खरा मालक – प्रकृति

रजोगुण – पेरणी करणारा

सत्वगुण – पीक राखणारा

तमोगुण – लाणी करणारा
महत्तत्व – खळें
काळ – खळ्यातील मळणी करणारा
बैल. ३५–३९
मत ३ संकल्पवादी ४०–५०

---

१ प्रकृतिवादीमतविरोधदर्शन ४०–४१

ब्रह्म – मूळ
शून्यब्रह्म – शेजघर
लयावस्था – पलंग
झोंपणारा – आदिसंकल्प
संकल्पजागृति – विश्वरचना

|

महाभूतांचे चार भाग (जीवसृष्टिरचना)

|

पांचभौतिकसृष्टि (जडसृष्टि)

|

कर्मअकर्मगोट्यांचे क्षेत्राला बांध

|

नापीक जमीनीचें रान

|

जा ये सुरूं व्हावी म्हणून जन्ममृत्युवाटा

— असें हें क्षेत्र आदिसंकल्पानें
अहंकाराशीं सख्य करून बुद्धीच्या
मध्यस्तीनें जीवनपर्यंत वाहण्याची
व्यवस्था केली. ४२–५०
मत ४ स्वभाववादी ५१–५७

---

१ संकल्पवादी मतविरोधदर्शन ५१–५३

(५) हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः हीं पदें गाळलीं
व याच्या उलट 'या क्षेत्रासंबंधीं
कोणाला च ज्ञान नाहीं' असें
विवेचन केलें. ६९–७०

(६) पुढील श्लोकप्रस्ताव ७१

श्लो. ५, ६ — (१) श्लो. पूर्वार्ध + दशइंद्रियाणि ७२
(थोडक्यांत) (२) एकं च + पंचचेंद्रियगोचराः ७३
× मुळांत पंच विषय आहेत
परंतु ते दहा घेतले (ओवी
११७ ते १२१ पहा)

श्लो. ६ — (३) इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातः ७३
(४) चेतना धृतिः + श्लो. उत्तरार्ध ७४
साविकारं = व्यक्त

श्लो. ५ सविस्तर (१) महाभूतानि ७५–७६
(२) अहंकार ७७–८२
× अहंकार प्रकृतीच्या पोटांत
कसा गुप्त असतो; दृष्टांत —
१ जागृतींत स्वप्न
२ अवसेला चंद्र
— पूर्वप्रगटतेची अप्रगटता
३ बाल्यकाळ – तारुण्य
४ कळींत सुगंध
— पूर्व अप्रकटतेची भावी
प्रकटावस्था
५ लाकडांत अग्नि
— अप्रकटसातत्य

(६) एक = मन १०३–११६

१ इंद्रियें बुद्धि यांच्या सांध्यावर जें राहते.

२ रजोगुणस्वरूपी

३ भासात्मक

४ दशेंद्रियांच्या ठिकाणचें चंचलत्वमूळ

५ मनाचें अधिक वर्णन

(७) पंचचेंद्रियगोचराः ११७--१२१

१ शब्दस्पर्शादि = ज्ञानेंद्रियपंचक

२ उच्चार, पकडणें, सोडणें, चालणें, मलोत्सर्ग — पांच कर्मेंद्रियपंचक

श्लो. ६ —— (८) इच्छा १२१–१२५

१ पूर्ववस्तुस्मृतीमुळें जी उद्भवते (उद्भव)

२ इंद्रियविषययोग होतां च जी कामाबरोबर राहते (निवास)

३ जिचा परिणाम —

१ मनस्वैरता

२ इंद्रियें भलतीकडे जाणें

३ बुद्धि वेडी होणें

४ जिचें स्वरूप ---

विषयाची अति आवड

(९) द्वेषः १२६

× इच्छित न मिळाल्यावर जो मनोविकार उत्पन्न होतो.

(१०) सुखं १२७--१३१

+ ज्ञानेश्वरांनीं येथें सुख हें योगसुख घेतलें आहे. येथें एकाएकीं

हें घेण्याचें कारण समजत नाहीं.

१ स्वेतावस्मारक

२ कायावाचामनबंधक

३ देहभावनाशक

४ प्राण सौम्य करणारें

५ सत्ववर्धक

६ आत्मस्वरूमार्गदायक

(११) दुःखं १३२

× जेथें योगसुख नाहीं तें दुःख

(१२) सुखदुःख दोन्ही बरोबर १३३

× संकल्पविकल्पत्याग — सुख

याच्या उलट — दुःख

(१३) चेतना १३४--१४२

१ संगहीन उदासीनता

२ सर्व शरीरांत सर्व अवस्थांत जागृत

३ मनबुद्धीला टवटवणारी

४ प्रकृतिवनवसंतलक्ष्मी

५ सजीव निर्जीव दोहोंत निवास.

६ जडाला आत्मसंगानें सजीव करणारी

दृष्टांत — १ राजा – सैन्य -- परचक्र

२ चंद्र – समुद्र

३ चुंबकमाणि – लोखंड

४ सूर्य – लोकजागृति

५ कासवी – तिची पिलें

(१४) धृति — १४२–१४८

परस्पर वैरी पंचमहाभूतांची जूट

ज्यामुळें देहांत घडते ती धृति.

(१५) संघात १४९

जीवासह छत्तीस तत्त्वें = संघात

(१६) एतत् क्षेत्र १५०--१५९

१ छत्तीस तत्त्वें = क्षेत्र

दृष्टांत —

१ रथावयव — रथ

२ सर्व अवयव — देह

३ हत्ती घोडे इ. संघ = सैन्य

४ अक्षरसमूह = वाक्य १५१-१५५

५ मेघपिंड = आभाळ

६ लोकसमुदाय = जग

७ तेलवात अग्नि = दिवा

२ क्षेत्र म्हणण्याचें दुसरें कारण १५६

पाप पुण्य येथें पिकतें.

३ याचें एक नांव देह. अशीं

अनंत नांवें १५७

४ क्षेत्राची व्यापक व्याख्या १५८

परब्रह्माच्या पलीकडे
स्थावरजडापर्यंत } (सर्व क्षेत्र)

त्यांतील देवादि अनेक योनि

सत्त्वरजतमामुळें १५९

(१७) पुढील श्लोकप्रस्तावना १६०-१८४

१ ज्ञानासाठीं प्रयत्नपराकाष्ठा

योगी, तपस्वी, कर्मकांडी, वेदाध्ययनी,

गुरुशुश्रूषक यांच्या द्वारें १६०-१६७

२ ज्ञानकार्य —

मोहनाश, जीवशिवैक्य, इंद्रियप्रशम,
प्रवृत्तिप्रशम, सुखनाश, मदमोहनाश,
द्वैतनाश, संसारनाश संकल्पशुद्धि,
ज्ञेयाकलन, प्राणाची पांगळी अवस्था,
बुद्धीची तेजस्विता, आनंदाची प्राप्ति,
मनःशुद्धि १६८–१७६

३ ज्ञानाचें अनिर्वचनीयत्व १७७

४ ज्ञानाचें ग्रहण (बुद्धिद्वारा) १७८

५ ज्ञानाचें प्रत्यक्षीकरण १७८–१८४
(इंद्रियद्वारा हि)

दृष्टांत– १ वसंतप्रवेश– झाडें
२ पालवी– मुळांना पाणी
३ आचारगौरव– कुलीन मनुष्य
४ स्नेह– आदरसत्कार
५ शांत भव्य चेहरा– पुण्यशील
६ सुगंध– कापूरकर्दळ
७ प्रकाश– दिवा

श्लो. ७ — (१) अमानित्वं १८५–२०२

१ कोणाशीं हि आपली बरोबरी
नको १८५

२ स्वतःच्या मोठेपणाच्या मानाचें
संकट वाटणें १८५–१९०

मानप्रकार—

१ संभावितगणना, २ गुणवर्णन,
२ मानसन्मान, ४ योग्यता
५ महत्त्व, ६ पूज्यता

४ अरण्यस्थ श्रीमान् – श्रीमंती

५ कुलीन स्त्री – अवयव

६ शेतकरी – बी

× दंभ म्हणजे पापगोपन व पुण्य असतां किंवा नसतां हि प्रकट करणें तद्विरुद्ध अदंभलक्षण.

२ शरीराचें औदासिन्य व ज्ञानदान परता २०८–२१५

× दंभ म्हणजे शरीरपर असणे व आत्मपर भासविणें. तद्विरुद्ध अदंभित्व, दंभ म्हणजे स्वार्थपरता तद्विरुद्ध अदांभित्व दानपरतेला देहपरता म्ह. संग्रहपरता नसून हि दानपरता दृष्टांत —

१ केळ २१३

२ मेघ २१४ — या

दृष्टांत अदंभी माणसाच्या दानाचा आकार लहान परंतु परिणाम थोर असा भाव प्रगट होतो.

दंभो धर्मध्वजित्वं या शांकर व्याख्येनुसार – स्वधर्म वागुध्वजीं बांधो नेणे २०८

(३) अहिंसा २१७–२१३

१ अहिंसेसंबंधीं विक्षिप्त भिन्न मतें २१८–२२०

× विक्षिप्तपणा म्हणजे मत अहिंसेचें पण त्यानें घडावयाची हिंसा.

अहिंसेच्या मुळावर घाव घालणाऱ्या
या मतांना दृष्टांत :—

१ शाखा तोडून — कुंप
२ बाहू तोडून — भूक भागविणें
३ देऊळ मोडून — देवळाचा ओटा करणें

२ याज्ञिक २२१–२२४

× याज्ञिकांच्या विक्षिप्त अहिंसेचें उदाहरण
— १ अवर्षणार्थ यज्ञ व त्यांत हिंसा

३ आयुर्वेद — २२५–२३०

× एक जीव वाचविण्यासाठीं दुसऱ्या
जीवाचा घात आयुर्वेदांत सांगितला
त्याचीं उदाहरणें

१ वनस्पतिहिंसा—
१ वनस्पतीचे कंद खोदणें
२ पानासकट उपटणें
३ खोड तोडणें
४ साली काढणें
५ चिकासाठीं वृक्षाला चिरे देणें

२ प्राणिहिंसा—
१ प्राण्यांना चिरून पित्तादि पदार्थ
काढणें

४ या विक्षिप्त मतांना आणखी दृष्टांत २३०–२३४

१ राहते वाडे मोडून — देवळें करणें
२ गरीबांना नागवून — अन्नछत्र घालणें
३ डोकें झाकून — ढुंगण उघडें टाकणें
४ घर मोडून — मांडव उभारणें
५ पांघरूण जाळून — शेकणें

कारुण्यांत पाउलें लपवून.

पावलें टाकण्यांतली काळजी, स्नेह
मार्दव दृष्टांत — २५२–२५५

१ मांजरीचें पिल्लू धरणें

२ आईचें वाट पाहणें

२ कमलपत्र हलवून बुबुळाला
वारा लागणें

४ चालतांना जीवांची काळजी २५५–२६१

१ कृमि कीटक दिसेल तर — लगेच
मागें वळणें

२ गुरुभावनेनें त्या त्या जीवाच्या स्थितीनें
बिघाड होऊं न देणें

३ तृणाला हि धक्का न लावणें

४ कोणाचा हि अतिक्रम होऊं न देणें
दृष्टांत — मुंगी — मेरु
मशक — सिंधु

५ निष्कर्ष — चालणें म्हणजे कृपा
फळाफुलांनीं बहरणें

१० अहिंसक पुरुषाच्या नागेंद्रियाचें म्हणजे
मुखाचें वर्णन २६१–२६२

(पुढील बोलण्याची प्रस्तावना)

श्वास, मुख, दंत वर्णन— तात्पर्य
अहिंसक पुरुषाच्या मुखाकृतीवर हि
अहिंसेची छाप.

दात ही हिंसेची खूण म्हणून मुद्दाम
त्यांना माधुर्यांकुर म्हटलें.

× हिंसक पशूंत श्वासाच्या फुसकाऱ्यानें
क्रोधप्रकटीकरण होतें म्हणून तद्विरुद्ध
श्वाससुकुमारता सांगितली.

११ अहिंसक पुरुषाचें बोलणें २६३-२७२

१ बोलण्याचें स्वरूप थोडक्यात—
स्नेहकृपापूर्वक अक्षरें व शब्द २६३

२ अहिंसक पुरुष बहुधा बोलत
नाहीं कारणें— २६४-२६७

१ वर्मी लागणें
२ संशयोत्पत्ति
३ असलेली घडी विसकटणें
४ भीति वाटणें
५ क्रोध उत्पन्न होणें
६ बोल व्यर्थ जाणें

—या गोष्टी कदाचित् आपल्या
बोलण्यानें होतील म्हणून.

३ अहिंसक पुरुष मोठ्या आग्रहानें
बोलतो २६८

४ अहिंसक पुरुषाच्या बोलण्याला
दृष्टांत व तदनुसार त्याच्या
बोलण्याचे गुण २६९-२७०

दृष्टांत—

१ नादब्रह्ममूर्ति – माधुर्य
२ गंगाजलरव – पावित्र्य
३ पतिव्रतावार्धक्य – मर्यादा

दृष्टांतानुसार प्रत्यक्ष गुण —

१ सत्य, पावित्र्य — स्वरूप

२ मृदु, रसाळ, माधुर्य — रीति

३ मित, मर्यादा — परिमाण

५ अहिंसक पुरुषाच्या बोलण्यांत द्वादश-भाषणदोषवर्जन २७०–२७२

१ विरोध ७ अडवणूक

२ वाद ८ आवेग

३ संतापकरता ९ खंवचटपणा

४ उपहास १० आज्ञा दाखविणें

५ कापट्य ११ कुशंका घेणें

६ वर्मस्पर्श १२ प्रतारणा करणें (असत्य)

१२ अहिंसक पुरुषाची दृष्टि २७३–२७७

१ भुवया मोकळ्या + कारण आढ्या असलेल्या भुवया क्रोधदर्शक

२ कोणाकडे हि सहसा न पाहणें कारण सर्वत्र ब्रह्म. आपल्या पाहण्यानें कोणाला त्रास न व्हावा.

३ पाहिल्यास अपूर्व कृपादृष्टि दृष्टांत चंद्र - चकोर, कासवी.

१३ अहिंसक पुरुषाचे हात २७८–२९२

१ कृतार्थ पुरुषवत् निष्क्रिय २७९

२ निष्क्रिय हातामागे निष्क्रिय पुरुष दृष्टांत २८०–२८१

१ कार्यासमर्थ — त्यांत — संन्यास

२ निरिंधनता — आग हि नाहीं.

३ मळचा मका .. मौन घेणें

इंद्रियांहून मन भिन्न नाहीं. २९३–२९६

दृष्टांत —

१ फांद्या म्हणजे च झाड

२ पाणी ,, समुद्र

३ तेजस्वी पदार्थ ,, तेज

४ अवयव शरीर एक च

५ पाणी रस ,,

इंद्रियद्वारा मन च बाहेर प्रगट

होतें उदा. बीं. झाड २९७–३००

मनावांचून इंद्रियें लटकीं

दृष्टांत ३०१–३०२

सूत्रधर — काळसूत्री बाहुली

झऱ्याचा उगम — प्रवाह

जीव — देहव्यापार

सर्व इंद्रियव्यापारांना मन हें मूळ

दृष्टांत ३०३–३१०

पिकलेलें फळ – सुगंध

समुद्राचें उधान – खाड्या भरणें

पंतोजी – मुलांकडून लिहविणें

१५ कायावाचामनानें हिंसेचा पूर्ण त्याग

तेथें च पूर्ण अहिंसा व ज्ञान ३११–३१३

१६ अहिंसेच्या केलेल्या विस्ताराबद्दल

कारणें व संतश्रोत्यांजवळ क्षमा-

याचना ३१४–३१८

१ श्रोत्यांचा कल्पित आक्षेप– हा

वक्ता रसाळ भावनांत वाहवतो ३१५–३१६

दृष्टांत —

हिरवा चारा — गुरूं

वाऱ्याची झुळूक — पाखरूं

२ श्रोत्यांचा आक्षेप खरा नसून

विस्ताराचें कारण भिन्नमतनिराकरण

३१७-३१८

निरनिराळ्या मतांचें निराकरण न

करतां तर श्रोत्यांचें समाधान न

होतें. दृष्टांत — ३१७-३२२

रत्नपारख्यांचें गांव — शालिग्राम

— स्फटिक पिठाची विक्री — कापूर

श्रोते सामान्य नसून अधिकारी.

त्यामुळें निःशंक व्याख्यान भाग

होतें नाहीं तर श्रोते लक्ष देते ना ३२३-३२८

दृष्टांत — शेवाळाचें पाणी — हंस

ढगाआड चंद्र — चकोर

संतश्रोत्यांना संतोषविण्यासाठीं व्याख्यान

प्रथननिमित्त. त्याचसाठीं विस्तार.

त्याबद्दल क्षमायाचना. ३२८-३३५

विस्ताराचें दृष्टांतानें समर्थन ३३६-३३८

अन्नांतला खडा काढण्यांतला उशीर.

वाटेंत भेटलेल्या ठगाला चुकविण्यासाठीं

उशीर.

(४) क्षांति ३३९-३५३

क्षांति = सहन करणें (क्षमा)

× क्षमेची वाढती रीतिः—

वाढीला दृष्टांत ३४१-३४२

३ सर्वांशीं मिळून जाण्याची वृत्ति ३५९-३६१
दृष्टांत – पाणी, वारा, आई.
म्हणजे अढी, शंका, हाव नसणें

४ गोपनवृत्ति नसणें. दृष्टांत - कमळ रत्न
३६२-३६३

५ स्पष्टपणा ३६४-३६५

६ निर्मळपणा दृष्टांत अमृत ३६५-३६८

(६) आचार्योपासनं ३६९-४६०

१ गुरुसेवेचें भाग्य व तद्विषयक
व्याख्यान एकाग्रतेनें ऐकण्याबद्दल
अर्जुनाला कृष्णसूचना ३६९-३७१
भाग्यकारण – सेवा जीवाची
शोकावस्था नष्ट करते. ब्रह्मस्थिति देते.
अर्जुनाच्या प्रस्तुत स्थितीला उद्देशून उल्लेख

२ गुरुसेवेची प्रथम पायरी —
गुरुकुळाला सर्वस्व अर्पण ३७२-३७४
दृष्टांत — १ नदी समुद्रार्पित पाण्यासह
२ वेदविद्या ब्रह्मार्पित सिद्धांतासह
३ सती–पत्यर्पित–गुणांसह

३ गुरुसेवेची द्वितीय पायरी गुरु
विषयीं अतिशय उत्कंठावस्था ३७४-३७९
दृष्टांत — विरहिणी ३७५
वत्स ३७८-३७९
विरहवर्णन – गुरुस्थान
स्थानाकडील वारा दिशा इ.

वासना, रोग, काम, क्रोध, निंदा, अपमान इ.

दृष्टांत— १ वावटळ व पृथ्वी

२ क्षीरार्णव व मंदर

३ आकाश व वणवा

(९) आत्मविनिग्रहः ५०२--५१२

१ इंद्रियांपासून अंतःकरणाची जपणूक

कारण काम आशा यांची भीति ५०२—५०५

जपणुकीचा दृष्टांत —

पिशाच – झाड

योध्दा – हत्यार

आई – मूल

मधमाशी – मध

२ योगशास्त्रीय निग्रह ५०६—५१०

प्रवृत्तिनिरोध – दृष्टांत स्वैरस्त्री

इंद्रियनिरोध

शमदमजागृति

तीन चक्रांत तीन बंध

इडापिंगळा संधीवर चित्तप्रवेश

ध्यानापुढील समाधिमग्नता

चित्तचैतन्य एकरूपता

३ अंतःकरणनिग्रहाचा गौरव व

समाप्ति ५११—५१२

श्लोक ८ — (१) इंद्रियार्थेषु वैराग्यम् ५१३—५२४

१ विषयविरक्तीची तीव्रता (निषेधक बाजू)

दृष्टांत — ५१३—५१७

ओकारीनें जिभेला पाणी

मत्स्याला मिठी
विष गिळणें
जळतें घर — प्रवेश
वाघाची गुहा — वसती
लोहरस — उडी घालणें
अजगराची उशी करणें

× दृष्टांतांत विषयांविषयीं जुगुप्सा व भयानकता प्रतीत होईल अशी योजना आहे.

२ विषयविरक्तीची विधायक बाजू
(योगाची आवड व्ह. भोगाची नावड)
शरीरकार्श्य — योगाला अवश्य
शमदमाची हौस
तपोव्रतांचा मेळावा
एकांतवास
योगाभ्यासाचा हव्यास

३ इहपरभोगाविषयीं तीव्र तिरस्कार ५२१–५२४
दृष्टांत — इहभोगतिरस्कार —
बाणाचें आंथरूण
पुवाच्या चिखलांत लोळणें
दृष्टांत — परभोगातिरस्कार —
कुत्र्याचें सडलेलें मांस

(२) अनहंकार एव च ५२५–५३५

१ सकामाप्रमाणें कर्में करून हि जाणीव नसणें ५२५–५३०

× कर्म = १ इष्टापूर्त = सार्वजनिक

२ वर्णाश्रम = नित्यनैमित्तिक

जाणीव नसणें = १ मी केलें

२ माझ्यामुळें सिद्धीस गेलें

दृष्टांत– वारा – सहजसंचार

सूर्य – निरहंकार उदय

वेद – सहजज्ञानज्ञानकथन

गंगा – निर्हेतुकवहन

झाडें – निरहंकार फळतात

× झाडें निरहंकार फळण्याचा दृष्टांत कर्म-सिद्धीसाठीं आहे.

२ कायावाचामनाची निरंहकारता म्ह. कर्मांत आलिप्तता. कर्मांचा बिलकूल बोजा न होणें.

दृष्टांत– ५३१–५३२

एकपेडी दोरी

आकाश व ढगें

३ देहांत 'मी' आहे ही आठवण हि नसणें.

दृष्टांत– ५३३–५३५

मद्यपी – वस्त्र

चित्राहातचें – शस्त्र

बैलावर बांधलेलें शास्त्र

(३) जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम्

५३६–५९३

१ थोडक्यांत सर्व पद ५३६–५३७

× जन्ममृत्यु इ. चें अनुदर्शन म्हणजे

दगा होणार हें ऐकून आधीं
सावध होणें
प्राण जाण्यापूर्वी औषध घेणें
मृत्यूपूर्वी सावधानता नसेल तर ऐन
वेळेवर उपयोग नाहीं ५४९-५५०

दृष्टांत— आग लागल्यावर
विहीर खोदणें

× मृत्यूपूर्वीची तयारी म्हणजे तो
येणार च याबद्दल खात्री, त्या वेळीं
अकस्मातता न भासणें ५५१-५५२

दृष्टांत —

बैळवान् वैरी
माहेरचा वियोग
संन्यासी पुरुष

× जन्ममृत्यु या दोहोंच्या अनुदर्शनाचें
फळ ५२२-५५४

या जन्मानें जन्म या मरणानें मरण	नष्टता

४ जरा ५५५-५८७

१ तरुणपणीं च, दृष्टांतयुक्त, तारुण्याच्या
तुलनेनें जरादर्शन ५५५-५६५

२ केवळ दृष्टांतयुक्त जरादर्शन ५६६-५७१

३ जरेमुळें इतरांच्याकडून तिरस्कार
५७२-५७५

मरणासाठीं इतरांचे नवस

लोकांनीं पाहून थुंकणें
सोयऱ्यांनीं कंटाळणें
बायकांनीं भूत म्हणणें
मुलांनीं घाबरणें
शेजाऱ्यांनीं त्रासणें

४ जरादर्शन म्हणजे तरुणपणीं च
जरा आली नाहीं तों आपलें साध्य
साधणें ५७६–५८२

कान – श्रवण
पाय – यात्रा
डोळे – दर्शन
तोंड – सुभाषित
हात – दानादि
मन – आत्मज्ञान
— हें साध्य

अगोदर च साध्य साधण्याला दृष्टांत —
चोर लुटण्यापूर्वीं संपत्तीची वासलात
वात मालवली नाहीं तों च झाकापाकी

५ वृद्धदशे पूर्वीं साध्य साधलें नाहीं तर
शेवटीं उपयोग होणार नाहीं
दृष्टांत — ५८२–५८७
किल्ले मोडकळीस येणें
आकाशांत ढग जमणें
तिळाचें झाड
अग्नि राखोंडी जाळूं शकत नाहीं.

६ व्याधि ५८८
रोगदर्शन = रोग आला नाहीं तों
या शरीराचा पूर्ण उपयोग करून घेणें

७ दुःख ५८९-५९०

दुःखदर्शन म्हणजे ज्या योगें

दुःखोत्पत्ति तें मूळ म्ह. ममता

सोडणें दृष्टांत — सर्पानें चवळलेला

अन्नपिंड

८ दोष ५९१

दोषानुदर्शन म्हणजे ज्या ज्या कर्मानें

दोषोत्पत्ति होते. तेथें

यमनियमयोजना ५९२-५९३

९ श्लोकोपसंहार

श्लो. ९ — (१) असक्तिः ५९४

= स्वदेहाविषयीं उदासीनता

दृष्टांत— धर्मशाळेंत बसलेला मनुष्य

(२) अनभिष्वंगः पुत्रदारगृहादिषु ५९५-६००

घराविषयीं अनासक्ति

— सावलीचें मान

स्त्रीविषयीं अनासक्ति

दृष्टांत — छाया

मुलांविषयीं अनासक्ति

दृष्टांत— वाटसरू

झाडाखालचीं गुरें

आदि शब्दानें संपत्ति सुचविली.

संपत्तीविषयीं अनासक्ति—

केवळ द्रव्यसाक्षित्व.

वेदाज्ञेप्रमाणें पुत्रादींविषयीं कर्तव्य.
तथापि अनासक्ति.
अनासक्तीचा अर्थ कर्तव्यत्याग
होऊं नये म्हणून स्पष्टीकरण.

(३) श्लो॰ उत्तरार्ध ६०१–६०१
समत्वदृष्टांत–
ग्रीष्मवर्षाकालीन समुद्रस्थिति
तीन्ही कालीं सूर्यस्थिति
आकाश
इष्टानिष्टाबरोबर सुखदुःख हि घेतलें.

श्लो॰ १० — (१) श्लो॰ पूर्वार्ध ६०४–६११
अनन्ययोगाचीं तीन लक्षणें– ६०४–६०७
ईश्वराशिवाय जगांत श्रेष्ठ कांहीं नाहीं.
ईश्वराशिवाय कायावाचामनानें
अन्य आशा नसणें.
सतत ईश्वरानुसरण दृष्टांत– स्त्री.
अनन्ययोगानें भक्ति दृष्टांत– ६०८–६११
गंगा – समुद्र
सूर्य – प्रभा
पाणी – लहरी

(२) श्लो॰ उत्तरार्ध ६१२–६१४
विविक्त देश—
१ तीर्थ २ नदीतीर ३ तपोवन
४ अरण्यगुहा ५ पर्वतखोरें
६ सरोवरतीर = एकूण एकांत
एकांत, अरण्य, पाणी, पर्वत

१ अल्प स्वार्थानें हि चलितता
उपमा— गवताचीं बीजें
२ भीतीनें चलितता दृष्टांत— डवकें
३ मनोरथांनीं चलितता दृष्टांत— पुरांतला
भोंवरा
४ दुःखानें चलितता दृष्टांत—
वाऱ्याबरोबरची धूळ
५ निवासानें चलितता— दृष्टांत १ सरडोक
रांजण

९ स्वैरता ६९३-७०२

१ निग्रहाचा जोर नसणें
२ निषेधाची भीती न मानणें
दृष्टांत — ओढा
३ पापाचार — व्रत, यमनियम, धर्मबाह्यता
४ लज्जाराहित्य
५ कोणाला हि न मानणें —
कुलपरंपरा, वेदाज्ञा, कृत्याकृत्यनिर्णय
६ या सर्व स्वैरतेला दृष्टांत—
१ पोळ
२ निर्जन जागेतला पाट
३ वारा ४ अंध हंची ५ उकिरडा
६ उनाड ढोर ७ गांववेस ८ अन्नछत्र
९ वेश्या, १० वाण्याचें दुकान

० इंद्रियार्थेषु अवैराग्यं ७०२-७१३

१ स्वर्गासाठीं येथें सिद्धता

१३ कोणाळाहि न मानणें दृष्टांत– फुरसें ७२६

१२ जन्माचा विचार न करणें ७२८–७३६

१ शरीरजोपासन

२ मागीळ किंवा पुढीळ जन्माचा
विचार न करणें

३ इंद्रियक्षरणविस्मरण दृष्टांत –
कृतघ्न चोर, निळाजरा, ओढाळ कुत्रें
सर्पतुंडस्थ भेक.

४ जन्मजुगुप्सा नाहीं.

१३ मृत्यूचा विचार न करणें ७३७–७५३

१ जीविताच्या भरांत चिरंजीव असा भ्रम
७३७–७३८

२ जीवितरूपानें मृत्यू च पुढें
आहे हें न जाणणें ७३९–७४३

दृष्टांत–

ल्हान डबक्यातळा मासा

गाणें–हरिण

आमिष–मासा

दिव्याचा ळखळखाट–पतंग

घर जळतें– निद्रित मनुष्य

विषाबरोबर अन्न

३ शरीरपरता व विषयसुखभोग
सत्य मानणें ७४४

४ विषयसुखभोग व शरीरवाढ
ही मृत्यूच्या जवळ जाण्याचीं
चिह्नें न जाणणें दृष्टांत– ७४५–७५१

· ठकमैत्री

जिरनिराळे नवस
पितृपूजा
नागपंचमी
गणपती
दुर्गा
चंडी
काळभैरव
शिवलिंग इ. इ. इ.

२२ अविविक्तदेशसेवित्वं ८२४–८२५
एकांत, तीर्थ, तपोवन, नदीथडी
इ. चा वीट जनसमाज, संसार;
लौकिक विषय इ. ची आवड

२३ अध्यात्मज्ञानाची नावड ८२६–८४१
आत्मदर्शक विद्येचा उपहास ८२६
उपनिषदें, योगशास्त्र, अध्यात्मज्ञान
याकडे कल नसणें ८२७
आत्मचर्चा विचारणीय अशी श्रद्धा
नसणें ८२८
मनाची स्वैरता
आत्मज्ञानाखेरीज बाकीच्या ज्ञानांत
भरमार उदा. ८२९–८३४

कर्मकांड	वेद
पुराणें	नीतिशास्त्र
ज्योतिष	वैद्यक
शिल्प	काव्यनाटक
पाक	स्मृति

१ विस्तारभीति अनवश्यक कारण
गर्भितार्थ उकलण्याची प्रत्यक्ष
श्रीकृष्णाज्ञा
२ व्याख्यानानें अतिशय संतोष
३ पुढील व्याख्यानाबद्दल विनंति

(६) पुढील श्लोकप्रस्ताव ८६०–८६४

ज्ञाननिश्चयाचा अर्जुनाला
श्रीकृष्णाकडून उपदेश
२ ' ज्ञेय ' जाणण्याची अर्जुनेच्छा जाणून
भगवंतांची पुढील श्लोकाला सुरवात

× ज्ञानाच्या लक्षणाच्या पांच श्लोकावर
ज्ञानदेवांनीं ६७९ ओंव्या म्हणजे या
अध्यायाच्या अर्ध्यापेक्षां जास्त ओंव्या
लिहिल्या आहेत. व प्रत्येक ज्ञानगुणाच्या
शेंवटीं पालुपद घातलें आहे. उलटून -
अज्ञानलक्षणें सांगितलीं आहेत.
ज्ञानगुणसंवर्धनाची तत्परता ज्ञानदेवांच्या
या व्याख्यानांत उत्कटतेनें झाली आहे.

श्लो. १२ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ८६५–८६७

× ज्ञेयं यज्ज्ञात्वा या पदाकडे
लक्ष देऊन, ज्ञानाशिवाय ज्ञेयाचा
उपाय नाहीं हें व्याख्यान ८६५

अमृतं अश्नुते= संसारनष्टता
नित्यानंदप्राप्ति } ८६६–८६७

(२) अनादिमत्परं ब्रह्म ८६८

(३) न सत्तन्नासदुच्यते ८६९–८७१

× कारण असत् म्हणावें तर प्रत्यक्ष दिसतें, सत् म्हणावें तर माया

(४) पुढील श्लोकप्रस्ताव ८७२–८७३

सर्वत्र व्याप्ति दृष्टांत –
भांड घट शरावी – माती

श्लो० १३ — (१) सर्वतः पाणि ८७४–८७५

× स्थूल अस्थूलांतली क्रिया हे च हस्त. म्हणून सर्वतः = विश्वबाहु

(२) सर्वतः पाद ८७६

एका काळीं सर्वत्र आगमनामुळें = विश्वांति

(३) सर्वतोक्षि ८७७–८७८

सर्वद्रष्टृत्वामुळें = विश्वतश्चक्षुः ८७९

(४) शिर

सर्वांच्या डोक्यावर म्हणून विश्वमूर्धा

(५) मुख ८८०–८८१

सर्वभोक्तृत्व, सर्वत्रमुख = विश्वतोमुख

(६) सर्वतः श्रुतिमत् ८८२–८८३

शब्दमात्रांत कान म्हणून

× या सर्व श्लोकांत विश्वतश्चक्षुः—इ. श्रुति ज्ञानदेवांनीं घेतली आहे.

(७) सर्वमावृत्य तिष्ठति ८८४–८९०

आतांपर्यंतचें वर्णन फक्त व्यापकत्वदर्शनार्थ अवयवभाषा लागू होत नाहीं

तूप – दूध

अलंकार – सोनें

(६) निर्गुणं ९०५–९०७

नाम, रूप, जाति, क्रिया इ. आकार भेद

राहित्य = निर्गुण

(७) असक्तं सर्व भृच्चैव ९०८–९१०

दृष्टांत — आकाश – ढग

आरसा – प्रतिबिंब

(८) गुणभोक्तृ च ९१०–९१२

× गुणभोग मिथ्या स्वप्नवत् म्हणून

निर्गुणाला गुणभोग ही भाषा

वापरता येत नाहीं.

श्लो. १५ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ९१३

× अंतर्बाह्य जें आहे असें मूळ

असून केवळ चराचर भूतांत

जें आहे असें केलें आहे.

(२) श्लो. उत्तरार्ध ९१४–९१५

× सूक्ष्मत्वात् तत् अविज्ञेयं न घेतां

" " "विज्ञेयं"

असा पाठ घेतला.

श्लो. १६ — (१) श्लो. पूर्वार्ध भावार्थानें ९१६–९२०

सर्वत्र व्याप्ति दृष्टांत – क्षीरसागर

भिन्न भूतांत राहून अभिन्नता

दृष्टांत – चंद्र – चंद्रबिंब

क्षार – लवणकण

गोडी – ऊंस

× मूळ श्लोक — भूतमात्रांत न भेदता
भेदल्याप्रमाणें राहतें.
ज्ञानेश्वर — सर्वांना व्यापून राहतें
पण त्याचें अभिन्नत्व मोडत नाहीं.

(२) श्लो. उत्तरार्ध ९२१–९२३
भूतभर्तृ – दृष्टांत -- कल्लोळ - सागर,
शरीर – बाल्यादि अवस्था
आकाश – प्रातरादि तीन काळ.
ग्रसिष्णु प्रभाविष्णु भूतभर्तृ ९२४–९२५
ब्रह्मा विष्णु महेश–संज्ञा

(३) महाशून्य ९२५–९२६
—मुळांत नसलेलें विवेचन

श्लो. १७— (१) श्लो. पूर्वार्ध ९२७–९३६
१ ज्योतिषामपि तज्योतिः ह्या आधारें--
श्रोत्रस्य श्रोत्रं इ. उपनिषद् व्याख्यान
९२७–९३४
२ श्लो. पूर्वार्ध निष्कर्ष =
अद्वैतभाव ९३५–९३६

(२) श्लो. उत्तरार्ध ९३७–९३९
साध्यसाधनैक्य. दृष्टांत–ताळा

श्लो. १८ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ९४०–९४३
समासतः पद गाळलें कारण
विवेचन विस्तारानें केलें.

(२) श्लो. उत्तरार्ध ९४४–९४६
मुळांत. एकदम मद्भावायोपपद्यते
आहे. ज्ञानेश्वर मधल्या पायऱ्या

सांगतात —

१ देहादिसर्वविषयसंन्यास

२ प्राणानें (जीवाभावानें) ईश्वरसेवा

३ ब्रह्मरूपानें ईश्वराची ओळख

४ आपलें व्यक्तित्व विसरणें

५ अंतीं म पता

(३) क्षेत्र, ज्ञान, अज्ञान, ज्ञेय या गोष्टी सांगण्याचें कारण अर्जुनग्रहणशक्तीप्रमाणें त्याला क्रमानें ब्रह्मज्ञान व्हावें. दृष्टांत —

१ कळ्याला पायरी

२ उंच होण्याला माचा

३ तरण्यासाठीं होडी

४ भरवतांना दहावीस घास करणें

(४) पुढील श्लोकप्रस्ताव ९५३–९५९

१ मागील व्यवस्था जर नीट समजली नसेल तर चार भाग टाकून केवळ आत्मा अनात्मा दोन भागाचें तत्त्वज्ञान सांगण्याचें आश्वासन ९५४

२ अवधानार्थ सूचना ९५५

३ श्रीकृष्णाच्या या नवीन आश्वासनानें अर्जुनाला गहिंवर ९५६

४ नवीन मार्ग प्रकृतिपुरुष = सांख्य ज्याच्या वर्णनार्थ देव कपिल झाले. ९५७–९५८

५ ऐकण्यासाठीं पुन्हां सूचना ९५९

श्लो. १९ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ९६०–९६२

१ प्रकृती मिळविते. पुरुष खातो.

२ प्रकृतिपुरुषाच्या संयोगाशिवाय जग

श्लो. २१ -- (१) श्लो. पूर्वार्ध ९८१–१०१४

१ पुरुषवर्णन ९८१–९८४

× पुरुषाचें अव्यक्तस्वरूप

२ प्रकृतीमुळें पुरुषाला भोग ९८४–९८५

— हा थोडक्यांत पूर्वार्ध

३ प्रकृतिवर्णन ९८६–९९६

× व्यक्त, गुणमय, साकार,

प्रपंचवर्धक वर्णन

पुरुषविरुद्ध वर्णन

४ प्रकृती च पुरुषाचे रूप होते ९९७–१००८

५ श्लो. पूर्वार्ध १००८–१०१४

(विस्तारानें)

दृष्टांत –

१ अमावास्येच्या हातचा चंद्र

२ चोख सोन्यांत वालभर डाक

३ पिशाचसंचार झालेला सज्जन

४ ढगामुळें दुर्दिन

५ जनावराच्या बोटांतून दूध

६ लांकडांतला अग्नि

७ वस्त्रांत रत्नदीप

८ दुसऱ्याच्या कक्षांत राजा

९ सिंह रोगग्रस्त

१० जागृत स्वप्नवश

११ विरक्त स्त्रीवश

(६) श्लो० उत्तरार्ध १०१५-१०२०

दृष्टांत —

१ तप्त लोहाचे घाव अग्नीला

२ चंद्रबिंब - चंद्राला

३ आरसा - दोन प्रतिबिंबें

४ कुंकू - काचमणि

५ संन्यासी - अंत्यज

× वास्तविक हा भास च पण गुणसंग हें त्याचें कारण.

श्लो. २२ — (१) उपद्रष्टा १०२२-१०२३

× दृष्टांत —

१ वेल सावरणारा खांब

२ प्रकृतिनदीतीरावरचा मेरु

(२) नियन्ता १०२४

× शाश्वतपणामुळें ' अनुमंता ' ऐवजी ' नियंता ' पाठ घेतलेला दिसतो.

(३) भर्ता १०२५

(४) महेश्वरः १०२६-१०२७

(५) श्लो. उत्तरार्ध १०२८-१०२९

× परः हें अलग पद घेऊन त्यावर भाष्य. तो प्रकृतीहून पर. सर्व श्लोक प्रकृतीला अनुलक्षून घेतलेला दिसतो.

× भोक्ता पद गाळलें. कारण मागील श्लोकांत त्याचें विवेचन येऊन गेलें

श्लो. २३ — (१) श्लो. पूर्वार्ध १०३०-१०३२

(२) श्लो. उत्तरार्ध १०३३-१०३४

× देहांत असेपर्यंत अलिप्त.

(३) पुढील श्लोकप्रस्ताव १०३५-१०३६

प्रकृतीपुरुषाच्या निवाड्याचे उपाय-

श्रवणार्थ सूचना.

श्लो. २४ — (१) श्लो. पूर्वार्ध १०३४-१०३९

ध्यान = आत्मानात्मविचार

(२) श्लो. उत्तरार्ध १०४०

श्लो २५ — (१) श्लो. पूर्वार्ध १०४०-१०४५

× अजानन्तः = अभिमानत्याग करून

अन्येभ्यः = हिताहितज्ञाते

परमकृनवाळू

विचारून आणि नाहींसा

करणारे

सुखदाते

उपासते = आदरपूर्वक श्रवण

वृत्तीची तद्रूपता

सर्वस्व मानण्याइतकी श्रद्धा

जीवाभावाचें उपदेशावरून

लोण (तदनुसार बिनचूक आचरण)

(२) श्लो. उत्तरार्ध १०४६

(३) पुढील श्लोकप्रस्ताव १०४७-१०५०

साराचेंहि सार कथन करण्याचें

आश्वासन

श्लो. २६ — (१) सर्व श्लोक १०५१-१०५५

दृष्टांत—

वारा + पाणी = कल्लोळ

तेज + उजाड भूमि = मृगजळ

मेघ + भूमि = अंकुर

(२) पुढील श्लोकप्रस्ताव १०५६

× क्षेत्रज्ञापासून सृष्टि वेगळी नाहीं.

श्लो. २७ — (१) श्लो. पूर्वार्ध १०५६-१०६५

× क्षेत्रक्षेत्रज्ञांचें ऐक्य

= परमेश्वरदर्शन १०५७

नामवर्तन वेषभिन्नता किती हि

असो भूतें हीं एका च

परमेश्वराचीं १०५८-१०५९

भेददृष्टि असेल तर मुक्ति नाहीं १०६०

भूतें भिन्न असून वस्तु एक च

दृष्टांत १०६१-१०६५

भोपळ्याच्या वेलीचीं फळे

बोरीच्या फांद्या

निखाऱ्याचे कण

पावसाच्या धारा

घटमठाकाश

(२) श्लो. उत्तरार्ध १०६५-१०६८

विनश्यत्स्वविनश्यंतं —

१ परमात्मा विनाशी जीवमात्रांत

अविनाशी. दृष्टांत — अलंकार - सोने

२ परमात्मा विनाशी जीवमात्रांत

अविनाशी पाहणें म्हणजे —

जीवमात्रापासून अलिप्त १ | पाहणें
जीवमात्रापासून अभिन्न २ |

यः पश्यति स पश्यति १०६७-१०६८

ज्ञानांत डोळस

ज्ञानाचा डोळा

डोळसाचा डोळा

श्लो. २८ -- (१) न हिनस्त्यात्मनात्मानं १०६९ -१०७२

× आत्मानं = देहाला

१ देहवर्णन — १०६९

२ देहाच्या भयंकरपणावर १०७०

रूपक— पांच नांग्याची इंगळी

पांच बाजूंची आग

जीवसिंहाला मिळालेलें हरिण इ.

३ देहभयंकरता व त्यामुळें तो नष्ट करण्याची इच्छा स्वाभाविक पण ज्ञानी तो नष्ट करीत नाहीं १०७१--१०७२

(२) ततो याति परां गतिम् १०७२--१०७६

× परा गति = आत्मतत्त्व

पर — १ जेथें योगी गेल्यावर परत येत नाहींत

२ नामरूपात्मक सृष्टीच्या पलीकडे

३ जेथें सर्व परमगति लीन होतात १०७३-१०७५

\+ परा गति आपण होऊन प्राप्त होते कारण श्लो. पूर्वार्ध

(३) श्लो. पूर्वार्ध १०७७–१०७९
सर्वत्र सम परमात्मदर्शन दीपोपमा

श्लो. २९ — (१) श्लो. पूर्वार्ध १०८०
(२) श्लो. उत्तरार्ध १०८१–१०८३
× मायेच्या तुलनेनें आत्म्याला
दृष्टांत – घर – घरांतील माणसें
मेघ – आकाश

श्लो. ३० — (१) श्लो. पूर्वार्ध + ब्रह्म संपद्यते तदा १०८४
(२) श्लो. उत्तरार्ध १०८५–१०८८
विस्तार व त्यांत ऐक्य दाखविण्यासाठीं
दृष्टांत—
पाणी – लाटा
स्थूळ – पार्थिवकण
सूर्य – किरण
शरीर – अवयव
मन – भाव
अग्नि – ठिणग्या
× भूतपृथग्भाव म्हणजे च विस्तार
हें हि दृष्टांतावरून समजतें.
(३) अर्जुनाला प्रकृतिपुरुषव्यवस्था
श्रवणलाभ व पुढील श्रवणार्थ
अवधान सूचना. लाभदृष्टांत–
अमृताची चूळ, गुप्त ठेवा १०८९–१०९३

श्लो. २१ — (१) परमात्मा न लिप्यते १०९४

(२) आत्मा देहांत फक्त प्रतिबिंबरुपानें

१०९६–१०९७

(३) आत्मा आणि देहाची गांठ पडते

हें म्हणणें खोटें. कारण दोहोंत

महदंतर- दृष्टांत — १०९८–११०२

१ वारा - वाळू - संयोग

२ अग्नि - कापूस - माळा

३ आकाश - पाषाण - सांधा

४ पूर्व — पश्चिम

५ प्रकाश — अंधार

६ मृत — जिवंत

७ रात्र — दिवस

८ सोनें — कापूस

(४) आत्मा आणि देहांतील अंतर

गुणदृष्टीनें ११०३–१११४

देहगुण— ११०३–११०६

पंचभूतयुक्तता

कर्मबद्धता

जन्ममृत्युवत्ता

क्षणभंगुरत्व

किळस — परिणामी

आत्म्याचे गुण ११०७–१११४

(१) श्लो. पूर्वार्ध + नेतिनेति

स्वरूपाचें वर्णन

(५) श्लो. उत्तरार्ध १११४-१११९

१ शरीरस्थ = दृष्टांत-मठाकाश

२ शरीरस्थ = सत्तास्वरूप दृष्टांत

रात्रदिवस व आकाश

× आत्मा आणि शरीर यांचा संबंध च नाहीं हें स्पष्ट करण्याकडे ज्ञानेश्वर-भाष्याचा रोख

श्लो. ३२ — (१) 'सौक्ष्म्यात्' खेरीज श्लो. पूर्वार्ध ११२०

× सौक्ष्म्यात् पद गाळलें

(२) श्लो. उत्तरार्ध ११२१

(३) निष्कर्ष- क्षेत्रज्ञ हा क्षेत्रहीन ११२२

श्लो. ३३ — (१) सर्व श्लोक ११२३-११२८

मुळांतील दृष्टांताला आणखी दृष्टांतजोड:—

१ चुंबकमणि — लोह

२ दिवा — गृहव्यवहार

३ काष्ठगतअग्नि -- काष्ठ

४ आकाश -- ढग

५ सूर्य -- मृगजळ

६ मुळांतील उपमा -- सूर्य

श्लो. ३४ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ११२९

× क्षेत्रक्षेत्रज्ञ जाणणारी बुद्धि ही च खरी डोळस

(२) क्षेत्रक्षेत्रज्ञ भेदज्ञानाचा गौरव ११३०-११३४

× शांति, शास्त्रें, योग, शरीर

अध्याय १४

चौदाव्या अध्यायाचा प्रास्ताविक विभागः—

(१) आचार्यांना नमन १–१५

१ जयजयकार १–२

× जयजयकारांत द्विविध गुरुस्वरूप-

ज्ञानमय – ओळी १ +

,, २ पूर्वार्ध

२ या द्विविध गुरुस्वरूपाच्या

स्पष्टीकरणार्थ गुरूंना संबोधन

३ संबोधनांत गुरुस्वरूप—

१ करुणामय

२ ज्ञानमय

३ गुरु दिसणें हें च ज्ञानदर्शन

गुरु लपणें हें च मायामय

सृष्टिदर्शन दोहोंत मूळ गुरु ४–६

× दृष्टिबंधावर कोटी

गुरु स्वतःला च लपवितात

गुरूंना नमन

४ गुरु जरी प्रत्यक्ष न दिसले

तरी या मायामय जगतांत त्यांचे

गुण त्या त्या पदार्थांत आहेत

उदा.—

पाणी – गोडी

पृथ्वी – क्षमा

रविचंद्र – प्रभा

वायु – चंचलत्व (चलत्व)

५ गुरूंचें असें गुणवर्णन मला काय
वेदांना हि अशक्य १०-१४

× कारण गुरूच्या आत्मस्वरूपाशीं
गांठ पडल्यावर वेद हि मजप्रमाणें
मुका, दृष्टांत—
सर्वच पाणी, सूर्योदय

६ वर्णन सोडून गुरुचरणीं नमन १५

(२) ग्रंथरचनेसाठीं कृपानुग्रहार्थ रूपकद्वारें
प्रार्थना १६-२४

रूपक १ :—
गुरु – सावकार
कृपा – भांडवल
बुद्धि – खोल
ज्ञान – लाभ
विवेकवचनें – लेणीं (संतजनकर्णार्थ)

रूपक २ :—
गुरुकृपा – दिव्यांजन
गीतागूढार्थ – ठेवा

रूपक ३ :—
गुरुकृपा – सूर्योदय
बुद्धि – डोळे
वाङमयसंपत्ति – दृश्य

रूपक ४ :—
प्रज्ञा – वेल
काव्य – फळ
गुरुस्नेह – वसंत

रूपक ५ :—

गुरुकृपादृष्टि – वर्षाव

बुद्धि – गंगा

तत्त्वसिद्धांत – पूर

रूपक ६ :—

गुर्वनुग्रह – पूर्णचंद्र

ज्ञान – समुद्र

नवरस – भरती

(३) श्रीगुरूंचे ग्रंथ पुढें चालविण्यासंबंधीं
आज्ञोत्तर २५–२६

× गुरुंना स्तुति नको असते हें येथें
दर्शित केलें.

(४) गुर्वाज्ञेनें ज्ञानेश्वरांचा हर्ष व
निःसंशय अर्थाविष्करण आणि
व्याख्यानांत मधुरता येण्याबद्दल प्रार्थना २७-३१

(६) मागील अध्यायावरून स्वाभाविक
असा चौदाव्या अध्यायाचा विषय ३२–४०

× तेराव्या अध्यायांतील विषय ३२–३४

१ क्षेत्र क्षेत्रज्ञसंयोगानें जगनिर्मिति,

२ गुणसंगामुळें आत्म्याला सुखदुःखभोग

× चौदाव्या अध्यायांतील विषय– ३५–४०

१ क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगानें जगनिर्मिति

२ गुणसंगामुळें आत्म्याला सुखदुःखभोग

× चौदाव्या अध्यायांतील विषय– ३५–४०

१ क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोग कसा होतो

२ गुणविवेचन

३ गुणातीतवर्णन

श्लो. १ — (१) श्लो. पूर्वार्ध 41–47

× ज्ञानाच्या ' पर ' विशेषणासंबंधीं
तीन प्रकार–
१ पर = वेदांनीं पर म्हटलें म्हणून
२ पर = आपल्याला परके म्हणून
(इहलोक स्वर्गलोकाच्या छंदामुळें)
३ पर = सर्वांत उत्तम म्हणून

× सर्वोत्तमत्वाचें कारण–
इतर ज्ञानें — जीं स्वर्गमृत्यु सत्य
मानतात व यज्ञकर्म च चांगलें
समजणारीं
इतर ज्ञानें — या ज्ञानांत लीन
होऊन मिथ्या ठरतात. दृष्टांत–
वारा — आकाशांत लीन
सूर्य — चंद्रादितेजें– सूर्यलीन
नदीनद — प्रलयकालचें पाणी

(२) श्लो. उत्तरार्ध 48

(३) पुढील श्लोकप्रस्ताव 49–51
१ संसाराला डोकें काढूं न देणें
२ देहातीत वृत्ति
३ एकदम ईश्वरसाम्य

श्लो. २ — (१) श्लो. पूर्वार्ध 53–56

साधर्म्य — नित्य
परिपूर्ण
शाश्वत आनंद | 53

साधर्म्यदृष्टांत —
घटाकाश
दिपज्योति | ५४–५५

(२) श्लो. उत्तरार्ध ५७–५९

× सर्गेऽपि नोपजायंते म्हणून
— प्रलये न व्यथंति च

(३) पुढील श्लो. प्रस्ताव ६०–६६

× श्रीकृष्णाकडून अर्जुनश्रवणौत्सुक्य
गौरव ६०–६३
क्षेत्रयोगानें जगदुत्पत्तिविचार ६३–६६
ऐकविण्याची सूचना

श्लो. ३ — (१) महद्ब्रह्मनामकारण ६७–६८

(२) दुसरीं नांवें ६९–७०

(३) प्रकृतिस्वरूप ' अज्ञान ' ७०

(४) अज्ञानस्वरूप 'आत्मरूपाचा विसर ७१

(५) अज्ञान विचाराभावींच असतें ७२–७५

दृष्टांत — दिवा — अंधार
दूध — साय
अज्ञानदृष्टांत — गाढ झोंप
वातहीन आकाश

(६) आणखी अज्ञानस्वरूपाविष्करण ७६–७९

× आत्मज्ञानाला विरुद्ध नाहीं अनुकूल
नाहीं अशी संदेहावस्था म्ह. अज्ञान.
दृष्टांत— अंधारांतील खांब
संध्याकाळ

(७) अज्ञानबद्ध आत्मतत्त्व ७९–८१

म्हणजे च क्षेत्रज्ञ

हें च क्षेत्रज्ञवैशिष्टय

हा च क्षेत्रसंयोग

(८) प्रत्यक्ष वस्तु (ब्रह्म) पहात
असून नानात्वदर्शन ही च
सृष्टि दृष्टांत—मणंग वेडा,
मूर्छित

(९) श्लो. पूर्वार्धभाव — ८६–८९

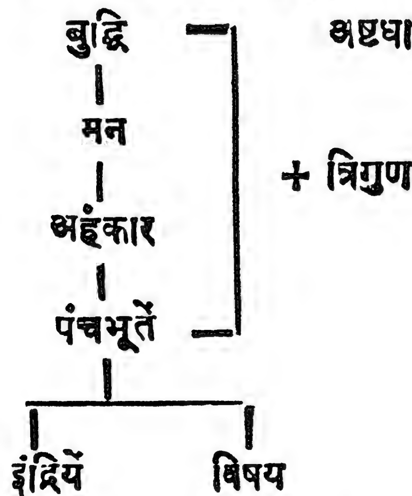
अविद्यावर्णन — ८६–८८

आत्मसत्तेनें च गर्भधारण — ८९

(१०) श्लो. उत्तरार्ध भावार्थानें व
रूपक विस्तारानें — ८९–११४

१ प्रकृतिगर्भवर्णन क्रमानें

× अष्टधा प्रकृति व त्रिगुण

२ गर्भाचें चतुर्विध सृष्टिस्वरूप
आणि त्रिगुणापासून व पंच-
भूतांपासून त्याची उत्पत्ति — ९५–१०२

१ अंडज – आकाश, वायु

२ स्वेदज – पाणी + तेज + तमरज

३ उद्भिज -- आप + पृथ्वीचें
आधिक्य + तम
४ जारज -- पांच कर्मेंद्रियें
+ पांच ज्ञानेंद्रिय + मन बुद्धि
अहंकार = जारज
३ सृष्टिरूप बालकाचें रूपकात्मक
विस्तृत वर्णन १०३-११४
रूपकः—
अष्टधा प्रकृति – मस्तक
अंडज स्वेदज – दोन हात
जारज उद्भिज्ज – दोन पाय
प्रवृत्ति – पोट
निवृत्ति – पाठ
आठ देव सर्ग – बेंबीचा भाग
स्वर्ग – कंठ
मृत्यु – कंबर
पाताळ – नितंब
त्रिलोकपसारा – बाळसें
चौऱ्यांयशी लक्ष
योनि – हाडपेरांचे सांधे
—— बाळकरूप
नामरूप – अलंकार
अज्ञान – दुध पाजणें
सृष्टि – अंगठ्या
—— बाळकपोषण व
अलंकार
प्रभात – महादेव

मध्याह्न — विष्णु

सायंकाळ — शंकर

——— बाळककाळ

महाप्रळय — आंथरूण

नवकल्पोदयकाळ — अज्ञानोत्थान

—— निद्रा जागृति

युगपरंपरा — चाल

—— चालणें

संकल्पविकल्प — मित्र

अभिमान — खेळगडी

—— मित्र खेळगडी

सत्यज्ञान — अंत

—— अंत

(११) थोडक्यांत सर्वश्लोकमात्र ११५

श्लो॰ ४ —— (१) सर्व श्लोक ११६

(२) जगांत नाना प्रकारचीं शरीरें दिसलीं तरी जग हें ईश्वरापासून वेगळें नाहीं ११७–१२२

दृष्टांत—— १ शरीर — अवयव

२ बीज — झाडाच्या फांद्या

३ माती — तिचा घटपुत्र

४ तंतु — त्याचा पट नातू

५ समुद्र — तरंगसंतानें

६ अग्नि — ज्योत

× ३–५ हे अभिन्नता व प्रस्तुत श्लोकांनुसार पितापुत्रसंबंध दर्शविणारे दृष्टांत. यांत विनोद हि आहे.

(३) जग उत्पन्न झाल्यानें ईश्वरस्वरूप
लोपत नाहीं. १२३-१२८

दृष्टांत. —

१ माणिक -- तेज
२ सोनें -- अलंकार
३ कमल -- विकास
४ अवयवी -- अवयव
५ जोंधळा -- त्याची वाढ

(४) ईश्वरनिर्मित गुणत्रयबंधामुळें भिन्नत्व-
भास होतो. तरी हि मुळांत भिन्नता
नाहीं च दृष्टांत — १२९--१३३

१ कावीळ झालेला मनुष्य
२ सूर्यप्रकाश — ढगाच्छादन
३ आपण — आपली छाया

(५) पुढील श्लोकप्रस्ताव १३४-१३७
× वास्तविक बद्धता हें अज्ञान परंतु
कोणत्या गुणांनीं कसा बद्धताभास इ.
वर्णनाची सूचना.

श्लो. ५ — (१) श्लो. पूर्वार्ध १३८

(२) त्रिगुणांचें उत्तममध्यमअधमत्व व
एका च ठिकाणीं वास्तव्य १३९-१४२
दृष्टांत—
एक देह — बाल्यादि तीन अवस्था
एक सोनें — १५ ते ५ त्रिधा कस
एक वृत्ति - सावधता - आळस-
निद्रा - त्रिधा भेद

(३) अज्ञान स्वीकारून वृत्ति निघाली
की ती अशी त्रिधा होते १४३
(४) श्लो. उत्तरार्ध व पुढील श्लोकप्रस्ताव १४४
× देहिनम् अव्ययम्-पदें गाळलीं.

श्लो. ६ — (१) सत्त्वगुणबद्धतेपूर्वीची भूमिका १४५--१४६
× जीवाचा देहात्मभाव व ममत्व
(२) तत्र सत्वं + श्लो. उत्तरार्ध १४७-१५८
१ सत्त्वाची झडप १४७--१४९
रूपक:—
सत्त्व — जळपारधी
जीव — मासा
सुख व ज्ञान — जाळें
ज्ञान -- चडफड
अहंता -- धडफड
२ सुख व ज्ञानसंगवर्णन
प्राधान्यानें सुखवर्णन १५०--१५१
विद्यामान = ज्ञान
लाभ, संतोष, भाग्य, अष्टसात्त्विक-
भाव = सुख
३ ज्ञानसंगवर्णन १५२--१५७
ज्ञान = विद्वत्ता
आत्मज्ञान गेलें त्याचें दुःख न करतां
विषयज्ञानानें फुगणें
दृष्टांत— राजाचें स्वप्न
प्रवृत्तिशास्त्र, यज्ञविद्या इ. बाह्यज्ञानाचा ताठा

+ व्यापारदृष्टांत —

१ श्रीमंतीचा वारा

२ कामिनीकटाक्ष

३ वीज

(४) देहिनम् निबध्नाति १७२--१७३

× देही देहाहून निराळा असून हि बंधन

श्लो. ८ — (१) श्लो. पुर्वार्ध १७४--१७८

१ श्लो. पूर्वार्ध थोडक्यांत १७४

× तमानें व्यवहारज्ञानदृष्टि हि मंद होते.

२ श्लो. पूर्वार्ध विस्तारानें १७५--१७८

× अज्ञानजं -- अज्ञानजिव्हाळा १७५

मोहनं -- दारू १७६

मोहनास्त्र १७७

सर्वदेहिनाम् १७८

(२) प्रमादालस्य निद्राभिः १७९--१९२

१ आलस्य १७९

२ निद्रा १८०--१८८

× निद्रारंभस्थिति १८०--१८१

निद्रेचा अघोरीपणा १८२--१८४

निद्रेंतील व्यापार १८५

निद्रासुखव्यसन १८५--१८८

३ प्रमाद १८९--१९२

× क्रोध १८० | प्रमाद
अविवेक १९०
साहस १९१--१९२

पतंगवणव्यादृष्टांत

(३) तन्निबध्नाति भारत १९३

× मूळ शुद्ध आत्म्याला तिपेडी बंधन

(४) गुणाभासानें आत्मतत्त्वबद्धता १९४–१९५

दृष्टांत – अग्नि – लाकडाचा आकार

घटाकाश

तळें – चंद्रबिंब

श्लो. ९, १० — १९७–२०३

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं सुखे संजयति– १

रजः सत्त्वं तमश्चैव अभिभूय कर्माणि ,, २

तमः सत्त्वं रजश्चैव ,, प्रमादे ,, ३

—असा एकुण दोन्ही श्लोकांचा ज्ञानेश्वरांनीं कार्यकारणभावानें संगम केला आहे.

(१) याला दृष्टांत —

कफवात निजोर–पित्तबळ ९६

पावसाळा उन्हाळा मोडून–थंडी ९७

स्वप्नजागृतिलोप – सुषुप्ति ९८

(२) ९-१० श्लोकसंगम ९९–२०२

(३) पुढील श्लोकप्रस्ताव २०३

× त्रिगुणवृद्धिनिरूपण । तीं श्लोकीं सांगितलें जाण । तीन श्लोक कसे ? संगमाकडे लक्ष दिल्यास तीन श्लोक होतील.

श्लो. ११,१४ एकामागून एक. सत्त्ववृद्धि व सत्त्वगति.

श्लो. ११ भावार्थानें – सत्त्ववृद्धिलक्षणें २०४–२१३

(१) अस्मिन्देहे प्रकाश उपजायते २०५

× सत्त्ववृत्ति केवळ बुद्धींत समावत

नाहीं. दृष्टांत - वसंतांतली पद्मखंडद्युती

(२) सर्वद्वारेषु २०९-२१०

× इंद्रियांत सहजविवेक व नियमपरता.

विवेक – योग्यायोग्य, पापपुण्य

दृष्टांत – राजहंस.

इंद्रियांपुढें निषिद्ध टिकत नाहीं.

दृष्टांत – दिवा – अंधकार

निषिद्धाच्या बाबी – ऐकणें, पाहणें,

बोलणें इ.

(३) ज्ञानं २११-२१२

× ज्ञानप्रांतांत अप्रतिम संचार

दृष्टांत — पावसाळ्यांतली नदी

पौर्णिमाचंद्रप्रभा

(४) ज्ञानं २१३

× ज्ञानाची आंतरिक बैठक

वासनास्थैर्य

प्रवृत्तिनिरास

विषयांचा वीट

श्लो. १४ — (१) श्लो. पूर्वार्धभाव २१४-२१५

× सत्त्वगुणवृद्धि असतां मरण हा

आनंदभोग. दृष्टांत —

सुगी पिकणें | पाहुणा
पक्वान्नसिद्ध |

(२) श्लो. उत्तरार्धप्रस्तावना २१६-२१७

× सत्त्वगुणी उत्तम गतीला जाईल

म्ह. इहपर दोन्ही साधील

हें निःसंशय

(३) श्लो. उत्तरार्धप्रस्तावना २१८–२२५

अमळान् – सत्त्वमूर्ति

उत्तमविंदान् – ज्ञानीजन

दृष्टांत– राजा – डोंगर,

दिवा – अन्यग्राम अमळान्–

अन्य अर्थ– विवेकवर्धन व महत्तत्त्व-

विचारपूर्वक आत्मस्वरूप समरसता.

उत्तमविदान् लोकान्

अन्य अर्थ – निरुपमदेहप्राप्ति २२४–२२५

श्लो. १२ व श्लो. १५ पूर्वार्ध एकामागून एक

श्लो. १२ – (१) सर्व श्लोक २२६–२३७

(२) लोभः २२७–२३०

× विषयलोभ. त्यासाठीं इंद्रियें

मोकाट दृष्टांत– वावटळ.

परदारानिषेध हि नाहीं.

(३) प्रवृत्तिरारंभः २३१

× भलत्या प्रवृत्तींत पडणें

(४) कर्मणामशमः २३२–२३४

× अचाट कामांना हात घालणें

उदा० राजवाडा, नगररचना, तळीं

बागा इ. इ. इ.

(५) स्पृहा २३४–२३७

× इहपरलोकीं भोगस्पृहा

विस्तृत आणि तीव्र

| |

दृष्टांत समुद्र दृष्टांत अग्नि

स्पृहेसाठीं जग पादाक्रांत करण्याचा हव्यास

श्लो. १३ व श्लो. १५ उत्तरार्ध एकामागून एक

श्लो. १३ — २४३-२५५

(१) अप्रकाशः २४५

दृष्टांत — अमावस्यारात्र

(२) अप्रवृत्तिः २४६-२४७

× हृदय – चेतनाशून्य

बुद्धि – अविवेकी, जड.

(३) प्रमादः २४८-२५१

१ मुर्खत्व देवघेव

२ दुःख झालें तरी दुष्कर्म

३ दुःष्कर्मोल्लास व इंद्रियप्रवृत्ति

(४) मोह २५१-२५५

× अकारण मोह. दृष्टांत—

दारु, वायु, वेडा

मोहाची मस्ती

श्लो. १५ उत्तरार्ध—(१) उत्तरार्ध २५६-२५९

× तमोगुणी मेल्यावर तमोगुण

बरोबर घेतो. दृष्टांत—

१ मोहरींचें बीज

२ अग्नीची ज्योत

त्यामुळें तामस योनींत जन्म उदा.

पशु, पक्षी, झाड, किडा इ.

श्लो. १६—(१) श्लो. पूर्वार्ध २६०-२६१

× श्रुतीचा आधार ' आहुः ' ह्या

आधारें

सुख व ज्ञानात्मक फळ मूळ श्लोकांत
नाहीं. पण रजतमाविरुद्ध म्हणून तें
येथें दर्शविलें.

(२) रजसस्तु फलं दुःखं २६२-२६३
वरून सुखमय पण आंतून दुःखमय
फळ दृष्टांत – वृंदावनफळ निंबोणी

(३) अज्ञानं तमसः फलं २६४
× दृष्टांत – विषारी झाड

श्लो. १७ – (१) सत्वात् संजायते ज्ञानं २६५
× दृष्टांत दिनमान

(२) रजसो लोभ एव च २६६
× दृष्टांत – द्वैत

(३) श्लो. उत्तरार्ध २६७

(४) उपसंहार २६८
+ करतलामलकदृष्टांत

(५) सत्त्वगौरव पुढील श्लोकारंभ
प्रस्ताव २६९-२७०

श्लो. १८— (१) ऊर्ध्वं गच्छंति सत्त्वस्था २७१
× ऊर्ध्वं = स्वर्ग

(२) मध्ये तिष्ठंति राजसाः २७२-२७३
× मनुष्यलोक = मध्य

(३) श्लो. उत्तरार्ध २७४
× अधो गच्छंति = नरकांत

(४) उपसंहार — त्रिगुणकथन
केलें तरी मूळ वस्तु शुद्ध च.
दृष्टांत – स्वप्नगत राजा

(पुढील श्लोकप्रस्ताव)

श्लो. १९ —(१) नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं २७९–२८३

× कर्ता = देह

उलट सांगण्याची पद्धति, मुळांत
गुणांशिवाय कर्ता नाहीं. याच्या
उलट देहामुळें (कर्त्यामुळें)
गुणांना अस्तित्व म्ह. कर्त्याशिवाय
गुण नाहीं। २८०

मुळाप्रमाणें सुलट सांगणें २८१–२८३

दृष्टांत – अग्नि – जळण
रस – झाड
दूध – दही
ऊस – गोडी

(२) पुढील श्लोकभागप्रस्तावना। २८४–२८७

× गुणत्रय व देह जीवाला
मुळीं च बंधक नाहीं. २८४–२८५

यांत हि मुक्तिलाभकथन व
अर्जुनजिज्ञासागौरव २८६

अशा च विवेचनाचा मागील
हवाला (अ. १३ श्लो. २३) २८७

(३) यदा द्रष्टानुपश्यति २८८–२९०

× गुणातीतादर्शनदृष्टांत
जागृति – स्वप्नमिथ्यात्व
तीरस्थ – जलप्रतिबिंब
नट – स्वतःला न विसरणें

(४) गुणेभ्यश्च परं वेत्ति २९१–२९८

× गुणांत राहून हि गुणांपलीकडे

१ सर्पाची कात

२ शिळा कमळकोश

(२) श्लोक उत्तरार्ध ३१४–३१८

+ जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तः कारण

देहाभिमान नाहीं [अमृतं अश्नुते]

दृष्टांत – " घटनाश "

' गुणातीत संज्ञा

(३) अर्जुनसंतोष ३१९

श्लो० २१ — (१) श्लो० पूर्वार्ध ३२०

(२) श्लो० उत्तरार्ध ३२१

(३) भगवान् अर्जुनप्रश्नांतील चूक दाखवितात ३२२–३२३

× गुणातीताचा आचार कसा असतो

हा प्रश्न च संभवत नाहीं. कारण

' आचार ' आहे तो गुणातीत नव्हे ३२३

(४) प्रश्न कसा पाहिजे ३२४–३२६

× गुणातीतावस्था —

१ तो गुणांत वावरत नाहीं.

२ वावरला तरी अलिप्त

म्हणून – गुणांत वावरत

असतां त्याला गुण कसे

चिकटत नाहींत असा प्रश्न हवा.

श्लो० २२ — (१) प्रवृत्तिउद्भवानें द्वेष कांक्षा नसणें ३२७–३२८

× कर्तृत्वाहंकार नसणें
कर्मफळ निष्फळ झालें तरी
वाईट न वाटणें

(२) प्रकाशउद्भवानें द्वेषकांक्षा नसणें ३२९-३३०

× सत्त्वगुणवर्धनानें इंद्रियांवर
ज्ञानतेज पसरलें असतां विद्याभिमान
व संतोषाचा ताठा नसणें

(३) मोहप्रवृत्तीनें द्वेषकांक्षा नसणें ३३०

× मोहाला बळी न पडणें
अज्ञानाचा खेद नसणें

(४) सर्व श्लोक एकदम ३३१

मोहप्रसंगीं ज्ञान ज्ञान ,, कर्म कर्म ,, दुःख	इच्छा न होणें न होणें

— इत्यर्थ जो जो गुण येईल
त्याच्या विरुद्ध गुणाची अपेक्षा
न करणें म्हणजे च आगंतुक
गुणाचा द्वेष न करणें.
त्रिगुणांत द्वेष किंवा अपेक्षा या
दृष्टीनें कोणता च भेद न करणें
दृष्टांत-- त्रिकाळ व सूर्य ३३२
त्रिगुणातीत त्रिगुणापासून अलिप्त
कारण त्रिगुणांपलीकडचें ज्ञान
त्याच्या जवळ, त्यामुळें —प्रकाशानें,
कर्मानें, मोहानें— त्याच्या ज्ञानांत
फरक पडत नाहीं.

दृष्टांत— ३३३–३३५

समुद्रभरती

हिमालयात हींव

विस्तबाला विस्तव

श्लो. २३ — (१) उदासीनवदासीनो ३३६–३३९

× गुणकार्य हें सर्व आत्मस्वरूप

असल्यामुळें त्याची ताटातूट

करण्याचा प्रयत्न न करतां

ज्ञानी देहांत उदासीन राहतो

म्हणजे गुणकर्मांत उदासीन राहतो

दृष्टांत —

धर्मशाळेंतील वाटसरू

युद्धभूमि

अतिथि

चव्हाट्यावरचा खुंट

(२) गुणैर्यो न विचाल्यते ३४०–३४२

दृष्टांत –

मृगजळानें – मेरु

अंधारानें – सूर्य

स्वप्नानें – जागता माणूस

(३) गुणावर्तंत इत्येव योवतिष्ठति ३४३–३४४

× दृष्टांत– नाटकगृहांतील बाहुल्या पाहणें.

दृश्य – सत्व सत्कर्मांत

रज – वैषयिक कर्मांत

तम – मोह अज्ञानांत

(४) नेंगते ३४५–३४७

× आत्मसत्तेनें च गुणक्रियांचा व्यापार
म्हणून ज्ञानी आत्मतत्त्वाप्रमाणें अविचल.
दृष्टांत — १ सूर्य – लोकव्यवहार
२ चंद्रोदय– समुद्रभरती
सोमकांत पाझर
कुमुद्विकास
३ आकाश – वारा

(५) पुढील श्लोकप्रस्ताव १४८

श्लो. २४ — (१) समदुःखसुखः (थोडक्यांत) १४९–१५०
× कारण – विश्व मद्रूप १४९
दृष्टांत – वस्त्र – सूत
साम्याला भगवत्‌दृष्टांत–
रिपुभक्तसमगति

(२) समदुःखसुखः (पुन्हां) १५१–१५४
× ज्ञान्याच्या ठिकाणीं सुखदुःखें जिरण्याचें
कारण देहभावना आत्मभावनेंत समरस
दृष्टांत—
शेतांतलें पिकाला आलेलें बीं
समुद्राला मिळालेली नदी

(३) समलोष्टाश्मकाचनः १५५–१५७
× ज्ञानी समलोष्टाश्मकांचन कारण तो
निर्द्वंद्व (हें च कारण पुढील श्लो. उत्तरार्धाला
हि लागू) दृष्टांत-
स्वांब – रात्र दिवस
निद्रित – साप उर्वशी

(४) तुल्यप्रियाप्रियो धीरः १५८

× दृष्टांत – स्वर्ग – पाप

दृष्टांतांत ' धीर ' पद समावलें.

साम्याला दृष्टांत—

चिरडलेलें उठणें

माजलेलें रुजणें

(५) तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः ३६०–३६१

दृष्टांत – राखोंडी – जळणें – विजणें

सूर्यगृह – अंधार नाहीं

दिवा नाहीं

श्लो. २५ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ३६२–३६४

दृष्टांत — सूर्य – रात्र व पहाट

आकाश – षड्ऋतु

(२) सर्वारंभपरित्यागी ३६५–३६८

१ निर्व्यापारता

२ निरारंभता

३ निष्प्रवृत्ति

४ यदृच्छालाभसंतोष

५ संकल्पविकल्पराहित्य

(३) गुणातीतः स उच्यते ३६९

(४) पुढील श्लोकप्रस्ताव

श्लो. २६ — (१) सर्व श्लो. थोडक्यांत ३७१

(२) श्लोकविस्ताराची सूचना ३७२

(३) मां = ईश्वर विश्वरूप च आहे.

दृष्टांत— ३७३–३९०

रत्न – प्रभा

पातळपणा – पाणी

अवकाश — आकाश
गोडी — साखर
ज्वाला — अग्नि
दळ — कमळ
फांद्याफळें — झाड
हिम — हिमालय
दूध — दहीं
चंद्रबिंब — चंद्रस्वरूप
थिजलेलें तूप — पातळ तूप
आटलेलें सोनें — अलंकार
वस्त्र — तंतु
घट — माती

(४) अव्यभिचारेण ३८१

× विश्व ईश्वर हें ज्ञान. हा च
अव्यभिचार, या अभेदज्ञानांत
कमीपणा हा व्यभिचार.

(५) भक्ति ३८२–३८८

× आपण व ईश्वर एक आहोंत या
दृष्टींतचा आनंद, उल्लासवृत्ति ही च भक्ति.
आपण व ईश्वर अभिन्न दृष्टांत—
सोनें — सोन्याची टीका
तेज — किरण
पृथ्वि — सूक्ष्म कण
हिमालय — हिमकण
(ईश्वर — अहं)
समुद्र — लाट

(६) भक्तियोग— ३८९–३९१

× या उल्हासवृत्तीचा परमेश्वराशीं अखंड
सांधा म्ह. भक्तियोग. दृष्टांत –
१ समुद्र – ढगांत अखंड धारावृष्टि
२ विहिरीचें तोंड – आकाश अखंड संधि
३ बिंब — प्रतिबिंबापर्यंत प्रभा

(७) सेवते ३९२–३९५

× ईश्वरसेवन = परमात्मतत्त्वविलीनता
दृष्टांत — मीठ – समुद्र
गवत – अग्नि
परमात्मतत्त्वविलीनता झाल्यावर
ज्ञान हि शिल्लक रहात नाहीं.
केवळ ऐक्य उरतें. दृष्टांतः– गवत – अग्नि

(८) श्लो. उत्तरार्ध ३९६–४०१

× सगुणान्समतीत्यैतान् – हें सांगण्याची
आवश्यकता च नाहीं. गुण जिंकण्याचा प्रश्न
च रहात नाहीं. ३९६
ब्रह्मभूयाय कल्पते ३९७–४०१

× ब्राह्मी स्थितीला भक्ताशिवाय गति नाहीं.
दृष्टांत —
पतिव्रता – पति
नदी – समुद्र
ब्रह्मस्थितीला नांवें ४०१
सायुज्य, चतुर्थ पुरुषार्थ मोक्ष.

(९) पुढील श्लोकप्रस्ताव ४०२–४०३

× ईश्वर आणि ब्रह्मत्व वेगळें नाहीं.
त्यांत साध्यसाधनभाव नाहीं.

अध्याय १५

इंद्रियें — श्रीगुरुंना अर्घ्य म्हणून
वाहण्याची किंचित् उमललेलीं फुलें
अनन्यतेनें शुद्धवासना — चंदनउटी
निर्मळ प्रेम — सोन्याच्या तोरड्या (पायांसाठीं)
अव्यभिचारभाव शुद्ध प्रेम — जोडवीं
अष्टसात्त्विकभाव — उमललेलें कमळ
अहं — धूप
सोहंऽतेज — ओवाळणें (नीरांजन)
समरसता — कवटाळणें
देहप्राण — खडावा
निंबलोण — भोगमोक्ष

(१) श्रीगुरुचरणसेवेचें अपेक्षित म्ह.
गुरुचरणसेवेनें येणारी सहजपात्रता ९–१२
१ सर्वपुरुषार्थाधिकार
२ वाणीला अमृतत्वप्राप्ति
(निश्चित सिद्धांतप्राप्ति
३ प्रत्येक अक्षरांत अपूर्व
गोडी — कोटिचंद्रतुलना
४ श्रोत्यांना ज्ञानप्रकाशदिवाळी म्ह.
प्रबोधशक्ति

(२) श्रीगुरुचरणधूलिकण लाभल्यानें वाणीला
अपूर्व सामर्थ्यप्राप्ति १३–१७
१ अपूर्वत्व — वेदकैवल्यतुलना
२ विश्वमोहकता — वसंतदृष्टांत
३ परमात्मतत्त्वगोचरता
४ शब्दांत ब्रह्मतत्त्वसाठवण

४ ज्ञानमूळ
मिथ्या अस्तित्व } १४०
क्षणभंगुरता

स वेदवित् १४१–१४२

\+ छंदांसि यस्य पर्णानि गाळलें
पुढील श्लोकांत ' छंदांसि ' चा उपयोग
करून घेतला.

श्लो. २ — (१) अध्यायारंभाच्या उपक्रमाचा उल्लेख
व थोडक्यांत श्लोकभावार्थ १४४–१४६

(२) अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा १४७–१५२
१४७ ओवीचा अर्थ ?

(३) गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः १५३–१५४

× गुणांमुळें त्रिधा वृक्ष

(४) रजोगुणवृद्धि १५५–१६२

(५) तमोगुणवृद्धि १६३–१७४

(६) अधश्चमूलान्यनुसंततानि कर्मानुबंधीनि
मनुष्यलोके १७५–१८२

× मनुष्यांवाचून वेदत्रयाची पालवी
सत्क्रिया वगैरे अशक्य. म्हणून
वास्तविक मनुष्य ही मध्य-शाखा
असतां येथें मानवशाखा खालच्या
बाजूला कल्पिली आहे.

(७) सत्वगुणप्रवृद्धि १८३–२०७

(८) उपसंहार व पुढील श्लोकप्रस्तावना
२०८–२०९

× वृक्षरूपक — हें रूपक अंकुर
फोंक, डहाळ्या, शाखा, कोंब, पाळवी,
आडशाखा, सरळसोट, इ. वृक्षपरिभाषा
पुनः पुन्हां ती च ती च वापरून
सांगितलें आहे. ते अतिशय बोजड
झालें आहे.

× जीवजडविस्तार
सत्वरजतमानें विस्तार
कामादिविकारांनीं विस्तार
ज्ञानाज्ञानपरिणामानें विस्तार
पापपुण्यपरिणामानें विस्तार
— असें थोडक्यांत याचें
विस्तारस्वरूप आहे.

श्लो. ३ — (१) न रूपमस्येह तथोपलभ्यते २१०--२२३
१ एवढा विलक्षण वृक्ष नष्ट
करणारें साधन असणें शक्य
आहे काय ही शंका नको
२ याला पाडण्याचे श्रम नाहींत २१४--२१६
दृष्टांतः-- १ बागुल
२ गंधर्वनगरी
३ सशाचें शिंग
३ कारण हा मिथ्या २१६--२१८
दृष्टांत— १ वांझेचीं मुलें
२ स्वप्नांतली गोष्ट
४ हा सत्य मानल्यास याचा
कोणी च छेद करूं शकणार

नाहीं ही आपत्ति. दृष्टांत - २१९-२२०

फुंकरानें आकाश उडविणें.

५ मूळ अज्ञान च मिथ्या म्हणून

अज्ञानाचें हें वृक्षरूप कार्य

हि मिथ्या च. दृष्टांत- २२१-२२३

१ कासवीचें तूप

२ मृगजळावरची शेती

(२) नांतः २२४-२२९

+ एका दृष्टीनें याला अंत नाहीं हें खरें

ती दृष्टि — विवेकानें याचा नाश

केल्याखेरीज याला अंत नाहीं.

दृष्टांत:—

१ निद्रेचा अंत जागृतीशिवाय

२ रात्रीचा अंत पहाटेशिवाय

३ सागरतरंग अनंत

४ मृगजळाचा अंत सूर्यास्तानें च

५ दिवा मालवल्यानें च कथेचा अंत

(३) न चादिः २३०-२३६

१ मिथ्या वस्तूला अंत कोठून

दृष्टांत:—

१ वंध्यापुत्रजन्मपत्रिका

२ आकाशांत निळी जमीन

३ खपुष्प देंठ तोडणें

२ मिथ्यात्व हें अनादित्वाचें

कारण दृष्टांत — घट

(४) न च संप्रतिष्ठा २३७-२४७

संप्रतिष्ठा = मध्य

१ आद्यंत नाहीं तो मध्य
भास च दृष्टांत — मृगजळ

२ संसार अज्ञानाला मोहक
दिसतो दृष्टांतः— १ इंद्रधनुष्य
२ नट

३ मध्य हि क्षणभंगुर दृष्टांतः—
१ अकालाभ्र
२ स्वप्न
३ माकडाचें प्रतिबिंब
४ तरंग

४ संसाराला अमुक अशी सत्यस्थिति
नाहीं. दृष्टांत — ग्रीष्मशोषवारा

(५) अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलं २४८–२५३

१ हा वृक्ष इतका विलक्षण आहे कीं,
याला तोडण्यासाठीं ज्ञानाशिवाय
अन्य उपाय केल्यास त्याचा
उपयोग नाहीं.
दृष्टांतः—
१ दोरीचा साप व काठ्या
२ मृगजळ नदी तरण्यासाठीं होडी

२ संसार वृक्ष छेदण्यास ज्ञानाखेरीज
उपाय करूं गेल्यास संसारभ्रम
अधिकच वाढतो.

३ खरा उपाय ज्ञान च. दृष्टांत
स्वप्नांतला घाव व जागृति

(६) असंगशस्त्रेण दृढेन छित्वा २५४–२६६

१ ज्ञानसामर्थ्य = वैराग्याचें
अभंग शस्त्र
२ वैराग्याविर्भावाचा परिणाम
धर्मार्थकामत्याग.
दृष्टांत - कुत्रें.
३ तीव्र वैराग्यलक्षण
४ प्रत्यक्ष शस्त्र चालविण्यासाठीं तयारी
१ देहाभिमानत्याग
२ आत्मभावनेच्या हातांत – शस्त्र धरणें
३ विवेकाची सहाण – शस्त्र पाजविणें
४ अहं ब्रह्मास्मि – सहाणेवर घासणें
५ पूर्ण बोध – चूर्णानें घासणें
६ निश्चय – मुठींतळें बळ अजमावणें
७ मननबळ – तोलून धरणें
८ निदिध्यास – शस्त्र व आपली
एकरूपता करणें
५ या शस्त्रप्रहारापुढें वृक्ष वगैरे कांहीं च
टिकणार नाहीं. दृष्टांत—
१ शरद्वायु – ढग
२ सूर्य – काळोख

श्लो. ४— (१) ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं २६७–२७५
१ त्या पदाचा शोध घेणें = स्वस्वरूप
पाहणें २६७
२ पाहण्याचा प्रकार – द्वैत मोडून
पहाणें २६८–२७४

दृष्टांत–

१ दर्पण

२ आटलेल्या पाण्यांतील प्रतिबिंब

३ न खोदलेल्या विहिरींतील झरा

४ घटभंगानंतरचें आकाश

५ जळण संपल्यानंतरचा अग्नि

६ जिभेनें स्वतःची चव चाखणें

७ डोळ्यांनीं स्वतःचीं बुबुळें पाहणें

८ तेज तेजांत मिसळणें

९ आकाश आकाशांत मिसळणें

१० पाणी पाण्यांत मिसळणें

दृष्टांत– पावसाळ्याच्या शेवटीं मेघ

(२) जितसंगदोषाः २८६

× संग = विकार

दृष्टांत– निष्ठुर दरिद्री मनुष्याला सोयरे

(३) अध्यात्मनित्याः २८७

दृष्टांत– केळीचें झाड

(४) विनिवृत्तकामाः २८८

× काम = संकल्पविकल्प

दृष्टांत– पेटलेल्या झाडावरून पक्षी

(५) द्वंद्वैर्विमुक्ताः २८९–२९२

× द्वंद्व = भेदबुद्धि

देहाभिमान दृष्टांत– सूर्योदया

बरोबर रात्र

द्वैतबुद्धि दृष्टांत– आयुष्य

सुटल्यावर देह

(६) सुखदुःखसंज्ञैः
द्वंद्वैर्विमुक्ताः } २९३–२९५

दृष्टांत— १ स्वप्नांतील राज्यलाभ व मरण

२ गरुडावर सांप

(७) अमूढाः २९६–३०५

अमूढ– १ आत्मानात्मविवेकी—

दृष्टांत – सूर्य

२ आत्मनिर्णससमरस—

दृष्टांत – गंगा

३ वासनास्पर्शरहित—

दृष्टांत – आकाश

४ निर्विकार –

दृष्टांत — १ ज्वाळामुखी
२ क्षीरसागर
३ पूर्णचंद्र
४ निर्विषय —
दृष्टांत — वारा

(८) गच्छंतिपदमव्ययं तत् ३०५–३०६
(९) पुढील श्लोकप्रस्ताव ३०७

श्लो. ६ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ३०८–३१६

× श्लो. पूर्वार्धकारणें —

१ अमुक प्रकाशानें जो दिसणेपणा तो ज्याच्या अदृश्यत्वामुळें च अस्तित्वांत असतो ३०८–३११

दृष्टांत — १ शिंपी — रजत
२ रज्जु — सर्प
३ चंद्रसूर्यादि तेजें

२ ती वस्तु तेजोराशि ती च सर्व वस्तुप्रकाशक ३१२–३१३

३ ती वस्तु प्रकाशित झाल्यावर सर्ववस्तु लोपतात ३१४–३१६

दृष्टांत— १ जागेपणीं स्वप्न
२ संध्याकाळीं मृगजळ

(२) श्लो. उत्तरार्ध ३१६–३२०

तद्धाम परमं मम
यद्गत्वा न निवर्तंते—दृष्टांत—
१ जळप्रवाह समुद्रांतून
२ मिठाचा हत्ती समुद्रांतून

३ अग्निज्वाला आकाशांतून

४ पाणी तप्त लोखंडावरून

(३) पुढील श्लोकप्रस्ताव ३२१–३४२

१ अर्जुनप्रश्न – ईश्वराला जे मिळालें तें भिन्न कीं अभिन्न ?

२ मूलतः जर अभिन्न तर ते परत येणार च. दृष्टांत—

—बाण – लक्ष्य

फुलें -- भ्रमर

३ मूलतः जर अभिन्न तर ते ईश्वराशीं मिळालें हें सांगण्यांत तात्पर्य नाहीं. दृष्टांत—

शस्त्र शास्त्राला टोचणें

अवयव व शरीर

शिवाय मूलतः जे भिन्न ते ईश्वराशीं मिळूं च शकणार नाहींत. मग परत येण्याची गोष्ट च काय ?

२ अर्जुनप्रश्नानें म्ह. अर्जुनबुद्धिमत्तेनें कृष्णसंतोष ३२९

३ श्रीकृष्ण उत्तर ३३०–३४२

१ भिन्न अभिन्न दोन्ही ३३०

२ विवेकानें पाहतां अभिन्न ३३१–३३७

दृष्टांत —

१ पाणी – तरंग

२ सोनें – अलंकार

३ सर्व आकाशव्यास सूर्यबिंब

४ प्रळयकालीन पाणी

३ मायेनें भिन्न ३३८-३४२

दृष्टांत —

१ दोन ओघांचें वांकणें

२ सूर्य प्रतिबिंब

३ घटमठाकाश

४ स्वप्न

५ हिणकस सोनें

श्लो. ७ — (१) ममैवांशः ३४३-३४४

दृष्टांत – समुद्र – तरंग

(२) जीवलोके जीवभूतः ३४५

× जीवव्याख्या

(३) जीवलोक ३४६-३४७

× जीवलोकव्याख्या

(४) सनातनः (ईश्वर) ३४८-३५०

× वास्तविक येथें सनातन

जीवाचें विशेषण पण तें ईश्वराला लावलें.

दृष्टांतः—

प्रतिबिंब – चंद्र बाहेरचा

कुंकवावरचा स्फटिक – रंगरहित

(५) श्लो. उत्तरार्ध ३५१-३६०

१ आत्म्याच्या व्यवहाराला दृष्टांत –

संन्यासी व त्याचा स्वप्नसंसार

२ शब्दस्पर्शरूपरसगंधादिकांचा

मनासह उपभोग (म्ह. श्लो. ९ चें

विवेचन)

श्लो. ८ — (१) शरीरं यदवाप्नोति ३६१–३६३

× जीवाचें कर्तृत्व भोक्तृत्व हें

देहाच्या आश्रयानें च कळतें. दृष्टांत —

श्रीमंत विलासी पुरुष

(२) यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः+श्लो. उत्तरार्ध ३६४–३६७

उत्तरार्धांतील दृष्टांताच्या जोडीला दृष्टांत—

१ अपमानित अतिथि यजमानपुण्य

२ कळसूत्री बाहुल्यांचें चलनवलन

३ वारा परिमळ (मूळ दृष्टांत)

श्लो. ९ — (१) सर्व श्लोक ३६८–३६९

× दीपदृष्टांत

(२) पुढील श्लोकप्रस्ताव ३७०–३७२

× अज्ञानी आत्म्याचें देहांत येणें

विषयभोग इ. खरें मानतात वास्तविक

हें सर्व प्रकृतीचें.

श्लो. १० — (१) स्थितं ३७३

(२) भुंजानं ३७४

(३) उत्क्रामंतं ३७५

(४) विमूढा नानुपश्यंति ३७६–३८०

× विमूढ लोकांचे पाहणें—

देहाच्या होण्याजाण्यानें आत्मसत्ता

होते जाते.

प्रश्नद्वारा—

१ हालणारें व न हालणारें झाड

२ आरसा व रूप

दृष्टांतद्वारा—

१ मेघशब्द

२ अभ्रगति व चंद्र

(५) पश्यंति ज्ञानचक्षुषा १८१–१९०

× विवेकी पुरुषाचें पाहणें–

आत्मा देह जावो राहो निर्विकार.

दृष्टांत —

१ आकाशप्रतिबिंब

२ चंद्रिकाप्रतिबिंब

३ सूर्यप्रतिबिंब

४ घटमठाकाश

श्लो. ११ — (१) सर्व श्लोकभावार्थ १९१–१९६

× केवळ ज्ञानानें आत्मदर्शन होणार नाहीं. त्याबरोबर वैराग्य पाहिजे. (यतंतो योगिनश्चैनं कडे नजर देऊन अर्थ केला)

दृष्टांत —

१ स्वप्नग्रंथ व व्यवहार

२ पोथीला स्पर्श व वाचण्याचें फळ

३ मोत्यें डोळे बांधून नाकाला लावणें व त्यांची किंमत

(२) पुढील श्लोकार्थसूचना १९७

श्लो. १२ — (१) श्लो. पूर्वार्ध १९८

× सर्व जगत् प्रकाशविणारें सूर्यांतलें तेज माझें — मूळ सूर्यासकट विश्वाला प्रकाशविणारें

तेज – ज्ञानदेव

(२) श्लो. उत्तरार्ध ३९९–४००

× चंद्रांतलें तेज = ज्योत्स्ना

चंद्रांतील तेजाच्या उपयोगाचें निदर्शन

श्लो. १३ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ४०१–४०२

× पृथ्वीचा विनाश न होण्याचें कारण

भूतधारणेचें मुळांतील कारण

(२) श्लो. उत्तरार्ध ४०३–४०५

× औषधिपोषणाचा मधील क्रम

(मुळांत न सांगितलेला)

औषधींचा भूतमात्रजीवनार्थ

उपयोग (मुळांत न सांगितलेला)

(३) पुढील श्लोकप्रस्ताव ४०६

श्लो. १४ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ४०७

(२) श्लो. उत्तरार्ध ४०८–४०९

× प्राणापानसमायुक्तः

प्राणपानाचे भाते फुंकून

चतुर्विध अन्न —

१ कोरडें २ मऊ ३ शिजलेलें

४ करपलेलें

(३) पुढील श्लोकप्रस्ताव ४१०–४२०

१ जीव, जीवन, जठराग्नि ईश्वर च ४१०

२ ईश्वर विश्वव्यापक ४११

३ – मग भेद कां ? ४१२–४१३

४ ईश्वर सर्वत्र सारखा असून ४१४–४२०

जीवभेदानें त्याची प्रतीति भिन्न

(' मत्तःस्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ' याकडे
लक्ष देऊन हा भाग लिहिला आहे)

दृष्टांत —

१ ध्वनि एक – वाद्यभेदानें भिन्न
२ सूर्य एक – लोकचेष्टा ,,
३ पाणी ,, – बीजधर्मानें रूपांतरें भिन्न
४ हार ,, – दृष्टीप्रमाणें ,,
५ स्वातीचें पाणी एक – परिणाम भिन्न

श्लो. १५ — (१) सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टः ४२१

× प्राण्यांच्या ठिकाणीं अहंस्फुरण
तो च ईश्वर

(२) मत्तः स्मृतिर्ज्ञानम् ४२२–४२५

१ सत्संग २ योगाभ्यास ३ वैराग्य
४ गुरुचरणसेवा, ५ अज्ञाननाश
६ ईश्वराच्या ठिकाणीं लीनता

× अहंस्फुरणातून ईश्वरस्मृति
सुख व ज्ञानप्राप्तीचा क्रम.
स्मृति = ईशस्मृति
ज्ञान = ईशज्ञान

(३) अपोहनं च ४२६–४२८

१ देहाभिमान २ संसारसंग
३ इहलोकार्थ कर्मकांड
ईश्वरविस्मृति व ईश्वरविषयक
अज्ञानाचीं कारणें.

× अपोहनं= १ ईश्वरविस्मृति
२ ईश्वरविषयक अज्ञान

(४) मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च

(एकत्र) ४२९-४३१

× द्विविध प्रतीतिला म्हणजे ज्ञानाप्रमाणें

अज्ञानाला हि ईश्वर कारण दृष्टांत:—

१ स्वप्नाला — जागृतिदृश्य

२ अभ्रभासाला — दिवस

ज्ञानाज्ञान दोन्ही प्रतीतींसाठीं दृष्टांत—

जागेपणा—निद्राजागृतिहेतु

(५) वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः ४३२-४३५

१ वेदांना ईश्वरस्वरूपाची कल्पना न येतां ते जाणण्याचा प्रयत्न करतात. त्यामुळें त्याच्या शाखा होतात. (सर्वैः वेदैः) कडे लक्ष देऊन अर्थ.

२ त्या सर्व शाखांचा हेतु एक च ईश्वरज्ञान.

दृष्टांत—

पूर्वपश्चिमगामी नद्या — शेंवट समुद्र

वाऱ्याच्या भिन्नगंधलहरी — शेंवट आकाश

(६) वेदांतकृतवेदविदेहचाहं ४३६-४४२

× वेदांत = अद्वैत. या अनुरोधानें सर्व अर्थ बसविला आहे.

दृष्टांत — १ जागृत पुरुष

२ जाळलेला कापूर

३ मार्गासकट विश्व चोरणारा चोर

(७) पुढील श्लोकप्रस्ताव ४४३-४७०

१ श्रीकृष्णबोधाचा अर्जुनाच्या ठिकाणीं ठसा ४४३-४४४

दृष्टांत:—

१ आकाशांतला चंद्र – क्षीरसागरांत

२ समोरचें चित्र – चकचकीत भिंतीवर

२ अर्जुनजिज्ञासा ४४५–४४७

जिज्ञासाकारण – जों जों ब्रह्मज्ञान तों तों गोडी.

जिज्ञासास्वरूप – श्रीकृष्णवचनांतीं सहज आलेलें निरुपाधिक स्वरूप जाणावें.

३ अर्जुनप्रश्नाबद्दल श्रीकृष्णसंतोष ४४७–४५१

× संतोषकारण– अशा ज्ञानप्रश्नाविषयीं भगवंतांना बोलण्याची हौस. पण प्रश्न विचारणारा च कोणी नाहीं. दृष्टांत – हौसेसाठीं आरसा.

४ अर्जुनाबद्दल श्रीकृष्णप्रेम ४५२–४५९

१ प्रेमदर्शनार्थ– अर्जुनानें विचारावें व कृष्णानें सांगावें ही भूमिका सोडली. दोघांत अद्वैत. दृष्टांत —
दोन ओठ – बोलणें एक
दोन पाय – चालणें एक

× अमृतानुभवाचें येथें स्मरण होणें अपरिहार्य आहे. दो डोळा एक दिठी। दो ओठीं एक गोठी इ. ओव्या डोळ्यापुढें उभ्या राहतात.

२ प्रेमदर्शनार्थ— कृष्णाकडून मिठी सुटेना हें दृश्य.

३ संवादसुखार्थ— प्रेमाद्वैत आवरण्याचा विचार दृष्टांत– गूळ व क्षार

४ प्रेमदर्शनार्थ— अर्जुनप्रश्नाची

श्रीकृष्णाला विस्मृति.

अर्जुनाचें श्रीकृष्णप्रेम व पुन्हां प्रश्नकथन

४६०–४६१

६ श्रीकृष्णोत्तरांतील प्रथम द्विविध

उपाधींच्या वर्णनाचें दृष्टांतद्वारें समर्थन

४६२–४७०

दृष्टांत—

१ ताक घुसळणें — तेंव्हां च लोणी

२ हीन जाळणें ,, सोनें

३ शेवाळ बाजूस सारणें ,, पाणी

४ अभ्र बाजूला सरणें ,, आकाश

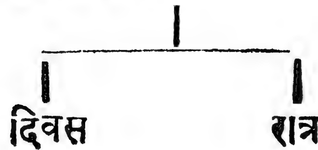
५ कोंडा काढणें ,, दाणे

६ स्त्रीचें पतिनाम न घेणें यांतच पतिसूचन

७ झाडाची फांदी दाखवून — चंद्रदर्शन

श्लो. १६ —— (१) द्वाविमौ पुरुषौ लोके ४७१–४७४

× दृष्टांत— आकाशांत

× तिसऱ्या पुरुषाचा उल्लेख.

त्याचे दोन्ही पुरुषांना नष्ट करणारें

किंचित् स्वरूपाविष्करण.

(२) क्षरश्चाक्षर एव च ४७५–४७६

× क्षर = अंध पंगु, वेडा

अक्षर = सर्वांगयोग्य

एके ठिकाणीं राहण्याचें कारण स्नेह.

(३) क्षरः सर्वाणि भूतानि ४७७–५००

सर्वाणि भूतानि ४७८–४८५

जें जें —

१ चराचर २ बुद्धिगोचर ३ पंचभूतात्मक

४ गुणत्रयात्मक ५ नामरूपात्मक ६ विपरीत-ज्ञानगम्य ७ नाशवंत ८ क्षणोत्पन्नक्षणविनष्ट

९ भ्रमपूर्णजगनामक १० अष्टधाप्रकृतिमूळक

११ छत्तीस तत्त्वांचें १२ संसारवृक्षवर्णित

क्षर — ४८६–५००

इ. इ. सर्व तें नगर समजतो

व त्यांत राहतो दृष्टांत —

१ प्रतिबिंबक्षुब्धसिंह

२ आकाशप्रतिबिंब

त्या नगरांत जो झोंपी जातो ४८९–४९०

दृष्टांत – स्वप्नांतलें स्वप्न

त्या झोंपेंत स्वप्न पडून ४९१–४९२

अहंममताइहपरलोकभ्रांतींत जो पडतो.

तो क्षर पुरुष ४९३

त्याचीं भिन्न नांवें क्षेत्रज्ञ, जीव इ. ४९४

पुरुषसंज्ञार्थ ४९५–४९६

पूर्ण म्हणून पुरुष

देहपुरांत शयन करतो म्हणून पुरुष

क्षरसंज्ञार्थ ४९७–५०१

उपाधीनें क्षर – दृष्टांत —

खळखळणाऱ्या पाण्यांतील चंद्रबिंब

(४) कूटस्थोक्षरउच्यते ५०१–५२५

कूटस्थदर्शनार्थं स्वदृष्टांतस्पष्टीकरण –

१ मध्यस्थ ५०२–५०३

दृष्टांत मेरु

२ ताटस्थ्य ५०४–५०६

म्ह. ज्ञान अज्ञानांत अलिप्तता म्ह.

सत्यज्ञानानें एकत्व. अज्ञानानें

दुजेपणा न मानणें – दृष्टांत

१ मातीपणा गेलेली माती

२ आटलेला समुद्र

३ स्पष्टीकरण ५०७–५०८

१ जागेपणा निद्रारहितावस्था

२ विश्वाभास आत्मज्ञानोदय सहितावस्था

४ लीन अवस्था अव्यक्त ५०९–५१०

दृष्टांत–

१ अमावास्याचंद्र

२ बीजरूपांत झाड

५ विश्वबिज भावावस्था ५११–५२०

१ विपरीतज्ञानोत्पत्तिस्थान

२ उत्थोत्थानस्थान

३ व्यक्ताव्यक्तसांधा

४ क्षर पुरुषाच्या जागृत्स्वप्न

लीलावस्थांचें उत्पत्तिस्थान

५ अज्ञानाची निद्रावस्था

६ प्रकृतिपुरुष व क्षेत्रक्षेत्रज्ञाभासस्थान

७ संसारवृक्षमूळ

६ पुरुषसंज्ञार्थ ५२१

शक्य या गोष्टी सांगणाऱ्या वेदाहून
हि हा पुरुष वेगळा हें सूचित
करावयाचें आहे. क्षराक्षराहून उत्तम
तो च परमात्मा

= परमात्मा शब्दसंज्ञादींनीं कळणार नाहीं.

५४१–५४२

कारण – शब्द, ज्ञान, होणें – या
तिहींची जेथें अवृत्ति नाहीं
कारण – ज्ञाताज्ञेय, द्रष्टादृश्य – जेथें
एकरूप अशी ही स्थिति आहे.
दृश्यादृश्यलोप म्हणजे कांहीं च उरत
नाहीं असें नाहीं. तेथें वस्तूचा
अनुभव आहे ५४३–५४५
दृष्टांत —
१ बिंबप्रतिबिंबामधील प्रभा
२ घ्राणेंद्रियफुलामधील सुगंध

(३) परमात्मा = ईश्वर ५४५–५५०

× ज्यावर कशाची सत्ता नाहीं. पण
ज्याची सर्वांवर सत्ता आहे. उदा:—
प्रकाश, आकाश, नाद, स्वाद, आनंद,
पूर्णता, विश्रांति, सुख, तेज, शून्य,
विकास, प्राह्य, बाहुल्य इ. इ.

(४) यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्ति ५५०–५५३

× विश्वांतरांत राहून विश्वरूपाचें पोषण.
विश्वांतरांत राहून म्हणजे विश्वरूप
न होतां दृष्टांत :— शुक्तिकारजत.
विश्वांतरांत राहून म्हणजे आत्मस्वरूप
न सोडतां दृष्टांत :—

सोने – अलंकार

पाणी – तरंग

(५) अव्ययः ५५४–५५७

विश्वरूपानें होणें } ज्याला नाहीं.
विश्वरूपानें जाणें }

× अव्ययत्वकारण – अद्वितीयत्व

श्लो. १८ — (१) सर्व श्लोक ५५८

श्लो. १९ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ५५९

× असंमूढ=जागृत

(२) स सर्ववित् ५६०–५६४

१ जगन्मिथ्यात्वदर्शन – स्वप्नोपमा

२ प्रपंचांतून अलिप्तता - माळ - सर्प

३ भेदभावत्याग - दृष्टांत - सुवर्णविद्

४ अद्वैतभावानें आत्मस्वरूप ओळखणें

(३) भजति मां ५६५–५६८

× भजति मां = म्हणजे ‘ सर्वविद् ’
खेरीज दुसरा कोणी भक्ति करणें
शक्य नाहीं. हा च भक्ति करतो.
कारण ऐक्याशिवाय भक्ति नाहीं.

(शिवो भूत्वा शिवं यजेत्)

दृष्टांत—

१ आकाशांत मिसळणारें आकाश च

२ क्षीरसागराला मेजवानी क्षीरसागर च देणार

३ अमृत होऊन च अमृतांत सामरस्य

४ चोख सोनें च चोख सोन्यांत मिसळेल.

५ नदी – समुद्र

(४) सर्वभावेन भारत ५६९–५७०

× सर्वभावेन = अनन्यभावेन

दृष्टांत – तरंग–सागर

प्रभा – सूर्य

श्लो. २० — (१) इति शास्त्रं ५७१–५७६

१ या शास्त्राचें सर्व सारस्वरूप ५७१–५७२

× शास्त्रें, उपनिषदें, शब्दब्रह्मसार

ओवी ५७२ पाहून ओंवी १.५२ चें

स्मरण अपरिहार्य.

२ या शास्त्राचें परिणामस्वरूप ५७३

ज्ञान, आनंद, विचारपरमावधि

अनुक्रमें (गंगा, सत्राची कळा,

लक्ष्मीच्या रूपकानें)

३ या शास्त्राचें विषय-स्वरूप- ५७४–५७५

परमेश्वर च अनन्यलक्ष्य दृष्टांत–

लक्ष्मीपुरुषोत्तमसमर्पण

(२) गुह्यतमं इदमुक्तं मयानघ ५७६–५८२

१ गुह्यतमं ५७७–

साच चि बोलाचें नव्हे हें शास्त्र ।

× गुह्य हें बोलण्याचें नसतें – गुह्य

संसार जिणतें शस्त्र ।

× शस्त्र हें म्यानांत गूढच असतें - गुह्यतर

आत्मा अवतरविते मंत्र

अक्षरें इयें ॥ १ ॥

मंत्र हा गूढ च असतो–गुह्यतम

—नुसतें गुह्यतम यांत स्वारस्य
नाहीं. संसारजय आत्मावतरण हा
अपूर्व परिणाम असे हें गुह्य.

२ गुह्यतमं इदमुक्तं मया ५७८–५८१

× गुह्यतम मी सांगितलें म्हणण्यांत गूढत्व
रहात नाहीं. म्हणून हें गुप्तधन
तूं काढलेंस

× गंगादृष्टांतानें गुह्यतमत्वदर्शन व
अर्जुनास्थागौरव
अर्जुनगौरवाबरोबर अर्जुनाला
सांगण्यांत श्रीकृष्णाला स्वतःला
झालेला उपयोग — ज्ञानाचा आदाबा-
दृष्टांत — आरसा

× अर्जुनाची पात्रताविशालता —
सागरदृष्टांत

३ अनघ ५८२

× अर्जुनपात्रतेचें मर्म — निर्मळता.

(३) एतद् बुध्वा बुद्धिमान स्यात् ५८३–५८५

× बुद्धिमान् = आत्मज्ञानवान्
अर्जुनाला उद्देशून मुद्दाम प्रथम
एतद् बुध्वा मोहमुक्तः स्यात्
मूळ गीतेनें एक च बाजू दाखविली
ज्ञानेश्वरांनीं अर्जुनानिमित्तानें दुसरी
बाजू दाखवून दोहोंचा मेळ दर्शविला.
(अमृतदृष्टांतानें)

(४) कृतकृत्यश्च भारत ५८६-५८८

× कृतकृत्यताकारण —
उद्दिष्टलाभानंतर साधनरूप कर्माची अनवश्यकता

अध्यायोपसंहार

(१) श्रीकृष्णवचनामृतश्रवण
परंपरा ५८९–५९०

(२) अनाधिकारी श्रोत्याला हि अंतीं
गीतोपयोग ५९१–५९३

× प्रत्यक्ष दृष्टांत — धृतराष्ट्र
समजुतीसाठीं दृष्टांत — द्राक्षवेलीला दूध

(३) स्वतःच्या व्याख्यानाबद्दल विनम्रभाव
व संतश्रोत्यांना विनंति ५९४–५९८

१ विनम्रभाव-- ओबडधोबड
मराठी भाषा स्वबुद्धी
प्रमाणें व्याख्यान } ५९४

स्वतःकडे बालकत्व ५९७-५९८

२ विनंति– प्रमेय घेणें, उणें
सोडणें ५९४–५९५
दृष्टांत– शेवंती

(४) निवृत्तिनाथांना वाक्यपूजास्वीकारार्थ
विनंति ५९९

अध्याय १६

१६ व्या अध्यायाचा प्रास्ताविक विभाग–

(१) चित्सूर्याचें रूपकात्मक वर्णन १–१२
प्रभातकाळापासून मध्याह्नकाळापर्यंतची
सूर्यस्थिति लक्षांत घेऊन तदनुसार
रूपक १–१२

१ आभासनाश — विश्व
(रात्रीं अस्पष्टतेनें आभास होतो)

२ क्रमकविकास — अद्वैत

३ रात्रीचा लोप — अविद्या

४ चांदण्यांचा लोप — ज्ञानाज्ञान

५ दिवसाची सुरवात — आत्मबोध

६ पक्ष्यांचें — जीव
डोळे उघडून — आत्मज्ञान
घरटीं सोडून जाणें — देहभाव

७ कमळांत — लिंगदेह
अडकलेले भुंगे — चैतन्य
मोकळे होणें — मुक्ति

८ आकाशांतील — चैतन्य सूर्यामुळें
नदीच्या दोन्ही तीरांवर — भेद
आक्रोश करणाऱ्या— शद्बाची काथ्याकूट
चक्रवाकांचें मीलन— बुद्धिबोध

९ पहाट झाल्यामुळें — प्रबोध
अंधारी चोरवेळ
संपल्यामुळें — भेद
प्रवाशांचें — योगी
मार्गस्थ होणें — आत्मानुभव

१० सूर्यकिरणस्पर्शानें — विवेक
सूर्यकांतानें तेज टाकणें — ज्ञान
त्यामुळें रानें जळणें — संसार

११ (सूर्यकिरण प्रखर झाल्यावर)
माळावर — आत्मस्वरूप

मृगजळाचा पूर — महासिद्धि

१२ खस्वस्तिकीं — आत्मबोध

मध्याह्नि — ब्रह्मभाव

(सूर्य आल्यावर)

सावली बुडाशीं दडणें — भ्रांति

१३ (मध्याह्नकाळीं) झोंप — विपरीतज्ञान

स्वप्नलोप — विश्वाभास

१४ (मध्याह्नीं)नगरांतील — अद्वैतबोध

जेवणें — आनंद

(म्हणून) व्यापार मंद — सुखानुभव

× या रूपकाचें अनुकरण करून प्रबोध पहाट झाली ही सुप्रसिद्ध भूपाळी लिहिली गेली.

सूर्याचे किरण उदयानंतर अधिकाधिक फाकतात त्याप्रमाणें या रूपकांत पुढें पुढें अधिकाधिक अंगाचें निरूपण झालें आहे. एकंदरींत हा सूर्य अद्भूत आहे १३–१६

अद्भुततेचीं गमकें:—

१ निरंतर दिवसलाभ

२ संपूर्ण आकाशस्वामि

३ उदयास्त नष्ट करणारा

४ दिसणें न दिसणें यापलीकडचें दाखविणारा

५ दिवसरात्रीच्या पलीकडचा

६ वस्तूशिवाय केवळ प्रकाशस्वरूप

नमन १७

ज्ञानसाधक दैवी संपत्ति ५९
,, विरुद्ध आसुरी ,, ६०
दोहोंचा ९ व्यांत उल्लेख ६१
१६ व्यांत याचें विस्तृत स्पष्टीकरण,
म्हणून हा ९ व्याची पुरवणी (हें स्थान)
६२–६३
(५) उभयसंपात्तिसामर्थ्य, संपत्ति व दैवी या
नांवाचा उलगडा व पुढील दैवी वर्णन
सूचन ६४--६७
× उभयसंपत्तिशक्ति = ज्ञानाला इष्टानिष्टरूपता
संपत्तिनामकारण -- एकमेकांना पोषक
अनेक पदार्थ जुळवणें म्ह. संपत्ति
× ' दैवी ' नामकारण – दिव् वरून
१ मोहांधकारनाशक
२ देवानें लाभणारी ती

श्लो. १ — (१) अभयं ६८–७३
१ दैवी गुणात प्रथम महत्व ६८
२ कर्माकर्मांत अहंकारभाव
उठूं न देतां संसाराचा
धाक सोडणें ६९–७०
दृष्टांत —
१ महापुरांत न पडणारा
२ पथ्य संभाळणारा
३ अद्वैतभावनेनें सर्वांविषयीं आत्मभाव
वाटून कोणाविषयीं हि भय न
वाटणें. दृष्टांत — ७१--७३
मिठाला बुडविणारें पाणी

(२) सत्वसंशुद्धिः ७४-८०

१ रजतमोद्भूत मनोरथ सोडून बुद्धींत केवळ धर्माची आवड. दृष्टांत —
राखेची उंडी जळणें विजणें
मध्यम अवस्थेंतील चंद्र
मध्यम स्थितींतली नदी

२ चांगल्या वाईट कोणत्या हि विषयांनीं बुद्धि चलित न होणें.

३ आत्मस्वरूपीं बुद्धीची तन्मयता दृष्टांत — पतिव्रता

(३) ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ८१-८४

१ आत्मप्राप्त्यर्थ ज्ञानयोगांत अत्यंत प्रेम टिकणें

२ म्हणजच इतर मनोवृत्तींचा त्याग. दृष्टांत —
१ यज्ञाग्नींत निष्काम आहुति
२ कुळवंतानें कन्या कुळवंताला च देणें
३ लक्ष्मी मुकुंदस्थानीं च स्थिर.

(४) दान ८५-८८

१ वैरी हि दुःखार्त असतां त्यालाहि कायावाचामनधनानें मदत करणें

२ श्रांतासाठीं धनधान्यादींनीं मदत करण्यांत अंतःकरण लावणें दृष्टांत - वृक्ष.

३ दानमहिमा — मोक्ष ठेवा दाखविणारें अंजन.

(५) दमः ८८–९३

१ विषय व इंद्रियांचा मेळ
  तावडतोप तोडणें, दृष्टांत-वीर-शत्रु

२ विषयांनीं इंद्रियांना भुलवूं नये
  म्हणून प्रत्याहार.

३ प्रवृत्तिनिरास

४ इंद्रियांत वैराग्य बाणविणें

५ व्रतकर्कशता

(६) यज्ञः ९३–९९

आपापला धर्ममार्ग निष्काम व
निरहंकार बुद्धीनें आचरणें

(७) स्वाध्यायः १००–१०५

१ वेदप्रतिपाद्य ईश्वरस्वरूप
  कळण्यासाठीं श्रुति ग्रंथांचा अभ्यास

२ केवळ अभ्यासासाठीं अभ्यास नव्हे.
  हें दर्शविण्यासाठीं दृष्टांत —

  १ चेंडू जमीनीवर आपटणें

  २ शेतांत बी पेरणें

  ३ गुरुधनप्राप्त्यर्थ दिव्याचा स्वीकार

  ४ फांदीवर फळ यावें म्हणून
    वृक्षमुळीं पाणी.

  ५ स्वमुखदर्शनार्थ आरसा

३ श्रुतिग्रंथांचा च अभ्यास करावा
  असा आग्रह नाहीं. अधिकार म्हणजे
  आवश्यकताप्रमाणें कोणत्या हि सद्ग्रंथाचा
  अभ्यास

४ तप १०५-११२

१ आत्मस्वरूपाच्या अनुभवार्थ प्राणेंद्रियांची आटणी करणें म्हणजे तप दृष्टांत –

१ सर्वस्वदानानें सार्थक

२ बीं आल्यावर वनस्पतीचें सुकणें

३ धुपाचे अग्नींत लीन होणें

४ हीणकसनाशानें सोनें कमी होणें

५ पितरांना अमृत होऊन चंद्राचें क्षीण होणें

२ तपाचे अनेक प्रकार सांगतात पण त्यांत विवेक म्हणजे देहभाव जाऊन आत्मभाव येतो आहे कीं नाहीं हें पाहणें दृष्टांत– हंस, दूध ; जागृति – स्वप्न

(९) आर्जवं ११३

प्राणिमात्राच्या ठिकाणीं सौजन्य म्ह. आर्जव. सौजन्यदर्शनार्थ दृष्टांत—

१ बाळाला हितकर स्तन्य

२ त्रिविध भूतमात्रांत चैतन्य एक

श्लो. २ — (१) अहिंसा ११४

जगाला सुखी करण्यासाठीं कायावाचामनानें व्यवहरणें

× अहिंसेचें हे विधायक अंग आहे.

+ १३ व्या अध्यायांत अहिंसेचा पुष्कळ

विस्तार केल्यामुळें येथें एका ओळींत च
अहिंसा संपविली आहे.

(२) सत्य ११५–१२४

१ (मूळ वस्तुप्रकाशनांत) तीक्ष्ण आणि
तेजस्वी असून हि मृदु आणि शीतळ तें सत्य.
दृष्टांत— मोगरी, चंद्र

२ भ्रमोन्माद ताडेण्यांत लोखंडाप्रमाणें
श्रवणांत माधुर्याहून मधुर तें सत्य.
दृष्टांत – दगडाला फोडणारें पाणी
बुबुळाला मऊ.

४ पृथकरणांत विलक्षणसमर्थ उ०—
ब्रह्मतत्वाची फोड. स्वरूपांत अत्यंत
मधुर उ. अमृत.

५ प्रिय व गोड असून न फसविणारें
सत्य असून खुपणारें
(थोडक्यांत दोन परस्परविरुद्ध टोकें
एकत्रित आणणारें वर्तुळवत् पूर्ण)

६ पूर्ण सत्याखेरीज इतरत्र अपूर्णता दृष्टांत—
१ पारध्याचें गाणें, २ अग्नीचें शुद्धीकरण

७ वरवर मधुर आणि आंत कठोर असा
भ्रम होऊं नये.

८ वरवर कठोर पण आंत मृदु तें अपवादा-
दाखल सत्य असूं शकेल उदा. आई.

९– पण पूर्ण निर्विकार सत्य —
१ श्रवणसुखचतुर २ परिणामी हितकर
४ थोडक्यांत सत्यस्वरूप —

१ वस्तुप्रकाश – सत्याचा धर्म
२ माधुर्य – सत्याची पद्धति
३ सत्याच्या वस्तुप्रकाशन धर्माचें प्रथमकार्य--
 'मोहनाश'
४ सत्याच्या वस्तुप्रकाशनधर्माचें मुख्य कार्य
 'ब्रह्मत्वाची फोड'
५ सत्याचा धर्म आणि सत्याची पद्धति
दोहोंनीं सत्य परिपूर्ण.
६ त्यामुळें सत्य निरुपम.
७ पद्धतीवर च सत्य अवलंबून नाहीं.
 आईसारख्या उदाहरणांत क्वचित्
 पद्धति वरवर बाधित झालेली दिसेल
 पण सत्याच्या धर्माचें कार्य अंतिम
 हितकारिता तें निरपवाद.

(३) अक्रोधः १२५-१३०

केवढें हि मोठें कारण असतांना
मनांत क्रोधाचा किंचित हि उठाव
न होणें म्ह. अक्रोध. दृष्टांत—

१ दगडाला पाण्यानें कोंब
२ लोणी घुसळून पेज
३ सापाच्या कातेच्या फणीचा उठाव
४ वसंतसमयीं आकाशाला फुलें
५ रंभा लावण्यानें शुकाच्या ठिकाणीं काम
६ भस्म झालेला अग्नि तूप शिंपडून प्रदीप्त
७ ब्रह्मदेवाच्या हि पाया पडून मृत
 उठणें — जसें सर्वथैव अशक्य

(४) त्यागः १३१–१३५

देहाहंता सोडून सर्व संसारजात

त्याग तो त्याग, दृष्टांत—

१ मृत्तिकात्यागानें		घडा
२ तंतु	,,	पट
३ बीज	,,	वट
४ भिंत	,,	चित्र
५ निद्रा	,,	स्वप्न
६ जल	,,	तरंग
७ वर्षा	,,	मेघ
८ धन	,,	भोग

(५) शांतिः १३५–१४०

१ शांतिसंबंधी सांगण्याची अर्जुन–
विनंति व त्याला श्रीकृष्णरुकार १३६

२ ज्ञेयाला प्राप्त करून मग ज्ञाता,
ज्ञान, ज्ञेय, ज्ञातृत्व हि शिल्लक
रहात नाहीं ती अवस्था म्ह. शांति

दृष्टांत प्रलयकालीन पाणी

(६) अपैशुनम् १४१–१५३

१ कष्टनिवारणाच्या कळकळींत
भेदभाव नसणें दृष्टांत–

भेद—आपपर १ रोगी
पूर्णापूर्ण २ चिखलांतली गाय
उच्चनीच ३ बुडणारा मनुष्य

२ दुसऱ्याचें उणें स्वगुणानें पूर्ण
करून च दुसऱ्याकडे केवळ

उपासनाभावानें पाहणें. उणें
पूर्ण करण्याला दृष्टांत – नम्रत्री
× नम्रत्रीदृष्टांतानें उणे पुरें केल्या–
शिवाय पाहणें शक्य च नाहीं हें
दर्शित केलें. उपासना दृष्टीनें
पाहण्याला दृष्टांत–
१ पूजा करून देव
२ पेरून शेत
३ कोणाचें हि वर्म न काढणें
४ कोणाला हि कुकर्मात न टाकणें
५ कोणाचा हि दोष न काढणें
६ मोठ्याच्या तुलनेनें इतरांना
क्षुल्लक न लेखणें
–अशा प्रकाराचा व्यवहार
म्हणजे अपैशुन्य
७ अपैशुन्यगौरव–
मोक्षमार्गाचें विश्रांतिस्थान

(७) दया १५४–१९२

१ परदुःखनिवारण्यांत समता दृष्टांत – चंद्र
२ ,, सर्वस्व त्यागाची
तयारी दृष्टांत – पाणी – गवत
३ परदुःख निवारण्याशिवाय पुढें न जाणें
म्ह. दुसरें कर्म न करणें
दृष्टांत – पाणी – खळगा
४ परदुःखानें दुःखी परसंतोषानें
सुखी होणें दृष्टांत – पायांत काटा

पायाला गारवा.

५ तात्पर्य दुःखितासाठीं ज्याचें जीवन तो दयावान्

६ दयावंताचा गौरव – परमेश्वर त्याचा ऋणी

(८) भूतेष्वलोलुप्त्वं १६३-१६७

लौकिक किंवा स्वर्गीय सुखें दास झाली तरी तीं भोगण्याचें मुळीं च मनांत न येणें दृष्टांत–

१ कमळ – सूर्य

२ वनश्री – वसंत

३ लक्ष्मी – विष्णु

× मुळांत भूतेषु म्हणजे केवळ लौकिक विषय आहे. त्याबरोबर ज्ञानदेवांनीं स्वर्गीयसुखें हि मुद्दाम घेऊन राहिलेल्या गोष्टीची पूर्तता केली आहे.

+ दया भूतेषु न घेतां भूतेषु अलोलुप्त्वं घेतलें.

(९) मार्दवं १६८-१७४

१ भूतमात्रांशीं मोकळी मृदु वर्तणूक दृष्टांत–

१ माशांना – मोहळ

२ जळचरांना – पाणी

३ पक्ष्यांना – अंतराळ

४ मुलाला – आई

५ वसंतस्पृष्टमलयवायु

६ डोळ्यांना – प्रियजनस्पर्श दर्शन

७ पिलांना – कासवीची दृष्टि

२ भूतमात्राशीं गोड आणि मृदु वर्तणूक

दृष्टांत —

१ कापराच्या उणेपणानें समजूत

३ मार्दवाची सीमा इतकी कीं कोणाला

हि न खुपतां सर्वांतरांत राहणें.

दृष्टांत – आकाश

४ मार्दवाची चरमसीमा – जगाच्या

जीवाप्रमाणें राहणें म्हणजे मिसळून

राहणें. केवळ जगाच्या अंतरांत

नव्हे तर जगाशीं समरसून

वेगळेपणा मुळींच न राहतां राहणें

(१०) न्ही १७५–१८२

१ साडेतीन हातांच्या देहांत बंदिवान् होणें

२ पुनः पुन्हा जन्ममरण

३ किळसवाणा गर्भवास

— याबद्दल अत्यंत लज्जा

ती न्ही

दृष्टांत— १ पराजित राजा

२ अपमानित मानी पुरुष

३ चांडालगृहगत संन्यासी

४ पळालेला क्षत्रिय

५ विधवा पतिव्रंता

६ देखण्या पुरुषाला कोड

४ निर्मळ पुरुषांना च ही लज्जा

इतरांना नाहीं.

(११) अचापळं १८३–१८५

१ योगसाधनानें व मनोनिग्रहानें
इंद्रियांची हालचाल बंद होणें
तें अचापल.

दृष्टांत—

१ कळसूत्री बाहुली

२ सूर्यास्त

श्लो. ३ — (१) तेजः १८६–१९०

ईश्वरप्राप्तीच्या मार्गांतले अडथळे
नष्ट करण्याचें सामर्थ्य तें तेज उदा.
विधि, निषेध, महासिद्धि
दृष्टांत— सतीचें मरण

(२) क्षमा १९१

१ आपल्या क्षमाशीलतेचें भान
हि नसणें ती क्षमा. दृष्टांत—
शरीरावरील केंस

× १३ व्या अध्यायांत क्षांति विवरण
केल्यानें येथें संक्षेप

(३) धृतिः १९२–१९६

चित्ताची चलबिचल करणाऱ्या सर्व
प्रसंगीं टिकून राहणें उदा. कांहीं प्रसंग—

१ इंद्रियें बेताल होणें

२ रोग खवळणें

३ प्रियजनवियोग

४ अप्रियजनयोग

५ त्रिविधताप

दृष्टांत— १ अगस्त्य २ घुराचा लोट व वारा

(४) शौचं १९७

१ शरीरानें निष्काम मनाने विवेक म्ह.

शौच दृष्टांत— गंगाजलपूरित सुवर्णघट

(५) अद्रोहः १९८–२०४

१ दुसऱ्यांचें हित करीत च स्वार्थ साधणें

दृष्टांत—

१ गंगेचें समुद्राकडे जाणें

२ सूर्यप्रदक्षिणा

परहिताची समजूत—

बद्धांची मुक्तता

बुडालेल्यांना काढणें

दुःखितांचें दुःखनिवारण

२ आपल्या कार्यासाठीं मनांत हि

कोणाचें वाईट न चिंतणें

× अद्रोहत्वाची मुख्य विधायक बाजू

मांडून निषेधकाचा शेवटीं उल्लेख

(६) नातिमानिता २०५–२०६

१ मान प्राप्त झाल्यास अतिलज्जित होणें

दृष्टांत— शंकरजटेंतील गंगा

२ १३ व्या अध्यायांत ‘ अमानित्व ’

सांगितल्यानें येथें संक्षेप.

(७) दैवी संपद्गुणांचा उपसंहार २०७–२१२

२६ गुणांवर उत्प्रेक्षाः—

१ मोक्षसाम्राज्यचक्रवर्तीनें दिलेलीं

२६ वतनें

२ २६ गुणजलांनीं भरलेली गंगा

३ २६ गुणपुष्पांची माळा मुक्तिबाळा
विरक्ताला घालण्याला उभी

४ गीतापत्नी आत्मापतीला २६
नीरांजनानें ओवाळीत आहे.

५ गीतासागरांतलि दैवीसंपद्
शुक्तिकेंतील २६ मौक्तिकें

(८) आसुरी संपत्तीचा उपक्रम २१३-२१६

१ दुःखद दोषमय असून हि आसुरी
संपद्वर्णन त्यागार्थ अवश्य

२ अधोगतीला जाण्यासाठीं अनेक
पापांचा समुदाय हें च आसुरी
संपत्स्वरूप

श्लो. ४ — (१) दंभः २१७-२२३

१ आपण केलेल्या धर्माचें शाब्दिक
अवडंबर माजविणें (दंभः धर्म-
ध्वजित्वं या शांकरव्याख्येप्रमाणें) म्ह. दंभ

२ धर्म चांगला पण त्याचे प्रकाशन
अधर्मकारक दृष्टांत—

१ आई — नग्नावस्था

२ गुरुपदेश — चव्हाट्यावर

३ नाव — डोक्यावर

४ अन्न — अधिक खाणें

(२) दर्पः २२४-२२९

१ प्राप्त झालेल्या (विद्या, द्रव्य, मान)
इ. दींनीं चढून जाणें म्ह. दर्प दृष्टांत—

१ अल्पज्ञ — ब्रह्मसभेला नांवें

२ चढेल घोडा — ऐरावत तुच्छ

३ कुंपणावरचा सरडा — स्वर्ग ठेंगणा

४ फुसकें गवत — जळून आकाशांत

५ डबक्यांतला मासा - समुद्र क्षुद्र

६ ढगांची सावली — घर मोडणें

७ मृगजळदृश्य — घरचीं टाकी फोडणें

(३) अभिमानः २३०—२३६

१ सर्व जग मरणभीतीनें वेदईश्वरवादींचें भजन करतें त्या वेदईश्वराचा मत्सर

२ संपत्तींत वाटा पडेल म्हणून बापाचा हि द्वेष.

३ अशी अहंमन्यता, माजोरीपणा म्ह.

अभिमान दृष्टांत—

पतंग — दिव्यानें चडपडणें

काजवा — सूर्याचा तिटकारा

टिटवी — समुद्राशीं वैर

× तात्पर्य आपणाखेरीज कोणी च न मानणे म्हणजे अभिमान.

× अतिमान पाठ सोडला.

(४) क्रोधः २३७—२४२

दुसऱ्याचें बरें पाहून (विद्या, सुख ऐश्वर्य इ.) भडकून जाणे ही मनोवृत्ति म्ह. क्रोध.

दृष्टांत—

१ तप्ततेलांत — थंड पाणी

२ चंद्रदर्शन — कोल्हा

३ सूर्योदय – घुबड

४ प्रभातकाळ – चोर

५ सर्पोदरांत दूध – विष

६ समुद्राचें अपरंपार
पाणी – वडवानळ

(५) पारुष्य २४३-२४५

मन – सर्पबिळ

डोळे – बाण

बोलणें – निखाऱ्याचा वर्षाव

इतर क्रिया – पोलादी कर्वती

— अशी भयंकर कठोरता तें पारुष्य

(६) अज्ञानं २४५-२५१

१ कर्तव्याकर्तव्य, पापपुण्य यांच्याविषयीं आंधळेपणा तें अज्ञान. दृष्टांत—

१ दगड – थंडउष्णभेद

२ जन्मांध – रात्रिदिवसभेद

३ आग – खाद्याखाद्यभेद

४ परिस – सुवर्णलोहभेद

५ पळी – भिन्नरसस्वाद

६ वारा – मार्गामार्गभेद

७ मूल – स्वच्छास्वच्छभेद

(७) चाभिजातस्य पार्थसंपदमासुरीम् २५२-२६४

१ हे आसुरीसंपदोष ६ च म्ह. थोडे दिसले तरी भयंकर मोठे आहेत
दृष्टांत —

१ सर्प लहान – विष भयंकर

२ तीन अग्नि — विश्वग्रासणारे

३ त्रिदोष — मरणकारण

२ या सहा दोषांची मनुष्याला अति भीति

दृष्टांत —

१ पापग्रहांची युति

२ निंदकाकडे सर्व पापें

३ मरणासन्नावर सर्व रोग

४ अशुभ दिवशीं दुष्ट योग

५ विश्वासानें चोराधीन

६ श्रांताला महापुरांत

७ शेळीला सात इंगळ्या

३ हें दोष, जो मोक्षमार्गाचा कळ जाणूनबुजून नष्ट करतो व अधःपतित होतो त्याला च जडतात.

श्लो. ५ — (१) दैवी संपद्विमोक्षाय २६५

मोक्ष म्ह. सूर्योदय दैवी संपत् म्ह. उषःकाळ

(२) निबंधायासुरी मता २६६

(३) श्लो. उत्तरार्ध २६७–२७०

× आसुरी संपत्ति बंधनकारक खरी च पण जो ती स्वीकारील त्याला च.

श्लो. ६ — (१) श्लो. पूर्वार्ध २७१–२७२

दृष्टांत—

रात्रीं निशाचर } व्यापार
दिवसामनुष्यादि }

(२) दैवो विस्तरशः प्रोक्तं २७४

× १३ व्या अध्यायांत विस्तारानें (ज्ञानगुण) व इतरत्र हि दैवी संपद्गुण सांगितलें.

(३) आसुरं पार्थ मे श्रुणु २७५-२८०

१ शरीराधाराशिवाय आसुरी संपत् असूं शकत नाहीं. दृष्टांत— वाद्याविण नाद, पुष्पाविण सौरभ

२ एखादा देह तिच्या ताब्यांत आला कीं, ती त्यावर असामान्य ताबा चालविते. म्हणून तो देह वाढविणें म्हणजे आसुरी संपत्ति वाढणें

३ आसुरी प्राण्यांचें लक्षणकथन —तात्पर्य – आसुरी संपद्वर्णन म्हणजे आसुरी लोकांचें वर्णन

श्लो. ७ — (१) श्लो. पूर्वार्ध २८१-२८४

प्रवृत्ति – पुण्यासंबंधी

निवृत्ति – पापासंबंधी

दृष्टांत—

१ कोशकीट } बाहेर जाणें / आंत जाणें

१ चोरा हातीं धन } परत मिळणें / विनाश

(२) न शौचं २८४-२८६

अशुचित्वाबद्दल दृष्टांत--

१ कोळसा – काळेपणा सोडणें

२ राक्षस – मांसाला विटणें

३ मद्यपात्र – पवित्र होणें

(३) नापिचाचारः २८७-२८९

१ आचार—

१ विधी पाळणें

२ वडिलांचें अनुकरण करणें

३ शुद्ध वागणूक ठेवणें

—तीन्ही नाहीं

२ स्वैराचार दृष्टांत—

१ शेळीचें स्वैर चरणें

२ वाऱ्याचें ,, वाहणें

३ अग्नीचें ,, जाळणें

(४) न सत्यं तेषु विद्यते २८९-२९१

१ सत्य बोलणें तर नाहीं च. उलट
संत्याशीं वैर

२ आसुरांत सत्य असंभाव्य. दृष्टांत—

१ विंचवानें गुदगुल्या अशक्य

(५) पुढील श्लोकप्रस्ताव २९२-२९४

१ आसुरांनीं कांहीं केलें नाहीं तरी
ते स्वभावतः दुष्ट. दृष्टांत—वक्र उंट

२ पुढील श्लोकांतील आसुरभाषणाला
दृष्टांत — धुराड्यांतील धूर

श्लो. ८ — (१) श्लो. पूर्वार्ध २९५-२९८

१ जगन्नियंता ईश्वर

२ वेदांनीं दोषी ठरवलें तो नर्क
व न्यायी ठरविलें तो स्वर्ग.
भोगतो ही प्रतिष्ठा = व्यवस्था
न मानणें.

× म्ह॰ कर्मविपाक न मानणें

३ याज्ञिक, पूजक, संन्यासी इ॰

ईश्वरोपासक मूर्ख समजणें

(२) किमन्यत्कामहैतुकम् २९९–३०५

१ शक्य तितका कामोपभोग हें च पुण्य

व उपभोगासमर्थता हें च पाप॰

२ इतर पापें निषिद्धें खोटीं व्यर्थ॰

त्यांचा वाईट परिणाम नाहीं॰

१ श्रीमंतास मारून लुटून

२ सबळानें दुर्बळास खाणें

३ परदारागमन

४ चोरीचें द्रव्य

(३) पुन्हां श्लो॰ पूर्वार्ध ३०६–३०९

१ ईश्वर व कर्मविपाक खोटा कारण

दोन्ही आढळत नाहींत॰

२ स्वर्गनर्कभेद हि खोटा कारण

दोन्हीकडे सारखा भोग

उर्वशी व कीटक

(४) अपरस्परसंभूतं ३१०–३१२

१ म्ह॰ स्त्रीपुरुषकामसंभूतं

२ दुसरी बाजू परस्परद्वेषानें नष्टता

(५) हें अमंगळ तत्त्वज्ञान बोळण्यानें क्लेश ३१३

श्लो. ९ — (१) अल्पबुद्धयः = अनिश्चित बुद्धि ३१४

(२) एतां दृष्टिमवष्टभ्य ३१५–३१७

× नास्तिकता व कर्मविपाक न मानणें

विषयन्यास

चिंताकाळ – मरणापर्यंत

(२) श्लो. उत्तरार्ध ३३४–३३६

× कामोपभोग मुख्य स्त्रीविषयक घेतला

श्लो. १२ –– (१) श्लो. पूर्वार्ध ३३७–३४१

× आशाबद्ध म्ह. विषयबद्ध

दृष्टांत – मासा

आशापाशशतबद्ध – नुसत्या विषयाशेनें

बद्ध दृष्टांत – कोशकीट

(२) श्लो. उत्तरार्ध ३४२–३४७

× अन्याय–

१ फसवून मारणें

२ सर्वस्व लुटणें

३ अपाययंत्रें तयार करणें

दृष्टांत – पारधी

(३) पुढील श्लोकप्रस्ताव ३४७

वी उत्तरार्ध ओवी.

धनांतील आनंद

श्लो. १३ –– (१) श्लो. पूर्वार्ध ३४८–३४९

(२) श्लो. उत्तरार्ध ३५०–३५१

(३) पुढील श्लो. प्रस्ताव

३५१ ओवी उत्तरार्ध

श्लो, १४ –– (१) श्लो. पूर्वार्ध ३५२॥

(२) श्लो. उत्तरार्ध ३५२॥–३५६

भोगी – इंद्रतुलना

सिद्ध – म्हणेन तें सिद्धीस जाणार
म्हणून.
बळवान् -- काळतुळना।

श्लो. १५ — (१) आढयः ३५७
× कुबेर लक्ष्मीपति तुळना।
(२) अभिजनवान् ३५८
× ब्रह्मदेवतुळना।
(३) कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया। ३५९
× ईश्वर हि सदृश नाहीं.
(४) यक्ष्ये ३६०
× अभिचारादिपीडक यज्ञाचा
पुनरुद्धार
(५) दास्यामि ३६१
× स्वस्तुतिगान करणारे व नाचणारे
त्यांस दान
(६) मोदिष्ये ३६२
अमली खाद्य स्त्रीभोग इत्यादि द्वारें
(७) इत्यज्ञानविमोहिताः (भावार्थ) ३६३

श्लो. १६ — (१) अनेकचित्तविभ्रांता ३६४
× चित्त = संकल्प
दृष्टांत – रोग्याची बडबड
(२) प्रसक्ताः कामभोगेषु ३६५--३६६
काम = आशा – दृष्टांत वावटळ
= कामना ,, आषाढमेघ
,, समुद्रकाटा

(३) मोहजालसमावृताः ३६७-३७०

× दृष्टांत -- १ कमळें काव्यावर ओरखडणें

२ दगडावर मडकें फुटणें

मोहवर्धन दृष्टांत – रात्रीं अंधार

विषयवर्धन तेथें पातकें

(४) पतंति नरकेऽशुचौ ३७०-३७४

× पापानें जिवंतपणीं च नरकवास

नरकयातनावर्णन

(५) पुढील श्लोकप्रस्ताव ३७५-३७६

× ढोंगी यजन–क्रिया

श्लो. १७ -- (१) आत्मसंभाविताः ३७७-३७८

× खोटेंच मोठेपण स्वीकारून

गर्वानें फुगणें .दृष्टांत — वेश्या

(२) स्तब्धाः ३७९

दृष्टांत — १ लोखंडी खांब

२ उंच खडक

(३) धनमानमदान्विताः ३८०-३८१

मानमदान्वित दृष्टांत — इतरांना

गवताहून हलके समजणें

धनमदान्वित — योग्यायोग्य विचाराकडे

न पाहणें

(४) यजन्ते नामयज्ञैः ३८२-३८४

(५) दंभेन अविधिपूर्वकम् ३८४-३८८

× अविधिपूर्वकम् — कुंडादि साधनें,

शास्त्रोक्त विधि नसणें

\+ अशा यज्ञाला येणार कोण या शंकेचें निरसन व यज्ञामंत्रणकारण. फसवून लोक आणणें त्यांच्याकडून आहेर लुबाडणें. दृष्टांत — पेंढ्याचें वासरू करून दूध काढणें.

श्लो. १८ — (१) अहंकारं　　३८९–३९१

× मूळ अहंकाराला अधिकता — नामयज्ञाच्या डांगोऱ्यानें
दृष्टांत — अंधाराला काजळपुटें
अहंकारपरिणाम — मूढता उद्धतता अविवेकवर्धन

(२) बलं　　३९२

बळाच्या अधिकपणाचा हेतु — दुसऱ्याचें नांव न उरूं देणें = परपीडा

(३) दर्पं　　३९३

अहंकारबळ = दर्पोद्भवकारण

(४) कामं क्रोधं　　३९४

कामक्रोधाधिक्यकारण　दर्प

(५) श्लो. पूर्वार्ध समग्र　　३९४–३९७

× अहंकारबळदर्पकामक्रोधांचा जेथें मेळावा तेथें हिंसेची अनर्थकारक तयारी.　रूपक —
उन्हाळा — अहंकार
अग्नि — बळ
वारा — दर्प
तेलतुपाचें कोठार — कामक्रोध

(६) मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तः　　३९८–४००

१ जारणमारणसाधनार्थ स्वदेहपीडा
स्वतःच्या रक्तमांसाचा वेच
स्वतःचा देह जाळणें इ. कर्में
२ जारणमारणाचा परक्यावर प्रयोग
करून परपीडा
३ स्वपरदेहांत ईश्वर असल्यानें
ईश्वराला पीडा

(७) अभ्यसूयकाः ४०१-४०४

जारणमारणादि अभिचारांचा ज्यांच्यावर
परिणाम होत नाहीं त्यांची असूया म्ह.
निंदा.

जारणमारणांतून मुक्त = परमेश्वराला
आवडणारे- १ सती पतिव्रता २ साधुसंत
३ दाते ४ याज्ञिक ५ तपस्वी
६ संन्यासी ७ भक्त

श्लो. १९ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ४०५

(२) ,, उत्तरार्ध ४०६-४१३

१ आसुरी योनींत टाकण्यापूर्वीची प्रथम
पायरी- मनुष्यत्व काढून घेणें ४०६
२ आसुरी योनिलक्षण ४०७
तमोयोनि, क्लेश, अमांगल्य
३ क्लेशवर्णन व योनिदर्शन ४०८-४१३
१ आहार जेथें मिळत नाहीं
२ श्वासाला हि फुरसद नाहीं.
अशा स्थितींत अनंतकाल
योनिनिदर्शन — व्याघ्रवृश्चिकसर्प

श्लो. २० — (१) श्लो. पूर्वार्ध ४१४–४१६

व्याघ्रादि योनींत हि जो थोडा
विश्राम तो हि ईश्वर काढून घेतो.

(२) ततो यान्त्यधमां गतिम् ४१६–४२०

अधमगतिवर्णन

१ निव्वळ तमस्वरूपता

२ निव्वळ पाप ,,

३ क्लेशपरिसीमा

(३) मामप्राप्यैवचा भाव ४२१–४२२

(४) पुढील श्लोकप्रस्ताव ४२३–४२४

× आसुरी षट्क त्याज्य

श्लो. २१ — (१) त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः

कामक्रोधस्तथालोभः ४२५–४३१

१ नरकः– रूपक ४२५–४२८

अमांगल्य सुगी
दुःख वाटाडे
पाप सभा

२ आत्मनाशः– ४२९

१ कष्ट
२ हानि

३ त्रिविधं नरकद्वारं ४३०–४३१

(२) तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ४३२

श्लो. २२ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ४३३–४३७

(' उलट घेऊन एतैर्विमुक्तः कौंतेय
तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः)

१ त्रिदोषांसह कल्याण व कार्यसिद्धि
अशक्य. कारण—
१ यांच्यासह पुरुषार्थ अशक्य ४३३
२ हे कार्यसिद्धीला बाधक ४३६–४३७
दृष्टांत—
१ दगड बांधून समुद्रतरण
२ काळकूट खाऊन जगणें
२ यांच्यापासून आत्मार्थी साधकानें
सावध राहणें.

(२) एतैर्विमुक्तः कौंतेय आचरत्यात्मनः
श्रेयः ४३८–४४०
१ या तिहींपासून सुटल्यानें सुखलाभ
दृष्टांत—
१ त्रिदोषमुक्त शरीर
२ त्रिकुटीपासुन अलिप्त नगर
३ त्रितापापासून मुक्त अंतःकरण
२ सुखलाभानंतर मोक्षमार्ग व सत्संगलाभ

(३) ततो याति परां गतिम् ४४१–४४३
१ ततः = नंतर — सत्संग, सच्छास्त्र,
गुरुकृपेनंतर
२ याति परां गतिम् – आत्मानंद
आत्मस्थिति
संसाराहित्य

(४) पुढील श्लोकप्रस्ताव ४४४

श्लो. २३ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ४४५–४४८
× शास्त्र = वेद

(२) श्लो. उत्तरार्ध ४४९–४५४

× सिद्धि = मुक्ति
सिद्धीला नदीचें रूपक
सुख = ऐहिक भोग
परा गति = स्वर्ग

× कामादिकांच्या पाठीमागें लागणाऱ्या
शास्त्रविधि न मानणाऱ्यांना इहपरलोक
नाहीं. कारण — मृत्यु
दृष्टांत — माशाच्या लोभानें प्राणास
मुकलेल्या ब्राह्मणाची गोष्ट.

श्लो २४ — (१) तस्मात् शास्त्रं प्रमाणं ४५५–४५९

× शास्त्र = वेद, श्रुति
शास्त्रप्रमाण आत्मकल्याणार्थ

+ शास्त्रप्रामाण्यानें आपोआप कल्याण
दृष्टांत—
१ पतिनिष्ठ पतिव्रता
२ गुरुनिष्ठ शिष्य
३ दीपधारक

(२) कार्याकार्यव्यवस्थितौ ४६०

(३) ज्ञात्वा (शास्त्र) ४६१–४६३

ज्ञात्वा = १ निष्ठा ठेवून
२ श्रुतीला कधींहि न सोडणें
३ तिची सेवा करणें

× श्रुतीला माउलीची उपमा
अर्जुन धर्मानुज या दृष्टीनें श्रुति न
सोडण्याविषयीं विधान

अध्याय १७

३ गणेशस्वरूप गुरुसंबंधप्रभाव ९-११

गुरुसंबंध -- सर्व संबंध तुटणें

सर्वसंबंध तुटणें -- गुरु जगबंधु

सर्व संबंधी भासणें

सर्वसंबंधी गुरु झाला कीं देहसंबंध

तुटणें, दुजेपणा पूर्ण नष्ट होणें.

४ गुरुप्राप्त्यर्थ भेदात्मक योगसाधनें

व्यर्थ १२-१३

मूर्ति पुढें ठेवतो त्याच्या गुरु

मागें राहतो.

जो ध्यान धरतो त्याच्या ध्यानांत येत

नाहीं. जो आत्मभावानें विसरतो

त्यावर च प्रेम

५ गुरुप्राप्त्यर्थ शब्दादि ज्ञानसाधनें

हि व्यर्थ १४

सर्वज्ञ पंडित गुरूला जाणत नाहीं.

वेदाची गुरूपर्यंत पोंच नाहीं.

× मूळ ओवी अशी --

तूंते सिद्ध चि जो नेणे ।

तो नांदे सर्वज्ञपणें ।

वेदांहीं येवढें बोलणें । नेघसी कानीं

पाहिजे अशी--

तूंते सिद्ध चि तो नेणें ।

जो नांदे सर्वज्ञपणें ।

६ गुरूच्या निर्गुणस्वरूपामुळें

स्तवनभजनसेवा अशक्य १५-१६

कारणें अनुक्रमें—

नांव च मौन १

सर्व दृश्य माया २

द्वैतानें सेवक होणें हा द्रोह ३

७ अद्वैतानें च गुरुलाभ जाणून समरसून नमनस्वीकाराची प्रार्थना १७–१८

दृष्टांत — अन्नांत मीठ

८ नमन करून मिळालेली परिपूर्णता व गीतार्थकथनप्रारंभ १९–२०

परिपूर्णतादृष्टांत—

रिकामा घट – समुद्रांत पूर्ण

वात – अग्नीनें दिव्य

(२) १६ व्या अध्यायाच्या शेवटीं केलेला निर्णय व त्यावर अर्जुनमनांत उद्भवलेला प्रश्न २१–३०

१ शास्त्राशिवाय कर्माचा प्रश्न कां सुटूं नये ?

२ शास्त्रानें कर्मनिर्णय फार कठिण

१ दृष्टांत— तक्षकफण्यांवरील मणि सिंहाच्या नाकांतल्या केसांत ओंवणें

२ कारणें – १ शास्त्रांत एकवाक्यता नाहीं। २ एकवाक्यता झाली तरी त्याप्रमाणें करण्याला वेळ नाहीं।

३ शिवाय सर्वांना च हें साधणार नाहीं।

श्लो॰ १ — (१) अर्जुन उवाच ३१–२४

× अर्जुनाला योग्य अशी ९ विशेषणें

(२) श्रीकृष्णाच्या बोलण्याविषयीं शंकाप्रदर्शन ३४

(३) ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य ३५–३९

ज्यांना शास्त्राभ्यास शक्य नाहीं

म्हणून जे शास्त्र सोडतात.

(४) यजंते श्रद्धयान्विताः ४०–४४

शास्त्र साध्य. त्यांच्यावर श्रद्धा ठेवून

वागतात. दृष्टांत— १ अक्षर काढणें

२ लुल्यापांगळ्याचें गमन

व यजनपूजनादि करतात

(५) श्लो. उत्तरार्ध ४५

त्यांची सात्त्विकादि त्रिगुणांपैकीं कोणती गति ?

श्लो. २ — (१) श्रीभगवानुवाच ४६–४८

भगवंतांची तीन ओव्यांत विशेषणें

(२) श्लो. पूर्वार्ध ४९–५६

× शास्त्राभ्यासाची अडचण मान्य. पण

केवळ श्रद्धेवर विसंबणें सुरक्षित नाहीं.

कारण श्रद्धा स्वाभाविक च प्राण्यांमध्यें

त्रिधा आहे. त्यामुळें ती हीन हि होऊं

शकते. दृष्टांत—

१ ब्राह्मण — अंत्यजसंसर्ग

२ गंगाजळ – मद्यघटांत

३ चंदन - अग्निसंसर्ग

४ शुद्ध सोनें – हीणकस संसर्ग

(३) श्लो. उत्तरार्ध ५७–६५

× सत्त्वरजतम हे प्राण्यांच्या ठिकाणीं

जन्मजन्मांतरीं लागलेले च असतें.

देहनाशानें हे त्रिगुण नष्ट होत नाहींत.

दृष्टांत — वृक्ष – बीज ५७–६०

\+ सत्त्वामुळें मोक्षमार्ग लाभतो पण

रजतमाची अडचण ही आहे च ६१–६५

श्लो. ३ — (१) श्लो. पूर्वार्ध + यो यच्छ्रद्धःस

एव सः ६६–७१

१ त्रिगुणावेगळी श्रद्धा जीवग्रामांत नाहीं ६६

२ सत्त्वानुरूपाश्रद्धा + यो यच्छ्रद्धःस

एव सः दृष्टांत—

उदक – जीवन सत्त्व

विषांत – मारक तम

मिर्च्यांत – तिखट रज

(२) श्रद्धामयोऽयं पुरुषः ७२

(३) पुढील श्लोकप्रस्ताव ७३–७५

श्रद्धेची चिन्हें – दृष्टांत –

१ फुलावरून झाड

२ बोलण्यावरून मन

३ भोगावरून पूर्वजन्म

श्लो. ४ — (१) यजंते सात्त्विका देवान् ७६–७७

(२) यक्षरक्षांसि राजसाः ७८

(३) श्लो. उत्तरार्ध ७९–८१

(४) श्लो. १ मधील प्रश्नाचें उत्तर ८२–९२

× सात्त्विक श्रद्धा असेल तर मनुष्य

तरतो. त्याला स्वतंत्र शास्त्राभ्यासाची

जरूर नाहीं. दृष्टांत–

१ प्रयत्नानें लावलेला दीप—त्यावरून अन्यदीप

२ एकानें बांधलेला वाडा - अन्यवस्तीकर

३ तळें बांधणारा — अन्य पाणी पिणारे

४ स्वयंपाक करणारा — अन्य खाणारे

५ गौतमाची गंगा — इतरांना उपयोग

श्लो. ५ — (१) अशास्त्रविहितं ९३-९४

× शास्त्र, शास्त्रज्ञ वडील यांची अवहेलना

(२) दंभाहंकारसंयुक्ताः तप्यंते ये तपोजनाः ९५-९८

× घोर तपोदाहरणें—

१ स्वपरदेहाचें रक्तमांस काढून यज्ञपात्र भरून आहुति देणें

२ नवसासाठीं मुलांचें बळी देणें

३ सात सात दिवस क्षुद्र देवतांसाठीं उपवास करणें

(३) पुढील श्लोकप्रस्ताव ९९-१०३

× तमोगुणपरिणाम तसा च दुःखद दृष्टांत-

१ हस्तहीनानें नौकाश्रय सोडणें

२ रोग्याचा वैद्यविरोध व औषधत्याग

३ आधार देणाऱ्याशीं भांडण

(४) कामरागबलान्विताः चा भाव १०४

श्लो. ६ — (१) तान्विध्यासुरनिश्चयान् खेरीज सबंद श्लोक भावार्थानें १०५

(२) तान्विध्यासुरनिश्चयान् १०६-१०९

१ आसुरी वृत्ति जाणण्याचा हेतु ती वृत्ति टाळावी. दृष्टांत —

१ प्रेत घराबाहेर काढणें

२ अंत्यजाला दूर करण्यासाठीं दोन शब्द बोलणें

३ मळ हातानें धुणें

२ आसुरदर्शन झाल्यास परमेश्वरस्मरण. इतकी आसुरवृत्ति त्याज्य व जोरदार.

(३) पुढील श्लोकांतील ' आहार '

प्रस्ताव ११०–११९

१ सत्त्ववर्धक संगति व आहार

२ आहाराचें स्वभाववर्धनांत अनन्य महत्त्व दृष्टांत –

१ दारू इ. मादक आहारपरिणाम

२ अधिक अन्नसेवनपरिणाम

३ योग्य (अमृत) अन्नसेवनपरिणाम

४ विषसेवन मारक अन्नसेवनपरिणाम

३ आहाराचा स्वभावावर परिणाम –

आहार दृष्टांत— तसें भांडें

|

धातुरस

|

मनुष्यभावना

४ त्रिविध रसांचा त्रिविध परिणाम

श्लो. ७ — (१) श्लो. पूर्वार्ध १२०–१२३

× एक च आहार त्रिधा होण्याचें कारण

जेवणाराच्या रुचीप्रमाणें आहार. व
जेवणारा त्रिगुणयुक्त.

(२) श्लो. उत्तरार्ध १२४

श्लो. ८ — (१) श्लो. उत्तरार्ध १२५–१३०

× सर्व वर्णन फळाकडे नजर देऊन केलेलें आहे. सात्विक आहार म्हणजे फलाहार असें म्हणण्याचा स्पष्ट भाव दिसतो.

× फळवर्णन द्विविध अंतर्बाह्य.

आंतली स्थिति – मुख्यतः १२५–१२६
रसयुक्त, भरपूर रस रसें गाढीं १२८
मधुर, स्निग्ध १२७
बाहेरील स्थिति मुख्यतः १२७–१२८
मध्यम आकार

× मोठीं फळें बेचव असतात.

मृदु स्पर्श, ढिलीं – एकदम साल काढण्याजोगीं, वर द्रवभावयुक्त (म्ह. ताजीं) अग्नितापरहित (म्ह. सूर्यतापपक्व)

१ रस्याः १२६–१२८
२ स्निग्धाः १२६–१२७
३ स्थिराः १३०

आणि मुखीं जैसीं गोडें । तैसी चि आंतुलीकडे । (गोड रस जिभेवर टिकतो, स्थिरावतो. तशीं च पोटांत टिकाऊ)

४ हृद्याः १३०

(२) आयुः १३२

× मेघ–नदी–दृष्टांत

(३) सत्त्व १३३

× सूर्यदृष्टांत

(४) बळ १३४

(५) आरोग्य १३४–१३५

(६) सुखप्रीतिविवर्धनाः १३६

प्रीति = आनंद

(७) सात्विक आहार अंतर्बाह्य उपकारक १३७

(८) पुढील श्लोकोपक्रम १३८

श्लो. ९ — (१) आहारा राजसस्येष्टाः

कटु १३९

(२) लवण १४०–१४१

× कणकेंतल्या पाण्याइतकें, लवणाबरोबर इतर हि क्षार.

(३) अत्युष्ण १४१–१४२

× ऊन अन्न चांगलें या निमित्तानें अत्युष्ण उदा. – ज्यानें वात पेटेल.

(४) तीक्ष्ण १४३

× पहारीचा दृष्टांत

(५) रूक्ष १४४–१४५

× रूक्ष = जिह्वादंश, राखेचा दृष्टांत.

+ दांत कडकडा आदळतील इतकें कडक

(६) विदाहिनः १४६–१४७

× मोहरी फासून गरम. आगीशी तुलना

(७) दुःखशोकामयप्रदाः १४८–१५२

१ शोक या पाठाबद्दल बहुधा 'शोष' पाठ घेतलेला दिसतो. भयंकर आग होऊन शोष पडून पाणी प्यावें लागणें १४८–१४९

२ आमय १५०

× काळसर्पउपमा

३ दुःख १५१

× परिणाम दुःख

४ उपसंहार १५२

(८) पुढील श्लोकप्रस्ताव १५३

× किळसवाणा तामस आहार

श्लो. १० — (१) यातयामं उच्छिष्टं १५४–१५५

× म्हशीच्या अंबोणाचा दृष्टांत

(२) गतरसं १५६–१५७

× गतरस = अर्धवट शिजलेलें किंवा करपलेलें

(३) श्लो. पूर्वार्ध + उच्छिष्टं १५८–१६१

१ पर्युषितं — चांगलें ताजें अन्न घाण करून खाणें दृष्टांत – वाघ

२ गतरसं – १५६–१५७ शिवाय दुसरा अर्थ – नीरस, कोरडें

३ पूति = किडे असलेले सडलेलें

४ उच्छिष्टं = पोराबाळांनीं चिवडलेलें दृष्टांत – बोडण

(४) अमेध्यं १६२-१६३

× यातयामं पासून उच्छिष्टापर्यंतच्या आहारानें हि तामसाला संतोष नाहीं. निषिद्ध आहार म्हणून तो करतो.

(५) तामसप्रियभोजनं १६४

(६) तामसभोजनअविलंबफल १६४-१६८

१ पापप्राप्ति २ यातनाप्राप्ति

दृष्टांत– शिरच्छेदयातना, अग्निप्रवेश यातना

३ तामसअन्नपरिणाम तामसतेपासून भिन्न नाहीं.

(७) पुढील यज्ञविवरणप्रस्ताव १६९-१७०

श्लो. ११ — (१) अफलाकांक्षिभिः १७१-१७३

× आत्महिताखेरीज कोणत्या हि फलाकडे दृष्टि नसणें. दृष्टांत–

१ पतिव्रता – पति

२ गंगा – समुद्र

३ वेद – आत्मदर्शन

(२) यष्टव्यमेवेति मनःसमाधाय १७४-१७५

× मनःसमाधाय – तनमनधनानें यज्ञांत तल्लीनता, फलेच्छा वैराग्य

दृष्टांत— झाडाच्या मुळाचें पाणी.

(३) यज्ञाची एवढ्यानें च परिपूर्णता १७६

× मुळांत हा श्लोकभाव नाहीं. ज्ञानदेव विधिविधानाला गौणत्व देतात हें येथें दिसून येते.

(४) विधिदृष्टः १७७-१८१

× विधि म्ह. वेदशास्त्र पाहण्याला दृष्टांत—
१ आरसा व स्वरूप, २ दिवा – रत्न,
३ सूर्योदय – उद्दिष्टमार्ग

(५) यः इज्यते १७९-१८२

यज्ञसामुग्रीचें यथायोग्यत्व अधिक
शोभादायक

(६) फलाशारहित यज्ञ तो च सात्विक १८३-१८४

× ज्ञानदेवांचा निर्णय. दृष्टांत —
तुळशीचा प्रतिपाळ

श्लो. १२ — (१) श्लो. पूर्वार्ध १८५-१८७

× फलाभिलाष - स्वर्गादि
दंभ – कीर्ति
दृष्टांत – श्राद्धाला राजाला आमंत्रण

(२) श्लो. उत्तरार्ध १८८

श्लो. १३ — (१) विधिहीनम् १८९-१९१

दृष्टांत – १ पशुपाक्षिविवाह
२ वाऱ्याला वाट ३ मरणाला मुहूर्त
४ अग्नीला निषिद्ध पदार्थ ५ माशीला
अन्नाचा विधिनिषेध

× तामसयज्ञकारण – आग्रह

(२) असृष्टान्नं मंत्रहीनं १९२

(३) अदाक्षिणं श्रद्धाविरहितं १९३-१९४

× ब्राम्हण विरक्त त्यामुळें असल्या
यज्ञांत दक्षिणार्थ ते जाणें अशक्य

परंतु लोभीजन अशा यज्ञांत जाऊन
तामसाला लुटतात. दृष्टांत—
बेवारशी घर वाटेल तो लुटतो.

(४) यज्ञं तामसं परिचक्षते १९५

(५) पुढील तपप्रस्ताव १९६–२००

१ तप हि त्रिविध व पापपुण्यकारक
दृष्टांत– गंगेचें पाणी

२ त्रिधा तप सांगण्यापूर्वी तपस्वरूप
कथन – शारीर, मानसिक, वाचिक

श्लो. १४ — (१) देवपूजनं २००–२०४

× पाय– शंकर विष्णु आवडत्या देवता
यात्रेसाठीं नेहमी तयार

हात– देवपूजा, देवशृंगार, देवसेवा
करण्यासाठीं नेहमी सिद्ध.

शरीर– देवतादर्शन होतांच लोटांगण

(२) द्विजपूजनं २०५–२०७

× १ द्विज = सदाचारी द्विज
पूजन = सेवा

२ आर्तसेवा

३ मातापितरांची सेवा – शरीर ओंवाळून
टाकणें

आर्त आणि मातापितरें मुळांत नाहींत.

(३) गुरुपूजनं २०८

संसारशीण शमविणारा ज्ञानदानी
सकरुण – गुरु

(४) प्राज्ञ पद गाळलें.

अविवेकहारक २२०

दृष्टांत गंगा २१९

(२) श्लो॰ उत्तरार्ध २२१–२२३

× कोणी विचारलें तर वरील-
प्रमाणें बोलणें नाहीं तर
स्वाध्याय म्ह॰ (१ स्वाध्यायाची
अखंडता) २ स्वाध्यायस्वरूप –
१ वेदाभ्यास किंवा २ नामजप

(३) पुढील श्लोकप्रस्ताव २२४

श्लो॰ १६ — (१) मनप्रसादः २२५-२२७

× विकल्प सोडून केवळ स्वस्वरूपीं
मन राहणें म्हणजे मनप्रसाद॰ दृष्टांत—
१ तरंग सोडून सरोवर
२ मेघ ,, आकाश
३ साप ,, चंदनोद्यान
४ कला ,, चंद्र
५ काळजी ,, राजा
६ मंदर ,, क्षीरसमुद्र

(२) सौम्यत्वं २२८–२३१

× १ स्वतःचें अस्तित्व परक्याला दुःखदायक
न होणें दृष्टांत—
१ तापाविण प्रकाश
२ व्याख्या ,, रस
३ पोकळी ,, आकाश
२ स्वतःचें अस्तित्व च जणूं नाहींसें होणें
दृष्टांत— थंडीमुळें बधिर अवयव

३ मनाच्या निष्कलंक सौंदर्याची प्रतीति
चंद्रदृष्टांत – सौम्य = चंद्रवत्

४ सौम्यत्वकारण –१ वैराग्यकष्ट जाऊन
तें सहज होणें २ मनाची धावाधाव
नाहींशी होणें

(३) मौनं ४३२

× मनाच्या निश्चल अवस्थेनें वाणीचें
शास्त्राभ्यासकार्य संपलें. त्यामुळें मौन.

(४) भावसंशुद्धिः आत्मविनिग्रहः २३३–२३५

× आत्मलाभामुळें मनोभावशुद्धीकरण व
इंद्रियनिग्रहकार्य उरत नाहीं. म्हणजे
स्वाभाविक भावसंशुद्धि व आत्मनिग्रह
हा स्वतंत्र अर्थ.

(५) तपोपसंहार २३६–२३८

(६) त्रिगुणभेदानें तपकथनार्थ उपक्रम २३९

श्लो. १७ — (१) संपूर्ण श्लोक २४०–२४१

× श्रद्धया परया – पूर्ण श्रद्धा
म्हणजे पूर्ण सत्त्वशुद्धि व पूर्ण
आस्तिक्यबुद्धि

श्लो. १८ — (१) सत्कारमानपूजार्थं २४२–२४५

× केवळ स्वतःच्या सत्कारमानपूजेसाठीं

(२) तपो दंभेन चैव यत् क्रियते
तदिह प्रोक्तं राजस २४६–२४७

× दंभार्थदृष्टांत – विदूपाचा झकपक
पोषाख.

शरीरवाणी यांना तपाचा मुलामा
मनाला तपाचा मुलामा शक्य नाहीं.

(३) चलं २४८–२४९

× चल = निष्फळ दृष्टांत–
१ पहुरणी रोगाची गाय व्याली
तरी दूध देत नाहीं.
२ उभें पीक गुरांनीं खाल्यास
निष्फळ

(४) अध्रुवं २५०–२५२

× तप निष्फळ पाहतां च करणारा
मध्यें च सोडून देतो. म्हणून अध्रुव.
दृष्टांत – अकालाभ्र.

(५) तामसतपप्रस्ताव २५३

श्लो. १९ — (१) श्लो. पूर्वार्धं २५४–२५८

× आत्मपीडा = शरीरपीडा
+ पीडेचे अघोर प्रकार–
१ पंचाग्निसाधन २ अग्निभक्षण
३ अंगाभोंवती आग पेटवणें
४ डोक्यावर
गुग्गुळ जाळणें ५ पाठीला गळ टोंचणें
६ शरीर होरपळवणें ७ श्वासरोध
८ उपवास ९ उलट टांगून धूम्रपान
१० गळ्याएवढ्या थंडगार पाण्यांत
उभे राहणें ११ मांसाचे लचके तोडणें

(२) परस्योत्सादनार्थं २५९

(३) सर्व श्लोकभाव २६०–२६२

दातव्य = देणें च आहे, घेणें नाहीं
फळाकांक्षावर्जित.
पुढील श्लोकांत (फळाकांक्षादान)

(४) अनुपकारिणे २७८-२८२

× दानपात्र प्रत्युपकार करूं शकणार नाहीं
असें हवें. दृष्टांत —
१ आकाशाला हाक – उत्तर नाहीं.
२ भलतीकडे दृष्टि– आरशांत प्रतिबिंब नाहीं.
३ पाणथळ जागेवर चेंडू– उशी नाहीं.
४ मोकाट गुराला चारा – फळ नाहीं.
५ कृतघ्नाला देणगी " "

× मी दाता व हा घेता असा हि
भाव मनांत न आणणें

(५) तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् २८३-२८४

श्लो. २१— (१) यत्तु प्रत्युपकारार्थं २८५-२८८
दृष्टांत —
१ दुभत्यावर दृष्टीनें गाय चारणें
२ आहेरासाठीं आमंत्रण
३ परत करील म्हणून व्रतस्थाकडे वाण
४ बक्षिस घेऊन काम करणें
५ पैसे घेऊन – औषध देणें

(२) फलमुद्दिश्य वा पुनः २८९-२९२

× दान घेणारा परत देऊं च शकणार नाहीं
अशा स्थितींत क्षुद्र दानानें स्वर्गादि
फलेच्छा.

(३) दीयते च परिक्लिष्टं २९२

× क्षुद्र दान देऊन पुन्हां सर्वस्व
गेल्याप्रमाणें क्लेश.

(४) तद्दानं राजसं स्मृतम् २९३

श्लो. २२ — (१) अदेश २९४

म्लेच्छस्थान, अरण्य, राहुटी, चव्हाटा

(२) अकाळ २९५

संध्याकाळ रात्र
चोरीच्या द्रव्यदानाला अनुकूल समय

(३) अपात्रेभ्यश्च दीयते तत्तामसमुदाहृतम्
२९६, २९९

× भाट, गारुडी, वेश्या,
जुगारी, चेटकें २९६
दानाचें वातावरण. दानकाळची
वैषयिक मनस्थिति २९७–२९९
वेश्यानृत्य, तोंडपुजे, पुष्पवासादींनीं
विषयोन्माद
जगाला नागविलेली संपत्ति देणें.

(४) असत्कृतं ३०० -३०४

× योग्य देशकालपात्र लाभले तरी
पात्राचा असत्कार — नमस्कार,
अर्घ्यपाद्य, आसन इ. न देणें

(५) अवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतं ३०५–३०७

क्षुल्लक देणें, अरेतुरे अपमान करणें,
दिलेल्याविषयीं वारंवार बोलून दाखविणें

× ब्रह्मदेवाला या मंत्रसामर्थ्याखेरीज
सृष्टि उत्पन्न करतां येईना
या मंत्रांच्या एका च आवर्तनानें
ब्रह्मदेवानें सृष्टि उत्पन्न केली.
— मुळांत नसतां मंत्रगौरवार्थ
मध्यें ब्रह्मदेवाला आणून श्लोकाची
जुळणी केली.

× अपरंपार लोक व त्रिभुवननिर्मिति
मुळांत नाही. मुळांतील आधारानें
विस्तार.

(६) सात्त्विक कर्म या त्रिविध मंत्रानें
कैवल्यप्राप्ति करून देईल पण
त्याचा विनियोग माहीत पाहिजे.
(पुढील श्लोकप्रस्ताव) २४४–२४३

विनियोगाशिवाय उपयोग नाहीं
याला दृष्टांत—

१ कापडाचे अलंकार २ साधुजनातिथ्य
३ दागिने घालणें ४ अन्न, भूक जवळ
परंतु मूक उपाशी ५ तेल वात
अग्नि जवळ परंतु दिवा लावण्याचा
विनियोग माहीत नाहीं.

श्लो. २४ — (१) तिन्ही अक्षरांची कर्माच्या
आदिमध्यावसानीं योजना ३५४
(२) श्लो. उत्तरार्ध ३५७–३६४
(३) श्लो. पूर्वार्ध ३५७–३६४
× ॐकार आधीं मनांत ठसविणें
मग उच्चार
\+ कर्मारंभीं प्रणवाधार ३५८–३६०
दृष्टांत—
१ अंधारांत दिवा
२ अरण्यांत बलिष्ठ साथी
यज्ञदानतपक्रिया ३६१–३६४
× यज्ञद्वारा संसारमोहत्याग
दान — न्यायानें मिळविलेल्याचें
तप — चांद्रायणउपवासादि
(४) बंधक कर्मं च ॐकारानें
मोक्षकारक ३६५–३६७
दृष्टांत — जमीनीवर होडी
ओझें, पाण्यांत तारक.
× हे मुळांत नसलेलें विवेचन.
ज्ञानदेव च याला विस्तार म्हणतात.
(५) पुढील श्लोकप्रस्ताव ३६८
तत्कारप्रयोग
फलेच्छा टकूं पाहील म्हणून

श्लो. २५ — (१) सर्व श्लोक ३६९–३७२
× ‘ तत् ’ चें ब्रह्मरूपानें ध्यान व उच्चार

+ सर्व क्रियेसकट फळ ' तत् ' ब्रह्मार्पण.
' न मम '

(२) पुढील श्लोकप्रस्ताव ३७३–३७९

× ॐकार व तत्कारार्पण या दोहोंनीं
कर्म ब्रह्मरूप झालें तरी कर्ता शिल्लक
उरतो च. दृष्टांत —
पाण्यांत मीठ उरलें तरी क्षारता शिल्लक.
संसारनिरास होऊन कर्तृत्वाभिमानानें
वेगळें राहिलेंलें ब्रह्म आत्मत्वानें
प्रत्ययास येण्यासाठीं ' सत् ' शब्द.
ॐ तत् नें ब्रह्ममय केलेंलें कर्म
= प्रशस्त कर्म त्याला च सत्
म्हणतात (पुढील श्लोकांतील हा
भाग)

श्लो. २६ — (१) या श्लोकावरील टीका स्वतंत्र
आहे. श्लोक सोडून च दिलेला आहे.

(२) सत् शब्दानें नामरूपात्मक जग
जाऊन नित्य आत्मरूपप्रकटीकरण.
दृष्टांत – सोनें – नाणें ३८०–३८१

(३) सत् तत्त्वानें प्रशस्त कर्म ब्रह्मरूप
होतें. हा सत् शब्दविनियोग ३८२–३८६

× ' सत् ' तत्त्ववर्णन–
जेथें अनित्य जगत् नाहीं.
ज्याची आत्मरूप भानें च ओळख.
हे बोलणें देवाचें च.

श्लो. २७ — (१) हा श्लोक हि केवळ भावार्थानें घेतल्यासारखा दिसतो. ३८७-३९१

(२) 'सत्' शब्दाचा आणखी एक उपयोग — ३८७-३९२

× कोणत्या हि कारणानें सत्कर्मात व्यंग निर्माण झालें तर तें पूर्ण करणें. दृष्टांत—

औषध – रोग्यास रोगमुक्त

(३) चुकीमुळें कर्म विधिनियमांना ओलांडतें तेव्हां ॐकार च कर्माला निर्मळपणा आणतो ३९३-३९९

दृष्टांत —

लोखंडाला परीस

आहोळाला गंगा

मृताला अमृत

(४) ॐ तत्सत् नामगौरव ४००-४०१

(ॐ तत् सत् चा उपसंहार)

१ हें नाम परब्रह्म

२ परब्रह्मसाधक

३ परब्रह्मसामर्थ्यदर्शक

४ स्वाधार दृष्टांत – सूर्य आकाश

५ हें नाम केवळ त्रिवर्ण नव्हेत. याच्या प्रभावानें यज्ञदानतपें उणीं पुरीं कशीं हि ब्रह्मरूप च होतात. दृष्टांत—

१ परिसाच्या कसोटीवरील सोनें

२ समुद्राला मिळणाऱ्या नद्या

(५) पुढील श्लोकोपक्रम   ४११–४१३

× या नामावर श्रद्धा ठेवल्याचें फळ—

जन्मबंधनाश, कर्मांत वेदानुष्ठानलाभ

श्लो. २८ — (१) श्लो. पूर्वार्ध   ४१४–४१६

× अश्रद्धेनें केवढें हि मोठें यज्ञदानतप

असो – (पुढील अंकांत वाक्य पूर्ण)

(२) असदित्युच्यते पार्थ   ४१६–४१८

– तें वाया च. दृष्टांत –

१ खडकावरचा पाऊस

२ राखेंतली आहुति

३ सावलीला आलिंगन

४ आकाशाला मारलेली चपराक

(३) न च तत्प्रेत्य नो इह   ४१९–४२२

दृष्टांत —

१ पाण्यांत दगडाचे गोटे

तेल नाहीं – पेंड नाहीं.

२ पदराला खापरी बांधली

या देशांत परदेशांत मोल नाहीं.

अध्यायोपसंहार   ४२३–४३३

(१) श्रीकृष्णभाषणानें अर्जुनानंदमग्नता.

दृष्टांत चंद्र   ४२३–४२४

(२) अर्जुनाचें अपूर्व भाग्य व अर्जुनामुळें

संजय व धृतराष्ट्रभाग्य   ४२५–४३२

× युद्धाच्या वेळीं ब्रह्मानंद ही अपूर्वता.

अध्याय १८

१५ मुक्तांकुशा	,,	६	१८ भजनीय	,,	५
१६ मायागम्य	,,	९	१९ परिणतो	,,	९
१७ मूळभूत	,,	५			

भक्तवात्सल्य—

१ निजजनाखिल	ओवी	१
२ विगतविषय	,,	३
३ दयार्णव	,,	७
४ भक्तभाव	,,	८
५ विजजनाजित	,,	९

भक्ताविघ्ननाश—

१ जन्मजरादळ	ओवी	१
२ विदळितामंगळ	,,	३
३ चळितचित्तपान	,,	४
४ नित्यनिरास्ताखिल	,,	५
५ भवध्वंस	,,	६
६ शमदममदनमद	,,	७
७ विद्रुदयोद्यान	,,	७
८ अतिकृतकंदर्प	,,	८
९ तापापह	,,	८

भक्ताभीष्टप्रदत्व —

१ निगमागमद्रुमफळ	,,	२
२ स्फुरदमंदानंद	,,	५
३ अकल्पना	,,	१०
४ स्वसंविद्रुम	,,	१०

× विशेषणांत पुढील ठिकाणीं कार्यकारणभाव दिसतो –

जय जय देव प्रबळ
विदळितामंगळकुळ १
जय जय देव निश्चळ
चळितचित्तपानतुंदिळ २

(२) गुरुचें स्तोत्र किती हि केलें तरी त्याचें
योग्य स्तवन होत च नाहीं. तथापि गुरु-
स्तवन केल्याशिवाय राहवत नाहीं.
दृष्टांत— ११–१८
१ समुद्र – चंद्र
२ चंद्र – चंद्रकांत
३ वसंत – वन
४ सूर्यकिरण – पद्मिनी
५ पाणी – मीठ

(३) गुरुस्तुति अशक्य कारण स्तुत्यर्थ
भेदभाव करावा लागतो. व त्यांत
गुरूला दोष येतो ही अडचण १९–२४
दृष्टांत—
१ मोती फोडून सांधणें
२ मायबापउपमा – मुलाच्या उपाधीची
अडचण
३ सेवक – गुरुपणाची उपाधी
४ आत्मा – अलग काढल्याचा दोष

(४) गुरूची खरी स्तुति, पूजा व संनिधि
निराळी च असतां ही स्तुति सहन
करण्याबद्दल विनंति २४–२६

× खरी स्तुति इ. — मौन — स्तुति,
कर्माभाव — पूजा, लय — सान्निध्य

(५) गीतार्थविवेचनार्थ प्रार्थना. त्यावर
गुरुवार. तो च प्रसाद. ग्रंथविवरणारंभ २७-२९

(६) सबंद गीतामंदिराचा १८ वा अध्याय
हा कळस ३०—४४

१ × कळस म्हणजे पूर्णता. या अर्थानें
१८ वा अध्याय सर्वगीतार्थविवेचक
रूपकः— गीता — रत्नप्रासाद
१८ अध्याय — अर्थरूप चिंतामणिकळश

× लौकिक रूढीनें १८ वा अध्याय
गीतार्थविवेचक
देवळाचा कळस पाहिला कीं
देऊळ पाहिलें,
पंढरपूरची ही रूढी ?

२ सबंद गीतामंदिररूपक—
व्यास — मंदिर बांधणारे (सूत्रकार)
वेद — रत्नगिरि
उपनिषदें — वेदरत्नागिरीवरील माळजमीन
(खणून साफ केलेली)
धर्मार्थकाम — खणतांतले दगडगोटे
महाभारत — या दगडांचा जमिनीभोंवतीं
बांधलेला प्राकार
आत्मज्ञान — उत्तम चिरे
कृष्णार्जुनसंवाद — चिऱ्यांची बढण

निवृत्ति – दारी

सर्व शास्त्रें – पूरणी (घर)

मोक्षमर्यादा – आकार

१५ अध्याय – १५ मजले

१६ वा अध्याय – घुमटाच्या
गळमण्याचा घाट

१७ ,, ,, – कळसाची बैठक

१८ ,, ,, – कळस

व्यासकृत गीता – ध्वज

इतर अध्याय तुलना—

इतर अध्याय मजले – १८ वा त्यांचें पूर्णत्व

,, ,, ,, प्रकटत्व

(७) गीतामंदिरांत भिन्न अधिकारी असा

सर्वांना सारखाच लाभ ४५–४९

भिन्न अधिकारी—

पाठक – बाहेरून प्रदक्षिणा करणारे

श्रावक – आंत बसणारे

अर्थज्ञ – गाभाऱ्यांत शिरणारे

अर्थज्ञान्यांना परमेश्वराशीं सारूप्य

तरी सर्वांना च सारखा मोक्ष. दृष्टांतः—

थोरांकडील जेवणाची पंगत

(८) सबंद गीतेंत श्लोक अध्याय वेगळे तरी

अर्थ एक च ५०–५९

वेगळेपणा चरणभेदानें व अध्यायक्रमानें च

फक्त. दृष्टांत— ५०–५४

१ गंगायमुनेचें पाणी

कारण १ – प्रेमाची रीत – प्रेमाला पुरें
असें कधीं वाटत नाहीं. दृष्टांत –
वासरूं – गाय.
कारण २– ज्ञानसुखानुभव थांबल्यामुळें
पुन्हां सुरूं करण्यासाठीं. दृष्टांत– आरसा

× अर्जुनप्रश्नानें १८ व्या अध्यायाच्या
निमित्तानें सबंद एकाध्यायाची गीता
पुन्हां सुरूं झाली. दृष्टांत –
१ वासरूं – पान्हा, २ सेवकशब्द – धनी

श्लो. १ –– (१) अर्जुन उवाच ८६
(२) सर्व श्लोक ८७–८९

× त्याग संन्यास एक च. फक्त
शब्दभेद. दृष्टांत – संघ - संघात
पृथक जाणण्याच्या इच्छेनें अर्जुनाकरवी
ज्ञानदेवांनीं उलट भूमिका घेवविली.

(३) पुढील श्लोकप्रस्ताव ९०–९७
भगवंतांचे उत्तर –
१ अर्जुनम्हणणें एकापरी मान्य
(कारण त्यागसंन्यासांत टाकणें हें एक तत्व)
२ परंतु त्यागसंन्यासांत भेद ९१
स्वरूपतः कर्मत्याग = संन्यास
कर्मफलत्याग म्ह. परिणामतः कर्मत्याग
= त्याग
सर्वथैव कर्मत्याग म्हणजे काम्य
कर्मांचा सर्वथैव त्याग कारण काम्य
कर्म स्वाभाविक नाहीं. दृष्टांत –

१ रानांतलीं झाडें — बागेंतलीं झाडें
२ गवताची वाढ — भातशेती
३ नदी आयती — विहीर खणावी लागते.

श्लो. २ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ९८–१०९

१ काम्य कर्में ९८–९९

२ काम्य कर्मांचें फळ १००–१०३

भोगावें च लागतें दृष्टांत—
देहांत जन्ममृत्यु
कपाळींचें लिखित
जन्मसिद्ध कातडीचा रंग, कर्ज

३ कामना न धरतां हि सहज जरी काम्यकर्म घडलें तरी त्याचें बंधक फळ टळत नाहीं.

दृष्टांत —
खोट्या लढाईंत बोथट बाणाची हि जखम
न कळत तोंडांत घातलेला गूळ
राखुंडी समजून तोंडांत निखारा

४ काम्य कर्में विषवत् ओकून टाकणें १०६–१०८

५ काम्य कर्में मोडणें म्हणजे कामना च सोडणें. दृष्टांत – वाटसरू द्रव्यत्यागानें लुटारूची भीति सोडतो.

(२) श्लो. उत्तरार्ध ११०–१३४

× सर्व कर्में = नित्य नैमित्तिक

१ नैमित्तिक कर्में ११०–१११

ग्रहणपर्वप्रसंगीं करणीय
श्राद्धादि ,, ,,
अतिथि ,, ,,

२ नित्यकर्माला च प्रसंगानें— मुळच्यांत
बाढ होऊन नैमित्तिकत्व येतें.

दृष्टांत — ११२--११४

१ पावसाळ्यांतलें क्षुब्ध आकाश
२ वसंतांतलें -- रान
३ तारुण्यांतली -- देहावस्था
४ चंद्रकिरणांनीं - चंद्रकांतपाझर
५ सूर्योदयानें -- कमळविकास

३ नित्य कर्म ११५--११७

× नित्यकर्म म्हणजे प्रातर्मध्याह्नसायंकाळीं
करावें लागणार रोजचें कर्म
नित्यकर्म म्हणजे स्वाभाविक कर्म, दृष्टांत--
१ डोळ्यांची दृष्टि
२ पायांची गतिशक्ति
३ दिव्याचें तेज
४ चंदनांत गंध

४ नित्यकर्म नित्य करावें लागतें
म्हणून तें निष्फळ किंवा
वांझ नव्हे ११८--१२२

× नित्यकर्माचें फळस्वरूप
दोष नष्टता, अधिकारवर्धन, सद्गतिप्राप्ति
दृष्टांत — १ जेवणें = क्षुधानाश
\+ समाधान = नवदेहप्राप्ति
२ सोनें तापविणें
हिणकसनाश + कसवर्धन = नव —
मूल्यप्राप्ति

५ सर्वकर्मफलत्याग १२२-१२५

× नित्यनैमित्तिक कर्मांच्या फळाचा
त्याग उचित – दृष्टांत –
मूळनक्षत्रावरील मूल, वसंतसमयींचा
आंब्याचा मोहर.

× नित्यनैमित्तिक कर्में कर्तव्य परंतु
त्यांचें फळ त्याज्य – दृष्टांत ओंकारी
प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः १२६

(३) संन्यासत्यागपारिणाम १२७-१३०

× काम्यनिषिद्धनित्यकर्मनाश =
आत्मज्ञानसाधनप्राप्ति.

(४) पुढील श्लोकप्रस्ताव – संन्यास १३१-१३४
त्यागयुक्तीशिवायचा त्याग बंधक
दृष्टांत – १ चिकित्सेविना औषध
२ अन्नत्याग

× त्यागयुक्ति – त्याज्य लोभ नको
अत्याज्य त्याग नको

× त्यागयुक्ति चुकली तर सर्वस्वत्याग
हि व्यर्थ.

श्लो. २ — (१) श्लो. पूर्वार्ध १३५-१३७

× कर्मफळलोभ टाकतां येत नाहीं
म्हणून सर्व कर्म च त्याज्य म्हणणाऱ्या
लोकांना दृष्टांत –
१ नागवा – जग भांडखोर म्हणतो
२ जिह्वालोलुप – अन्नाला नांवें ठेवतो

कुष्ठ रोगी – माशांवर रागवतो

× मुळांत अशा मतवाद्यांना 'मनीषी' म्हटलें आहे. तिकडे दुर्लक्ष करून ज्ञानदेवांनीं टीका केली आहे.

(२) श्लो. उत्तरार्ध १३८–१४२

× अन्य मतवाद्यांचें म्हणणें चित्तशुद्धीला दुसरें साधन नाहीं म्हणून यज्ञदानतपें त्याज्य नाहींत. दृष्टांत—

१ मार्गक्रमणार्थ - कर्मरूपी पहार

२ सुवर्णशुध्यर्थ – विस्तव

३ आदर्शशुध्यर्थ – राख

४ वस्त्रशुध्यर्थ – परठाचें सतेलें

५ पक्वान्नार्थ – स्वयंपाक

× मुळांत चित्तशुध्यर्थ हीं कर्मं असें नसून केवळ मोघम हीं कर्मं त्याज्य नव्हेत एवढें च म्हटलेलें आहे.

(३) पुढील श्लोकप्रस्ताव १४३–१४४

× मतभेदामुळें हा त्यागविषय संशयित झालेला आहे.

श्लो. ४ – (१) श्लो. उत्तरार्ध १४५

(२) श्लो. पूर्वार्ध १४६–१४७

(३) पुढील श्लोकप्रस्ताव १४८

श्लो. ५ – (१) श्लो. पूर्वार्ध १४९–१५३

× यज्ञदानतप अवश्यक (आत्मज्ञान ठसकें नाहीं तोंपर्यंत– ज्ञानदेवाचें स्पष्टीकरण)

दृष्टांत—

१ प्रवासी – चाळणें बंद न करणें

२ हरवलेली वस्तु – सांपडेपर्यंत
शोध न सोडणें.

३ भूक पुरी होईपर्यंत – ताट दूर न सारणें

४ थडीला पोंचण्यापूर्वीं – नाव न फोडणें

५ प्रसवण्यापूर्वीं – केळ न तोडणें

६ ठेवलेली वस्तु — दिसण्यापूर्वीं
दिवा न मालवणें.

(२) श्लो. उत्तरार्ध १५४–१६५

× यज्ञादि – निष्ठापूर्वक आचरलीं
तर कर्में मनःशुद्धि करतात
म्हणजे रजतम झाडून टाकतात
व सत्वाचा लाभ करून देतात १५४–१५६

दृष्टांत—

१ वाटसरूचें पाऊल – विश्रामकारण

२ औषध घेणें – रोगनाशकारण

३ सोन्यावर क्षारपुटें – हीणकसनाशकारण

× कर्मांना तीर्थत्व (महत्व) येण्याचें कारण
मनःशुद्धि दृष्टांत— १५८–१६०

बाह्यमळ – तीर्थानें

अंतर्मळ – कर्मानें

कर्म (बंधक मानलेलें) पण तेंच
युक्तीनें बंधननिवारक होतें
(पुढील श्लोकप्रस्ताव)
दृष्टांत— १६१–१६४

१ उन्हाच्या झळईनें च अमृतपान
२ आंधळयाच्या डोळयांत सूर्य
३ नदीनें च बुडणाऱ्याला सांवरणें
४ मृत्यूनें च वाढतें आयुष्य देणें
५ रसायनानें मरणाऱ्याला विषानें
वाचविणें

× कर्मबंधानिवारणयुक्ति पुढील श्लोकांत १६५

श्लो॰ ६ — (१) एतान्यपि तु कर्माणि संगं त्यक्त्वा १६६–१७०

× संग = अहंकार
कर्तृत्वाहंकारत्यागदृष्टांत —
१ भाडोत्री होऊन तीर्थाला जाणें
२ समर्थाज्ञेनें राजाला पकडणें
३ दुसऱ्याच्या कच्छानें तरणें
४ यजमानार्थ दुसऱ्याला दान देणें

(२) फलानि च १७१–१७४

फलत्यागदृष्टांत —
१ दाईचें दूध पाजणें
२ पिंपळाला पाणी घालणें
३ गुराख्याचें गाई राखणें

(३) श्लो॰ उत्तरार्ध १७५–१७७

श्लो॰ ७ — (१) सर्व श्लोक १७८–१८३

× मोहात् = कर्माचा बंध कर्मानें च
उडवावा हें न जाणतां कर्म बंधक
आहे म्हणून सर्व च कर्मे टाकून
देणें — त्यामुळें बंध टळेल या भ्रमानें.

दृष्टांत—

१ अंधारावर रागाऊन डोळे फोडणें

२ डोकेदुखीमुळें – डोकें च तोडणें

३ वाट अवघड म्हणून – पाय तोडणें

४ आवडीचें अन्न नाहीं म्हणून
– उपवास करणें

श्लो. ८ — (१) दुखःमित्येव यत्कर्म १८४–१८८

× कर्माची आरंभाची बाजू कांहीं
काळ दुःखद असतें. दृष्टांत—

१ अन्नाची शिदोरी नेतांना जड

२ निंब आरंभी कडू

३ हिरडा ,, तुरट

४ (दूध काढण्यापूर्वी) गाईचें शिंग
घातक

५ (फूल काढतांना) काटे शेवंतीला
काटेरी अंग

६ भोजनापूर्वी – स्वयंपाकाची दगदग

(२) कायक्लेशभयात् त्यजेत् १८९–१९१

× कायक्लेशभयानें कर्म न करणें
नव्हे तर सुरवात करून तें सोडणें

× कर्मफळ मागाहून. कर्मत्रास आधीं
तो भोगण्यापेक्षां प्रत्यक्ष भोगतां
येतील ते भोग भोगावे. कर्मारंभ
सोडण्यांतलें तत्त्वज्ञान.

(३) स कृत्वा राजसं त्यागं १९२

(४) नैव त्यागफलं लभेत् १९३-१९५

× या कर्मत्यागाचें त्यागफल नाहीं. दृष्टांत-

१ उतूं गेलेलें दूध — हवन द्रव्य नाहीं.

२ बुडून गेल्यानें — जलसमाधि नाहीं.

(५) आत्मज्ञानानें कर्मलोप होतो तेव्हां कर्मत्यागफल मिळतें. दृष्टांत- १९६-१९७

सूर्योदयानें तारकालोप

(६) पुढील श्लोकप्रस्ताव १९८-१९९

× राजसत्यागानें मोक्षफल नाहीं. म्हणून मोक्षफलदत्याग पुढें सांगावयाचा.

श्लो. ९ — (१) थोडक्यांत सर्व श्लोक २००-२०१

(२) × कर्मांत अहंकार व कर्मफललोभ बंधक म्हणून तें त्याज. कर्म सेव्य.

दृष्टांत — २०२-२०६

१ आईचा तिरस्कारकाम त्याज्य आई सेव्य

२ गाईचं तोंड अपवित्र म्हणून गाय त्याज्य नाहीं.

३ साली अठळी त्याज्य — फळ सेव्य

४ मुलींविषयीं काम त्याज्य

(३) स त्यागः सात्त्विको मतः २०७-२११

१ कर्मबंधकत्वनाश दृष्टांत — भाजलेलें बीं

२ रजतमनाश — दृष्टांत — परीस

३ आत्मज्ञानलब्धि व विश्वसंभ्रमनाश

दृष्टांत— १ सायंकाळीं मृगजळ

२ पोकळ आकाश

श्लो. १० — (१) श्लो. पूर्वार्ध २१२–२१७

(मेधावी छिन्नसंशयः गर्भित)

× कारण १ –

सुखःदुःखाविषयीं योग्य दर्शन (मेधावी)

दृष्टांत – ढग – आकाश २१२–२१३

कारण २:—

सुखदुःखें मिथ्या (छिन्नसंशयः) दृष्टांतः—

स्वप्न २१४--२१५

(२) त्यागी सत्वसमाविष्टः २१६

(३) उपसंहार २१७

श्लो. ११ — (१) श्लो. पूर्वार्ध २१८–२२६

× देहांत स्वरूपतः कर्मत्याग अशक्य.

कारण १ -- देह च कर्मस्वरूप.

दृष्टांत—

१ मृत्तिकात्याग – घडा

२ तंतुत्याग – पट

३ उष्णतात्याग – आग

४ घाणीचा त्याग – हिंग

५ द्रवत्वत्याग – पाणी

६ टिळा लावणें – कपाळ लावणें

पुसणें पुसणें

कारण न करणें हि कर्म होतें.

(२) श्लो. उत्तरार्ध २१७–२३२

× कर्मत्याग – कर्मफलत्याग

फलत्याग – ईश्वरार्पण कर्म

ईश्वरार्पणानें – बोधप्राप्ति

बोधानें – अज्ञानासह कर्मनाश

हा च कर्मत्याग.

× केवळ कर्मत्याग हा कर्मत्याग नव्हे

दृष्टांत – मूर्च्छा – निद्रा

एक कर्म सोडून दुसरें करणें

हा हि कर्मत्याग नव्हे. दृष्टांत –

दांडकें चुकविणें, बुक्के सोसणें

श्लो. १२ — (१) त्रिविधं कर्मणः फलं भवति

अत्यागिनां २३३

(२) भवति अत्यागिनां न तु

संन्यासिनां क्वचित् दृष्टांत — २३४–२३८

१ कन्येचा पिता मोकळा जांवई बद्ध

२ विषारी वनस्पति विकणारा मोकळा

सेवन करणारा मरतो

× कर्मफळ जो घेईल त्याला मिळतें

दृष्टांत— रस्त्यावरील अंब्याचें फळ

× कर्म कर्त्याचें कर्तृत्व व अकर्त्याचा

फलत्याग दोहोंला कांहीं करूं शकत

नाहीं.

(३) अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधः

कर्मणः फलं २३९–२४७

× त्रिविध जग हें कर्मफळाचें
प्रकारस्वरूप २३९

+ कर्माचें अनिष्ट-फल २४१–२४२
विषयबुद्धि, अधमप्रवृत्ति,
निषिद्धकृत्यकरण. याचा परिणाम–
कीटकादि हीनयोनिप्राप्ति
कर्माचें इष्ट फळ २४३–२४४
स्वधर्मादर, पुण्याचार तद्द्वारा
इंद्रादि देवपदलाभ

× कर्माचें मिश्र फळ २४५–२४७
शुभाशुभकर्मफळाच्या सममिश्रणानें मनुष्यदेह
हें मिश्रफळ. शुभाशुभमिश्रणाला दृष्टांत–
१ गोड + आंबट = तृतीय स्वादिष्ट रस
२ रेचक + कुंभक = ,, अवस्था (?)
३ सत्य + असत्य = ,, एक (?)

(४) भवत्यत्यागिनां प्रेत्य २४८–२५६

× कर्मे आचरतांना अहंकार होतो. पण तो
परिणामीं घातक. दृष्टांत—
१ दुष्ट पदार्थ खातांना गोड परिणामीं मरण
२ ठकाची मैत्री चांगली – रान येईपर्यंत
३ वेश्यासौंदर्य – अंगस्पर्शी घातक

× कर्मफळभोग अंतीं चुकविणें शक्य नसतें.
दृष्टांत— सावकाराला टाळणें अशक्य.
एक कर्मफळभोग जीव भोगतो त्या च वेळीं
दुसऱ्या कर्मफळांची तयारी चालकेली असते.
फलाशा धरणाऱ्याच्या फळभोगाचा अंत च

येत नाहीं. दृष्टांत—

१ कणसाचा दाणा रुजून पुन्हां रोप

२ चालतांना प्रत्येक पाऊल मागच्याच्या पुढें च

३ नदी उतार करणाऱ्या तरीला प्रत्येक तीर पलीकडचें च.

(५) न तु संन्यासिनां क्वचित् २५७–२७५

× कर्माला निमित्तमात्र होऊन त्याचें कर्तृत्व जे घेत नाहीत. त्याचें त्रिविध कर्मफल नष्ट होऊन त्यांना अद्वैतप्राप्ति.

दृष्टांत—

१ जाईच्या पाकळ्यांचें फाकणें व सुकणें

२ बीसाठीं ठेवलेलें धान्य पोटगीला गेलें कीं शेती बंद

× अद्वैतप्राप्ति झाल्यावर फळभोगाच्या रूपानें कर्माची बाधा चालत नाहीं.

दृष्टांत— २६२–२६७

१ भिंत पडली कीं चित्र गेलें

२ रात्र गेली कीं अंधार गेला.

३ वस्तुरूप गेलें कीं सावली गेली.

४ आरसा गेला कीं प्रतिबिंब गेलें

५ झोंप गेली कीं स्वप्न गेलें

× अहंभाव कर्माच्या ठिकाणीं आहे तोपर्यंत दृष्टींत भेद रहाणार च. आत्मा आणि कर्म यांत भेद. दृष्टांत— २६९–२७५

१ पूर्वदिशापश्चिमदिशा भेद

कारण ४ — जागृतिस्वप्नादिअवस्थांना
आधारस्थान म्हणून

(३) कर्ता ३२१-३२६

× जीवात्मा हा च कर्ता. जीवात्म्याचें स्वरूप—
१ चैतन्यप्रतिबिंब दृष्टांत— आकाश
२ आत्मस्वरूपविस्मरणानें देहाभिमानरूप
दृष्टांत— राजाचा स्वप्नस्थ रंकपणा.
३ देहाबरोबर राहणारा.
४ प्रकृतीकडून घडणारीं कर्में भ्रमानें
'मी' केलीं समजणारा.

(४) करणं च पृथग्विधं ३२७-३३१

× एक च बुद्धिशक्ति भिन्न इंद्रियद्वारांनीं
प्रकट होते. या इंद्रियांना च पृथग्विध
करणनाम. दृष्टांत—
१ एक च दृष्टि — पापण्यांमुळें भिन्न
२ एक च दीपप्रकाश— खिडक्यांमुळें भिन्न
३ ,, पुरुष— शृंगारादिरसांनीं वेगळा

(५) विविधाश्च पृथक्चेष्टा ३३२-३४३

× एक च असलेली पण निरनिराळ्या
प्रकारांनीं भिन्न झालेली वायुशक्ति
ह्या च पृथक्चेष्टा. दृष्टांत—
नदीनदपाणी. वायुक्रियांचें वर्णन—
बोलणें, घाकणें, घेणें, देणें इ. इ. इ.

(६) दैवं चैवात्र पंचमम् ३४४-३५१

× सर्व वृत्तिवैभवांत बुद्धि प्रधान.
बुद्धीला प्रौढी देणारीं इंद्रियें.
इंद्रियांना प्रौढी प्राप्त होण्याला

त्या त्या इंद्रियांचें दैवत सूर्य इ.

हें अधिदैवत हें पंचमकारण.

दृष्टांतमाला —

१ शरदृऋतु — चंद्र — पौर्णिमा

२ वसंताराम — प्रियसंगम उपचार

३ कमळ — विकास — परागांचा भर

४ कवित्व — रसिकत्व — परतत्त्वस्पर्श

(७) प्रस्तुत श्लोकोपसंहार पुढील श्लोकोपक्रम

३५२–३५३

श्लो. १५ — (१) शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते

नरः २५४–३५८

× मन वाचा शरीर असा क्रम बदलून घेतला

+ प्रथम मनानें संकल्प, वाणीनें त्याची

स्पष्टता, शेवटीं देहानें कर्म — असा

कर्मक्रम, दृष्टांत—

१ वसंत - पालवी - पुष्प - फळ

२ पावसाळा - ढगें - पाऊस - धान्य

३ पूर्वदिशा - अरुण - सूर्योदय - दिवस

(४) पंचैते तस्य हेतवः ३५९-३६५

× शरीरादि समुदाय च शरीरादि

समुदायाला हेतु. दृष्टांत—

१ लोखंडी घडकाम — लोखंडी घणानें

२ तंतूचा ताणा — तंतूच्या बाण्यानें

३ रत्नांचा दागिना — रत्नांनीं च

× कर्माला कारण व हेतु एक च

याला दृष्टांत—

१ सूर्यप्रकाश -- हेतु व कारण सूर्य

२ उसाचें कांडें – वाढीला हेतु व कारण

(३) न्याय्यं वा विपरीतं वा ३६६–३७७

× शरीरादि कारणांचा शरीरादि हेतूंशीं मेळ झाल्यानें जें कर्म उभारतें त्याचा शास्त्रोक्त मार्गाशीं मेळ पडला तर तें न्याय्य कर्म होतें. दृष्टांत–

१ पावसाळ्याचा लोट – भाताच्या खाचरांत

२ रागानें निघालेला – द्वारकेच्या वाटेवर.

× शास्त्रावांचून केलेलें कर्म निष्फळ. दृष्टांत –

१ दूध वाढतांना सांडलेलें दूध

२ लुटारूंनीं नेलेलें धर्मादायखातें जमा होऊं शकत नाहीं.

३ बावन अक्षरें उच्चारून मंत्रफलप्राप्ति नाहीं.

+ शास्त्राची कास न धरणारें कर्म अन्यायकर्म

श्लो. १६ —— (१) केवलं आत्मानं ३७७–३८०

× आत्मा कर्मांचा कर्ता न होतां कर्म प्रकट करतो. दृष्टांत ——

१ सूर्य कोणतें हि रूप न होतां डोळे व वस्तूचीं रूपें प्रकट करतो.

२ पाहणारा – आरसा व प्रतिबिंब न होतां दोघांना प्रकाशित करतो.

३ सूर्य – दिवसरात्र न होतां दोघांना निर्माण करतो.

(२) अकृतबुद्धित्वात् न स पश्यति ३८१

(३) दुर्मतिः आत्मानं कर्तारं पश्यति ३८२-३९४

× आत्मानं = देहं

देहाला च आत्मा मानणाऱ्याला दृष्टांत –

१ घुबड दिवसाची रात्र करतो

२ सूर्य न पाहिलेला प्रतिबिंब च सूर्य मानतो.

३ कावीळ झालेल्याला चंद्र पिंवळा

४ मृग मृगजळाला भुलतात

५ निद्रिताला स्वप्न खरें वाटतें.

६ दोराचें ज्ञान नाहीं तो त्याला सर्प मानतो

७ अभ्राची गति कोल्हे चंद्रावर आरोपतात.

८ शुक नळिकेला भुर्लानें जखडला जातो.

दुर्मतिः– १ शास्त्र आणि गुरू यांचें २९०

२ मूर्खपणानें च जगतो.

(४) पुढील श्लोकप्रस्ताव ३९५–४०२

× कर्मांत वागून पुन्हां अलिप्त

असणाऱ्याची ओळख ४०१–४०२

कर्मांत अलिप्ततेला दृष्टांत— वडवानल

मुक्तांच्या लक्षणांचा विचार करतां

करतां मुक्तता लाभते ३९७–४००

दृष्टांत—

१ दिव्याच्या उजेडानें हरवलेली वस्तु प्राप्त

२ आरसा उटावा तों तों स्वरूप स्पष्ट.

३ पाण्याच्या संगानें मीठ जलरूप

४ प्रतिबिंब बिंबाकडे आलें कीं बिंबरूप

श्लो. १७ — (१) यस्य नाहंकृतः भावः ४०३–४०८

× अनहंभावापूर्वीची स्थिति ४०३–४०५

१ तत्त्वमसि सिद्धांतश्रवण

२ गुरुकृपा

३ मायानिद्रानाश व अभेदानंदजागृति

× अभेदभावप्राप्त पुरुषाच्या ठिकाणीं अहंभाव उरत नाहीं. दृष्टांत— ४०६–४०८

१ चंद्रोदयानंतर मृगजळ

२ बाळपणानंतर बागुल

३ जळण संपल्यानंतर जळणें

(२) बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ४०९–४२१

× बुद्धि कर्मांत लिप्त होत नाहीं. दृष्टांत—

४०९–४१२

१ सूर्याला अंधार मिळत नाहीं

२ अग्नि ज्या ज्या वस्तूला लागतो ती तद्रूप

बुद्धि देहांत लिप्त होत नाहीं ४१२–४२१

दृष्टांत—

१ प्रलयकाळचें पाणी ओढ्याच्या आहारीं जाणें अशक्य

२ सूर्यबिंब सूर्याला झांकणें अशक्य

३ लोणी ताकांत मिसळणें अशक्य

४ काष्ठगत अग्नि काष्ठापासून वेगळा झाल्यावर तो काष्ठांत राहणें अशक्य.

५ रात्रींमधून निघणारा सूर्य रात्र होणें अशक्य.

६ कारणें — भेदभावनष्टता बुद्धि कर्मांत लिप्त होत नाहीं (पुन्हां विवेचन) ४१९-४२१

सर्वत्र आत्मस्वरूपता. पूर्ण कर्मनष्टता, दृष्टांत—

१ आकाशाला वसतिस्थान नाहीं.

२ समुद्राला प्रवाह नाहीं.

३ ध्रुवाला गति नाहीं.

(३) देहाभिमान गेलेल्या पुरुषाच्या ठिकाणीं देहनिमित्तानें कर्म चालतांना दिसतें याचें कारण पूर्वीची अहंतावश येतील मिळालेली गति. दृष्टांत— ४२२-४१८

१ वारा गेला तरी झाड थोडें हालतें

२ कापूर संपला तरी करंडीला वास.

३ गाणें संपले तरी तंद्री उरते

४ सूर्य मावळला तरी संध्या राहते

५ लक्ष्यभेद झाला तरी बाण पुढें पडतो

६ घडा काढला तरी कुंभाराचें चाक पूर्वीच्या गतीनें चालतें.

(४) हीं ज्ञान्याचीं देहाकडून होणारीं कर्में आत्म्यानें कांहीं न करतां परभारे पांच हेतु व पांच कारणांनीं घडतात दृष्टांत— ४२९-४३१

१ मनांत कांहीं नसतां स्वप्न

२ लावणीशिवाय रानांत झाडें

३ रचल्याशिवाय ढगांच्या इमारती

(५) हत्वापि स इमांल्लोकान् न हंति ४३२-४३६

× हत्वापि इमांल्लोकान् ही एक बाजू झाली. ज्ञानेश्वर दोन्हीं बाजू मांडतात १ लोकनाश २ लोकसंभव दृष्टांत—

१ सूर्य — कमलविकास कुमुद सुकणें

२ आकाश — विजांचा वर्षाव पर्जन्यवर्षाव

(६) न निबध्यते ४३७-४४३

× देहलिप्त पुरुषांना ज्ञानी कर्मांत
गुतलेला अज्ञानानें दिसतो. ज्ञान्याला
त्याचें कांहीं च नसतें. दृष्टांत—
१ शेतकऱ्याचें बुजगावणें कोल्ह्यांना
२ वेड्याचें नेसलें. नागवेपण इतरांना
३ युद्धांत मेलेल्याच्या जखमा – इतरांना
४ सतीचें दिव्य – इतरांना
५ पाण्याचा लोंढा

(७) हत्वाऽपि न निबध्यते ४४४-४४५

× सामान्य कर्मलिप्तता तर नाहीं च
पण असामान्य वाटणाऱ्या हननादि
क्रियांनीं हि लिप्तता नाहीं. कारण
सर्वत्र आत्मस्वरूपता. त्यामुळें ज्ञानी
या क्रिया करतो हा भास. यांत
सत्य नाहीं. दृष्टांत—
१ सोन्याची महिषासुरमर्दिनी
२ चित्रांतील आग
ज्ञान्याच्या सर्वत्र एकरूपतेला दृष्टांत—
१ अंधार उजेडानें पाहणें
२ गंगेला मिळालेली नदी
३ अग्नीचा अग्नीशीं झगडा
४ शस्त्राचा स्वतःवरच आघात
× ज्ञानी पुरुषाची सर्वत्र आत्मरूपता
म्हणजे कार्य, कर्ता, क्रिया तीन्ही
त्याला आत्मरूप.

× ज्ञाता, ज्ञेय, ज्ञान ही च त्रिपुटी
कर्मप्रेरक.

\+ ज्ञेय शब्दादिविषयांनीं पंचधा
पण तें प्रिय किंवा अप्रिय असें
एकरूपी.

× ज्ञाता ज्ञेयाचें इतकेंस ज्ञान झाल्या-
बरोबर तें स्वीकारण्यास (प्रिय असल्यास)
किंवा टाकून देण्यास (अप्रिय असल्यास)
तयार होतो. म्हणजे ज्ञेयदर्शन झाल्याबरोबर
ज्ञाता तिकडे धाव घेतो. दृष्टांत—

१ मासा पाहून बगळा
२ द्रव्य ,, दरिद्री
३ स्त्री ,, कामुक
४ उतार ,, पाणी
५ पुष्प ,, भुंगा
६ धारेची वेळ पाहून वासरूं
७ स्वर्गांतील गोष्टी ऐकून याज्ञिक
८ पारवी पाहून पारवा
९ ढगांचा शब्द ऐकून मोर

× ज्ञेय प्रिय असेल तर ज्ञाता त्याचा तत्क्षणीं
उपभोग घेण्याला विलंब लावीत नाहीं. ज्ञेय
अप्रिय असेल तर त्याला टाळण्याला जो
वेळ लागतो तो त्याला युगाप्रमाणें दीर्घ
वाटतो. ज्ञेय प्रियअप्रिय मिश्र असल्यास
त्याची मिश्र मनोवृत्ति होते. दृष्टांत—
सर्प व हार.

(६) कर्ता ४९०-५०५

× ज्ञाता च ज्ञेयविषयत्याग स्वीकारार्थ
इंद्रियसमूहाला राबवतो तेव्हां कर्ता बनतो.
दृष्टांतः— ४९०-४९३
१ जेवणारनें च अन्न रांधावें
२ भुंग्यानें च मळा करावा
३ सोने पारख्यानेंच कसोटी व्हावे
४ देवानें च देवळाचें काम करावें

+ ज्ञात्याच्या कर्तृत्वावेशाला दृष्टांत—
प्रतिमल्ल पाहून मल्लाचा आवेश

× ज्ञाता कर्ता झाला की त्याच्यांत
एकदम पालट होतो. दृष्टांत ४९४-४९६
१ रात्रीं डोळे मिटणें
२ नशीब फिरलें कीं, श्रीमंती गेली.
३ पौर्णिमेनंतर चंद्रबिंबपालट

(७) करणं ५०६

× कर्ता इंद्रियांचें साह्य घेतो त्यामुळें
इंद्रियें करण

(८) कर्म ५०७

× कर्त्याच्या क्रियांनीं व्यापलें जातें तें
कर्म दृष्टांत—
१ सोनाराची बुद्धि लेण्याला व्यापते
२ चंद्रकिरण चांदण्याला व्यापतात
३ प्रभा प्रकाशाला व्यापते
४ गोडी उसाच्या रसाला व्यापते
५ अवकाश अवकाशानें व्यापतो.

(९) श्लोकाचा उपसंहार ५०८–५१६

× कर्ता, क्रिया, करण यांत कर्माची साठवण दृष्टांत—

अग्नींत – धूर

बीजांत – वृक्ष

मनांत – वासना

सोन्याच्या खाणींत – सोनें

श्लो. १९ – (१) श्लो. पूर्वार्ध ५१७

(२) केवळ ज्ञान कर्म कर्ता विश्वासार्ह नाहीं. त्यांत सात्विक निवड करावी लागेल.

(३) श्लो. उत्तरार्ध ५१८–२३

× सांख्यशास्त्रगौरव –

१ विचारसागर

२ आत्मबोधदायक

३ शास्त्रसम्राट

४ प्रकृतिरूपदर्शक

५ अज्ञानमापक २४ तत्वदिग्दर्शक

(४) पुढील श्लोकप्रस्ताव ५२४–५२८

× गुणत्रयानें सर्व विश्व रंगलेलें

\+ जें ज्ञान भिन्न झाल्यानें त्रिगुणांचा पकडींत विश्व पडलें. त्या ज्ञानासंबंधीं प्रथमवर्णन. कारण शुद्ध ज्ञान झाल्यानें सर्व च शुद्ध व्हावयाचें

श्लो. २० — (१) विभक्तेषु सर्वं भूतेषु येन एकं अव्ययं भावं ईक्षयते ५२९–५३३

× कारण ज्ञान, ज्ञेय, ज्ञाता यांचें ऐक्य.

\+ भूतव्यक्ति भिन्न न दिसण्याला

दृष्टांत —

१ सूर्याला अंधार न दिसणें

२ समुद्राला नद्या भिन्न न दिसणें

३ हाताला चित्र न दिसणें

४ जागृतींत स्वप्न न दिसणें

५ सोनें आटून दागिने न दिसणें

६ पाणी गाळून तरंग वेगळे न हाेणें

७ पाण्यानें मीठ भिन्न न उतरणें

कारण २ – ज्ञेय हें ज्ञानाचें स्वरूप

च होतें. दृष्टांत —

आदर्श पाहूं लागल्यास स्वरूपप्रतीति

(२) तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकं ५३७

(३) पुढील श्लोकप्रस्ताव ५३७

श्लो. २१ – (१) सबंद श्लोक ५३८–५४७

× राजसज्ञान = भेददर्शन

१ वैचित्र्यदर्शन ५३८–५३९

२ अवस्थाभेददर्शन ५४०–५४१

दृष्टांत – विस्मृति पाहून निद्रा

स्वप्न दाखवितें

३ मूळ अद्वैतांत भेददर्शन ५४२–५४७

× नामरूपाआडचें अद्वैत न दिसणें

दृष्टांत—

१ दागिन्याआड सोनें

२ मडक्याआड माती

३ दिव्यामागें अग्नि

४ वस्त्राआड तंतु

× नामरूपानें द्वैत भासणें दृष्टांत–
१ जळवणांनीं अग्नि भिन्न
२ फुलांनीं गंध ,,
३ तरंगांनीं चंद्र ,,
× भेदज्ञान हें वास्तविक अज्ञान आहे.
हें बाळ ४२, मूढ ४३, मूर्ख ४४,
मुग्ध ४४ इ. भेदज्ञान्यांना परोक्षपणें
दिलेल्या विशेषणावरून व्यक्त होतें
(४) पुढील श्लोकप्रस्ताव ५४८

श्लो. २२ – (१) अहैतुकम ५४९–५६२
× हेतु = कारण. प्रत्येक गोष्ट.
सकारण सांगणाऱ्या श्रुतिस्मृतीची
नीति. विधिनिषेध ५४९–५५१
+ ज्या ज्ञानाला विधिनिषेध नाहींत
दृष्टांत— ५५२–५५७
१ अ सोड गांवांत सोडलेलें कुत्रें
२ सोनें लांबवणारा उंदीर
३ मांसखाऊ मनुष्य
४ रानांतला वणवा
५ शरीरावर बसणारी माशी
६ कावळा
ज्या ज्ञानाला विधिनिषेध नाहींत
प्रत्यक्ष उदाहरणें ५५८–५५९
× 'स्त्री - द्रव्य' मुख्य उपभोग. त्यांत
पेय अपेय, खाद्याखाद्य, निंद्यानिंद्य
कोणता हि विचार नाहीं.

(२) यत्तुकृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तम् ५६३–५६५

× कार्ये = देहोपभोगकार्ये

कृत्स्नवत् = सर्व जग माझ्या च उपभोगार्थ

दृष्टांत—

१ मृत्यु सर्व च खातो

२ अग्नि सर्व च जाळतो

× एकस्मिन्कार्ये – एक च कार्य दृष्टांत–

पावसाच्या पाण्याला समुद्र एक च थारा.

या श्लोकावरील विवेचनांत सर्वत्र एका

देहासाठीं उपभोग हा विषय आला आहे.

(३) अतत्त्वार्थवत् ५६६–५७३

× स्वर्ग, नर्क, पाप, पुण्य, देव, उपासना

इ. तत्त्वार्थविचार ज्यांत मुळीं च नाहीं.

केवळ नास्तिकता व देहभोग.

(४) अल्पं च ५७४–५७७

× अल्प = व्यर्थ, क्षुद्र, निष्फळ

– अशा ज्ञानाच्या निष्फळतेला दृष्टांत–

१ धूर आकाशांत निष्फळ

२ भेंडाचें वाढणें ,,

३ उसाचें कणीस ,,

४ षंढ मनुष्य ,,

५ निवडुंगाचें बेट ,,

६ लहान मुलाचें पाहणें ,,

७ चोराच्या घरचें द्रव्य ,,

८ शेळीच्या गळ्याचें स्तन ,,

(५) तत्तामसमुदाहृतम् ५७८–५८१

× तामस ज्ञान हें खरें ज्ञान नव्हे.
ज्ञान नांव केवळ शाद्बिक. दृष्टांत—

१ बहिऱ्याचे कान
२ आंधळयाचे डोळे
३ मद्याचा पान
} हीं नांवें

(६) त्रिविध ज्ञानोपसंहार ५८२

(७) त्रिविध कर्मोपक्रम ५८३–५८५

× कार्याच्या क्रिया त्रिविध ज्ञानाला
अनुसरून चालतात.

श्लो. २३ — (१) नियतं ५८६–५८८

× नियत = १ स्वाभाविक दृष्टांत –
पतिव्रतापरिष्वंग

,, = २ भूषणभूत. दृष्टांत –
सावळया अंगाला चंदन
प्रमदालोचनवास अंजन

" + ३ नैमित्तिकाशीं संगत. दृष्टांत—
सोन्यांत सुगंध

(२) संगरहितं संग = बोजा ५८९
मनावर यत्किंचित हि बोजा न राहतां
दृष्टांत— आई.

(३) अफलप्रेप्सुना— दृष्टांत— आई ५९०

(४) अरागद्वेषतः कृतम् ५९१

× कर्म पूर्ण झालें किंवा उरलें तरी
त्याचा रागद्वेष नसणें. दृष्टांत—
वाढणारी प्रेमळ— (माता)

(५) यत्तत्सात्विकमुच्यते ५९२

× या श्लोकांतील सर्व दृष्टांतांत कर्माची
आसक्ति नव्हे पण अत्यंत आस्था
– काळजी – दिग्दर्शित झाली आहे.

(६) पुढील श्लोकप्रस्ताव ५९४

श्लो. २४ — (१) यत्तु कामेप्सुना कर्म ५९५–५९८

× आवश्यक नित्यनैमित्तिक कर्म
न करणें व काम्य कर्मे करणें
दृष्टांत—
१ मातापितरांचा अनादर बाहेरच्यांचा आदर
२ तुळशीला पाणी न घालतां द्राक्षीला
दुधाचा पाट

(२) क्रियते बहुलायासं ५९८–६०२

× सर्व काम्य कर्मे सर्व शक्ति खर्च
करून करणें. दृष्टांत —
१ विपुल पिकासाठीं बियांची पेरणी
२ परीस हातीं आला असतां कोळशाची
खरेदी

(३) साहंकारेण वा पुनः ६०३–६०५

× १ आपल्या कर्माची दवंडी
२ कर्तेपणाच्या अभिमानानें वडील
जनांचा, मान्यांचा अनादर. दृष्टांत–
काळतापकरी औषधाला मानीत नाहीं

(४) क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम्
६०६–६१०

× बहुलायास उपमा–
१ डोंबाऱ्याचा दोरीवरचा खेळ
२ धान्यकणासाठीं उंदरानें डोंगर पोखरणें

३ गारुड्यानें सर्पाला डोक्यावर घेणें

४ धान्यकणासाठीं पाताळापर्यंत बोळंबा पोखरतो

× पुन्हां ' क्रियते बहुलायासं ' सांगण्याचें कारण प्रथम बहुलफलाबरोबर बहुल आयास सांगितला. येथें केवळ आणि तो हि निष्फळ कर्मा- बरोबर बहुलआयास.

श्लो. २५ — (१) तामसकर्मनिंदा ६११

(२) अनुबंधं ६१२–६१५

× अनुबंध = निष्पत्ति

निष्पत्तिशून्य कर्माला दृष्टांत—

१ पाण्यावरील रेघ

२ पेज घुसळणें

३ राखुंडी फुंकरणें

४ वाळू घाण्यांत गाळणें

५ भूस पाखडणें

६ पोकळीला भोसकणें

७ वाऱ्याला पकडण्याला फास टाकणें

(३) क्षयं हिंसां ६१६–६२०

× अथवा ज्या कर्मानें स्वतःचा क्षय व जगाची हिंसा. दृष्टांत—

१ कमळावरील काटेरी फास ओढल्यानें कांटे झिजणें व कमळ चिरणें

२ पतंगाच्या झडपीनें पतंग मरतो व दिवा विजतो.

३ माशी स्वतः मरून दुसऱ्याला
ओकावयास लावते.

(४) अनपेक्ष्य च पौरुषं ६२१-६२३

× आपल्या सामर्थ्याचा आवाका
लक्ष्यांत न घेतां कर्माचरण.

(५) मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ६२४-६२६

× मोह = अविवेक
अविवेक दृष्टांत–
१ अग्नि घर जाळतो
२ समुद्र खवळून मर्यादा सोडतो.

(६) त्रिविधकर्मोपसंहार ६२७-६२८

(७) त्रिविध कर्त्यांचा उपक्रम ६२९-६३०

× कर्माच्या त्रिविधपणाला अनुसरून कर्ते त्रिधा.

श्लो. २६ – (१) मुक्तसंगः ६३१-६३३

× संग = फलासक्ति
+ फलासक्तिरहितत्व म्हणजे
निष्फलत्व नव्हें. तर परमसफलत्व.
हें दाखविण्यासाठीं दृष्टांत —
१ चंदन, २ नागवेल

(२) अनहंवादी ६३४-६३५

× आदरानें कर्म करून हि
ईश्वरार्थ अपार कर्म करून हि
अहंकार नाहीं. दृष्टांत– वर्षाव.

(३) धृत्युत्साहसमन्वितः ६३६-६४४

धृति = कर्मार्थ निरनिराळे निर्बंध
सहन करण्यासाठीं लागणारी शक्ति ६३८

निरनिराळे निबंध —
योग्य वेळ, योग्य स्थळ, शास्त्राचा क्रिया
निर्णय ६३६
चित्तैकाग्र्य, फलाशात्याग, नियम ६३७
उत्साह:—
१ आत्म्यासाठीं कर्म करण्यांत आवड
२ देहसुखत्याग
३ आळस, निद्रा, भूक इ. घ्या आहारीं न जाणें
४ विषयेच्छात्याग
५ देहाभिमाननाश

(४) सिध्दसिध्दोर्निर्विकार: ६४५–६४७
× कर्म अर्धवट राहिलें तरी दुःखी न होणें दृष्टांत— कड्यावरून पडलेला गाडा.
× कर्म सिद्धीस गेलें तरी तें न मिरवणें

(५) कर्ता सात्विक उच्चते ६४८

श्लो. २७ — (१) रागी ६४९–६५१
× सर्व वासनांनीं भरलेला तो रागी. दृष्टांत—
१ गांवची घाणेरडी जागा
२ मसणवटी

(२) कर्मफलप्रेप्सुः ६५२
(३) लुब्धः ६५३–६५४

× कर्मफळासाठीं कांहीं न सोडतां
प्राणार्पणतयारी.
स्वतः कद्रूपणा करून दुसऱ्याच्या
वस्तु हरण करण्याची बुद्धि
दृष्टांत – बगळा

(४) हिंसात्मकः ६५५–६५७

× स्वतःच्या स्वार्थासाठीं दुसऱ्याला
त्रास देणें. दृष्टांत – बोर

(५) अशुचिः ६५८

× दृष्टांत – धोत्र्याचें फळ

(६) हर्षशोकान्वितः ६५९–६६०

× हर्ष = कर्मसिद्धीनें जगाला
हिणवणें
शोक = कर्माच्या असिद्धीनें जगाला
शिव्या देणें.

(७) कर्ता राजसः परिकीर्तितः ६६१

(८) पुढील श्लोकप्रस्ताव ६६२

× दुष्कर्ममळा = तामस कर्ता

श्लो. २८ — (१) अयुक्तः ६६३–६६९

× १ दुष्कर्मसहजता. दृष्टांत—
अग्नि, शस्त्र, काळकूट
२ आपल्या कर्माचा परिणाम न पाहणें
दृष्टांत – वादळ
३ करणी व हेतु यांचा मेळ नसणें
दृष्टांत – वेडा
४ सतत इंद्रियविषयभोग. दृष्टांत – गोचिड.
५ स्वैरपणा – दृष्टांत – अजाण मूल.

(२) प्राकृतः ६७०

× प्रकृतीच्या अधीनपणामुळें
कृत्याकृत्यभाव नसणें.

(३) स्तब्धः ६७०–६७१

× खोट्या प्राप्तीनें फुगणें दृष्टांत—
उकिरडा.

+ कोणाला हि, ईश्वराला हि मान
न देणें. दृष्टांत– डोंगर.

(४) शठः ६७२

× चौर्य व विषयव्यापारवृत्ति म्ह.
शठत्व. दृष्टांत – चोर, वेश्या

(५) नैष्कृतिक ६७३--६८०

× = १ कापट्य. दृष्टांत – जुगारी अड्डा
= २ क्रूर अभिलाषा. दृष्टांत–
मिल्लांचा गांव
३ दुसऱ्याच्या सत्कृतीनें चिडून
तिचा विचका करण्याची वृत्ति
दृष्टांत—
१ दुधांत पीठ
२ थंड पदार्थ उष्ण
३ चांगलें अन्न – शरीरमळ
४ सर्प – विष

(६) अलसः ६८१–६८३

× सत्कर्म परमार्थांत आळस. दुष्कर्म
स्वार्थांत तत्परता. दृष्टांत—

१ द्राक्ष व अंब्याच्या मोसमांत
  कावळ्यांच्या तोंडाला रोग येणें.
२ दिवसा घुबड आंधळें

(७) विषादि — ६८४–६८५

× परोत्कर्षविषाद = मत्सर
नेहमीं आंत विषाद असण्याला
दृष्टांत—
१ समुद्रांत वडवानळ
२ वेंडांच्या विस्तवांत धूर इ.

(८) दीर्घसूत्री च — ६८६–६८७

× १ अतिदीर्घकाळपर्यंत लांबणारा कामिक
  व्यापारारंभ
२ सत्कर्म करणें लांबणीवर टाकणें

(९) कर्ता तामस उच्यते — ६८८

(१०) कर्ता कर्म व ज्ञान तिहींचें त्रिधा
कथन म्हणून उपसंहार — ६८९

श्लो. २९ — (१) बुद्धीची व्याख्या — ६९०–६९१

× अविद्या, मोह, संशय, आत्मनिश्चय } दिसणारा आरसा

(२) जगांत सर्व त्रिविध त्याप्रमाणें
बुद्धि व धृति (बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव
गुणतः त्रिविधं) — ६९२–६९४
सर्वत्र त्रिविधत्वाला दृष्टांत—
अग्नि नाहीं असें काष्ठ !

(३) बुद्धिधृतित्रिविधत्वकथनप्रस्ताव

श्लो. उत्तरार्ध ६९५

(४) बुद्धित्रिविधत्वकथनप्रस्ताव ६९६

श्लो. ३० — (१) प्रवृत्ति – कार्यं – मोक्षं या वेत्ति ६९७–७०८

× प्रवृत्ति त्रिविध

१ नित्यनैमित्तिक २ काम्य

३ निषिद्ध

त्रिविध प्रवृत्तींत संसारजन्ममृत्युभय म्हणून नित्यनैमित्तिक कर्म निष्कामत्वानें सेवावें म्हणजे तें अभय व मोक्ष प्राप्त करून देईल. म्हणून (काम्यनिषिद्ध फळ इ.) निवृत्तिपूर्वक प्रवृत्ति जाणणें हें सात्विकलक्षण.

— अभयमोक्षदप्रवृत्तीवरील विश्वासाला

दृष्टांत– १ तृषार्त – जीवन

२ पुरांत पडलेल्याला – पोहणें

३ अंधकारांत – सूर्यकिरण

४ पथ्य औषधानें – रोगनिवारण

५ माशाला पाणी आधार

(२) निवृत्ति – अकार्यं – बंधं भयं या वेत्ति

७०९–७१५

× काम्य, निषिद्ध, जन्ममरणभयद कर्मापासून जी बुद्धि निवृत्त होणें जाणते ती सात्विक. या जाणण्याला दृष्टांत–

१ आगींत शिरतां येत नाहीं
२ अथांग डोहांत उडी घेतां येत नाही
३ तप्तलोह धरतां ,, ,,
४ काळसर्पस्पर्श करतां ,, ,,
५ वाघाच्या जाळींत पाय टाकतां येत नाहीं.
६ विषमिश्र अन्न खातां ,, ,,

(३) थोडक्यांत श्लोकसार व उपसंहार ७१६–७१७

× या सबंद श्लोकांतील पदांचा परस्परसंबंध जोडण्यांत ज्ञानेश्वरांचें वैशिष्ट्य दिसतें.

श्लो. ३१ – (१) यया धर्ममधर्मं च अयथावत्प्रजानाति ७१८–७२०

× धर्माधर्महीनविवेकबुद्धीला दृष्टांत —
१ बगळा – दूधपाणी
२ आंधळा – दिवसरात्र
३ भुंगा – फूल लाकूड

(२) कार्यंचाकार्यमेव च अयथावत्प्रजानाति ७२१–७२२

× मोती पाहून न घेणें

+ कार्याकार्यविवेक न केला तर निषिद्ध कर्म दैवयोगानें टळलें तर च टळावयाचें.

(३) बुद्धिः सा पार्थ राजसी थोडक्यांत सर्व श्लोक ७२३

श्लो. ३२ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ७२४–७२६

× अधर्मं धर्ममिति या मन्यते दृष्टांत—
१ चोरांना राजमार्ग – आडमार्ग
२ लोकांचा दिवस – राक्षसांना रात्र

३ देवहीनाला धनठेवा — कोळसा
४ जीवाला आत्मस्वरूप नाहींसें
\+ मन्यते तमसावृताकडे लक्ष देऊन
पाहिले दोन दृष्टांत
(२) सर्वार्थान्विपरीतांश्च ७२७–७२८
× अर्थाला — अनर्थ
गुणाला — दोष
वेदांना — अमान्य
(३) बुद्धिःसा पार्थ तामसी ७२९
× काळोख्या रात्रीची उपमा
(४) त्रिधाबुध्युपसंहार ७३०
(५) त्रिधाधृत्युपक्रम ७३१–७३२
× बुद्धीला अनुसरून धृति

श्लो. ३३ — (१) श्लो. पूर्वार्ध + योगेन ७३३–७४२
× धृतीनें मनप्राणेंद्रियक्रियांचें धारण
होणें म्हणजे मनप्राणेंद्रियांच्या
क्रिया बंद होणें. दृष्टांत— ७३३–७३७
१ सूर्योदयाबरोबर अंधार बंद होणें
२ राजाज्ञेनें अयोग्य व्यवहार ,, ,,
३ वाऱ्याच्या योगानें ढग नष्ट ,,
४ अगस्त्यदर्शनानें समुद्र मूक ,,
५ चंद्रोदयानें कमळें मिटणें
६ मदोन्मत्त हत्तीनें सिंहास हि न भिणें
× मनादींचे व्यापार बंद होऊन
म्हणजे पुढील स्थिति होऊन
मनप्राणेंद्रियें हृदयांत धारण होतात.
७३८–७४२

१ विषय व इंद्रियसंबंध नष्ट
२ इंद्रियांची मनांत लीनता
३ प्राणांची सुषुम्नेंत लीनता
४ मनाला सोडून बुद्धि एकटी च लीन

(२) अव्यभिचारिण्या धृतिः ७४१

× परमेश्वराशीं अव्यभिचारी
परमेश्वर स्वाधीन करीपर्यंत
मनप्राणेंद्रियें ज्या धृतीनें धारण
केलीं जातात.

(३) धृतिः सा पार्थ सात्विकी ७४४

श्लो. ३४ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ७४५-७४६

× राजस धृतीची धर्मार्थकाममूळ
भूमिका

+ त्या मूळ भूमिकेवरून राजस
धृतीचा धर्मार्थ कामव्यापार
जहाजांतील व्यापाराचें रूपक

(२) प्रसंगेन फलाकांक्षी ७४७

× मूळ कर्मापेक्षां चौपट फलाकांक्षा

(३) धृतिः सा पार्थ राजसी ७४८

(४) पुढील श्लो. प्रस्ताव ७४८

श्लो. ३५ — (१) तमोगुण शब्दावर टीका. गुण
नसून ज्यांत सर्व ' दोष ' तो तमोगुण
७४९-७५१

दृष्टांत — ' मंगळ ' ग्रह ' दुर्मेवा '
शब्दाकडे लक्ष देऊन ही टीका असावी.

(२) यया स्वप्नं न विमुंचति ७५२-७५३

× आधीं आळस

+ झोंप न सोडण्याला दृष्टांत--

पाप्याला दुःखें जशीं सोडत नाहींत.

(३) यया भयं ७५४

× भयकारण – देहधनप्रेम.

दृष्टांत – शिळेचा कठिणपणा

(४) शोकं. ७५५

× शोककारण – पदार्थमात्राची आसक्ति

दृष्टांत– कृतघ्नाला पाप

(५) विषादं = असंतोष

दृष्टांत – १ लसुणाला दुर्गंधी

२ अपथ्यशीलाला रोग

(६) मदमेव च ७५८–७६०

× मदकारण – तारुण्य, द्रव्य व वासना

दृष्टांत— १ उष्णता विस्तवाला

२ साप दावा

३ भय जगाला

४ काळ शरीराला

(७) श्लो. उत्तरार्ध ७६१–७६२

(८) त्रिविधधृतिकथनोपसंहार ७६३–७६४

× बुद्धि कर्मदर्शक

इंद्रियें कर्मकारक

धृति – या सर्वांमागें आधार

दृष्टांत— सूर्य - मार्गदर्शन

पाय – मार्गचालक

धृति – या सर्वांमागें आधार

आरंभी कष्टाला दृष्टांत—

१ चक्रवाकवियोग

२ गाईजवळून वासरूं नेणें

३ भिकारी अन्नपात्रावरून उठवणें

४ आईचें एकुलतें एक मूल मृत्यूनें नेणें

५ माशाला पाण्यांतून काढणें

(२) परिणामेऽमृतोपममम् ७८८–७९१

दृष्टांत—

१ क्षीरसागरांतून परिणामीं अमृत

२ वैराग्यरुपी हालाहलांतून धैर्यशंभूला परिणामीं ज्ञानामृतलाभ

३ हिरवें द्राक्ष आधीं आंबट परिणामीं गोड

(३) श्लो. उत्तरार्ध ७९२–७९३

× आत्ममयबुद्धिदृष्टांत – गंगासागरसंगम

श्लो. ३८ — (१) श्लो. पूर्वार्ध ७९४–७९८

× दृष्टांत—

१ अधिकारी गांवांत आल्याबरोबर आधीं उत्सव

२ कर्ज काढून लग्न

३ रोग्याला वर्ज्य साखरकेळीं गोड लागतात

४ बचनाग आधीं मधुर

५ ठकाची मैत्री आधीं गोड

६ वेश्येचें वर्तन आधीं मधुर

७ बहुरुप्याचा विनोद आधीं चांगला.

(२) श्लो. उत्तरार्ध ७९८–८०५

× दृष्टांत -- पोसलेला राजहंस खडकावर आपटणें

+ परिणामवर्णन—

१ सुख, प्राण, पुण्यनाश

२ पूर्वीचे सुखभोग स्वप्नवत

३ इहलोकीं आपत्ती परलोकीं दुर्गती

श्लो. ३९ — (१) निद्रालस्यप्रमादोत्थं + श्लो. पूर्वार्ध ८०४–८०८

× प्रमाद–

निषिद्ध पेयें	इ. मधून
,, अन्न	मिळालेलें सुख
,, स्त्री	
परघात	
,, धनापहार	
भाटांची स्तुति	

(२) तत्तामससमुदाहृतम् ८०९

(३) त्रिविध सुखोपसंहार ८१०

(४) पुढील श्लोकप्रस्ताव ८११–८१२

× जगांत– १ कर्ता, २ कर्म, ३ कर्मफळ } सर्वव्यापी

+ कर्ताकर्मफळांत त्रिगुण व्यापलेले.

दृष्टांत – वस्त्र – तंतु

श्लोक ४० – (१) थोडक्यांत सर्व श्लोक ८१३

(२) दृष्टांत प्रश्नरूपानें– ८१४

१ लोकरीशिवाय कांबळें

२ माती ,, ढेंकूळ

३ पाण्या ,, लाट

(३) श्लोकसिद्धांत ८१५–८१६

(४) पुढील श्लोकोपक्रम ८१७

श्लोक ४१ – पूर्वार्ध ८१८–८२३

× चातुर्वर्ण्यरचना स्पष्टीकरण

वेदाधिकारी (१ वर्णांत मुख्य ब्राह्मण.
(२ क्षत्रिय /
(३ वैश्य ⅃ — ब्राह्मणाबरोबर
चे कारण वेदाधिकार

वेदाला अन- (४ शूद्र– वेदाला अनाधिकारी
धिकारी तिन्ही वर्णाशीं संबंध
तिन्हीं वर्णाबरोबर जीवन
वृत्ति अवलंबित

\+ शूद्रांचा तिन्हीं वर्णाबरोबर नेहमीं
व्यवहार. त्यामुळें शूद्रमान्यता. दृष्टांत–
फुलाबरोबर माळेंतील सूत्र मान्य.

(२) श्लो. उत्तरार्ध ८२४–८३०

× त्या त्या वर्णाच्या कर्मांतून च
त्यांची मुक्ति ८२४

\+ तीन गुणांतून चार वर्णांच्या कर्मांची
विभागणी ८२५–८२७

दृष्टांत –
१ बापाचें द्रव्य मुलांत
२ सूर्यप्रकाशानें प्रकाशित
वाटा वाटसरूंत
३ धन्यानें आपलीं कामें नोकरांत
७ तीन गुणानीं विभागणीचें स्पष्टीकरण

८२८–८३०

सत्वाधानें – ब्राह्मण
,, – क्षत्रिय

सत्वमिश्ररजानें — वैश्य
तममिश्ररज — शूद्र

(३) पुढील श्लोकप्रस्ताव ८३१–८३२

× गुणांनीं स्पष्ट होणारें कर्म
शास्त्र दाखवितें. दृष्टांत—
दिवा — आपली वस्तु

श्लो. ४२ — (१) शमः ८३३–८३४

× इंद्रियवृत्ति ताब्यांत ठेवून
आत्म्याच्या ठिकाणीं लीनता
म्ह. शम. दृष्टांत — धर्मप्रश्नी

(२) दमः ८३५–८३६

× शमांतून ज्याचा आरंभ, शमाला
जो मदतगार आणि शास्त्राज्ञेनें
बाह्येंद्रियें पिटून त्यांना
अधर्माकडे वळूं न देणारा. तो दम

(३) तपस् ८३७

× ज्यामुळें ईश्वराविषयीं एकनिष्ठ
श्रद्धा सतत जागृत राहते तें तप.

(४) शौचं ८३८–८३९

× मनांत भक्ति = शौच
शरीरानें निर्मळ वर्तन

(५) क्षांतिः ८३९–८४१

× सर्व सहन करणें — दृष्टांत — पृथ्वी.
हा पंचमगुण अत्यंत गोड
दृष्टांत सुरांत पंचम

(६) आर्जवमेव च ८४२–८४३

× जीवांची वृत्ति वाकडी असली
तरी सरळपणा राखणें म्ह.
आर्जव दृष्टांत—
१ नदी वक्र — समुद्राकडे जाणें सरळ
(नम्रता, दर्शन + सरळता)
२ पेरापेरांत ऊंस वाकडा तरी
रस गोड
३ दृष्टांतांनीं सरळपणा — नम्रता — गोडी
दर्शविली.

(७) ज्ञानं ८४४–८४६

× सर्व कर्मांनीं ईश्वरप्राप्ति करून
घ्यावयाची हें जाणणें म्ह. ज्ञान
दृष्टांन —
१ माळी मुळाशीं खपतो फळासाठीं

(८) विज्ञान ८४६–८४८

× शास्त्रज्ञान
किंवा ध्यानद्वारा ईश्वराशीं
समरसता = विज्ञान

(९) आस्तिक्य ८४८–८५०

× शास्त्रमान्यत्व = आस्तिक्य
दृष्टांत — नाण्यावर राजाचा ठसा

१०) ब्रह्मकर्मस्वभावजं ८५१–८५४

× ९ गुणांनीं जें ब्राह्मणाळाभतें तें
स्वाभाविक कर्म.
+ नवगुणलाभ दृष्टांत–
१ नवरत्नहारलाभानें
नवगुणरत्नाकरलाभ

दृष्टांत—

१ पाणी अफाट तरी कमळें त्यावर
फाकून आपली पानें पसरतात.

२ उंची कितो हि असली तरी
त्यावर आकाश उभें राहतें

(५) युद्धेचाप्यपलायनम् ८६४–८६७

× १ आचाट झुंजारपणा।

२ शत्रुला सतत छाती दाखविणें.
दृष्टांत – सूर्यफूल नेहमी सूर्याभिमुख.

३ शत्रुला पाठ न दाखविणे
दृष्टांत – विटाळशी शय्येला पाठ
लावीत नाहीं.

४ क्षात्रियगुणांत हा गुण सर्वश्रेष्ठ
दृष्टांत – १ जशी ४ पुरुषार्थांहून भक्ति

(६) दानं ८६८–८७०

× घेणाऱ्याच्या इच्छेप्रमाणें विपुल
देणे म्ह. दान. दृष्टांत—

१ वृक्ष – फळेंफुलें	}	इच्छेप्रमाणें
२ पद्मवन – सुगंध		
३ चंद्राचें – चांदणें		

(७) ईश्वरभावश्च ८७१–८७२

× १ आपली आज्ञा सर्वत्र चालूं करणें

२ प्रजापालन— दृष्टांत—
अवयव धड करणें.

३ ईश्वरभाव – सर्वसामर्थ्यसम्राट

(८) क्षात्रं कर्म स्वभावजम्. ८७३–८७८

× क्षत्रियाच्या या स्वाभाविक ७ गुणांच्या

× स्वकर्म कसोटी—

१ उचितता – शोभादायकता

म्ह० स्वाभाविकता

दृष्टांत—

१ शब्दादि गुण त्या त्या

इंद्रियांना स्वाभाविक

२ पावसाच्या पाण्याला नदी स्वाभाविक

३ नदीला समुद्र स्वाभाविक

४ गोऱ्या अंगाला गोरेपणा.

स्वकर्मकसोटी – स्वाभाविकतेबरोबर

२ शास्त्राज्ञेनुसार

दृष्टांत—

१ स्वरत्न – रत्नपारख्याकडून पारखवणें

२ स्वदृष्टि– दिव्यानें उपयुक्त

३ स्वतःच्या पायासाठीं– मार्ग पाहिजे

(२) अभिरतः ८९२–८९५

× अभिरत= स्वभाव + शास्त्रदोहोनुसार

तल्लीनतेनें स्वकर्माचरण करणें.

म्हणजे १ आळस सोडून

२ फळेच्छा सोडून

३ झटून एकरस होऊन

दृष्टांत — ओघांतील पाणी

(३) संसिद्धिं लभते नरः ८९६–९०५

× कारणें – १ निषिद्ध कर्माशीं संबंध न

येण्यानें संसारापायमुक्तता

२ काम्य कर्मांकडे न पहाण्यानें
(स्वर्गपाशमुक्तता) दृष्टांत –
चंदनाचा खोडा
३ नित्यकर्मांतील फळ ईश्वरार्पण
करण्यानें मोक्षाची ओल लाभणें.
४ वैराग्यलाभ
वैराग्यगौरवः– १००–१०५
सर्वभाग्यसीमा
मोक्षलाभनिश्चिती
कर्ममार्गशेवट = वैराग्य
मोक्षफळाची हमी
पुण्यकर्मवृक्षफळ
आत्मसूर्योदयकथकअरुण
आत्मज्ञाननिधानदर्शक अंजन

(४) श्लो. उत्तरार्ध म्हणजे च पुढील श्लोकप्रस्ताव } १०६–११३

× स्वकर्मनिरतत्वानें कर्म हा च आसरा व ईशसेवा } १०६–१०८

दृष्टांत -- १ पतिव्रता -- पति
२ बालक – माता

+ स्वकर्मनिरतत्वानें ईश्वराची आपोआप
मदत. म्ह. ईश्वरलाभ दृष्टांत– १०९–११३
१ गंगेतील माशाला समुद्रलाभ
कारण १– स्वकर्मनिरताचें ओझें ईश्वरावर
कारण २– स्वकर्म ईश्वराला इष्ट असल्यानें
तो अंकित होतो.

दृष्टांत— १ दासी — मालकीण
२ शिर देऊन सेवा
करणारा — स्वामिशिरीं
कारण ३ ईश्वराला स्वकर्मा व्यतिरिक्त
सेवा अनिष्ट.
उपमा — बाजारचा सवदा.

श्लो. ४६ — (१) विहितकर्मगौरव ९१४
(२) श्लो. पूर्वार्ध ९१४–९१६
× भूतें — सृष्टि
+ प्रवृत्ति = १ आकारास येणें
२ जीवसृष्टि.
आकारास येणें.
ततम् = ताणून नाचवणें
= व्याप्त. दृष्टांत —
दिव्याची ज्योत प्रकाशानें व्याप्त
(३) स्वकर्मणातमभ्यर्च्य ९१७
× पूजा असल्यानें स्वकर्में फुलें ठरतात.
(४) सिद्धिं विंदति मानवः ९१८–९२१
× विंदति = परमेश्वर देतो.
परमेश्वराकडून भक्ताला प्राप्ति
सिद्धि = वैराग्य
वैराग्यावस्थावर्णन—
१ विश्वाची नावड दृष्टांत — वांती
२ सुखजात दुःखमय वाटणें
दृष्टांत — विरहिणी

२ ईश्वराच्या ध्यानानेंच
त्याच्याशीं तन्मयता

(५) पुढील श्लोकप्रस्ताव ९२२

मुमुक्षूला स्वधर्म अनुष्ठेय. स्वकर्मा-
ऐवजीं पुढील श्लोकासाठीं स्वधर्म
शब्द वापरला.

श्लोक ४७ – (१) श्लो. पूर्वार्ध ९२३–९३०

× श्रेयान् स्वधर्मः ९२३–९२५

कारण १– स्वधर्म कठिण
तरी परिणामीं हितकर

दृष्टांत—

१ कडू निंब परिणामीं हितकर

२ केळ प्रसविण्यापूर्वी
निष्फळ तरी परिणामीं सफळ

+ परधर्मात स्वनुष्ठितात् ९२६–९३०

कारण २ – परधर्म चांगला असला
तरी उपयुक्त नाहीं

दृष्टांत —

१ आपली कुरूप आई उपयोगी
रंभा निरुपयोगी

२ पाण्यापेक्षां तूप चांगलें
पण माशाला पाणी च उपयुक्त

३ विषांतील किड्यांना
विष हें अमृत गूळ विष.

(२) श्लो. उत्तरार्ध ९३१–९३३

× किल्बिष = संसार कर्मबंध

+ स्वभावानियत कर्म – दृष्टांत–
पायानें चालणें

V स्वधर्माचरण कठिण तरी तेंच
करण्याचें स्पष्ट कारण– संसारबंध
मुक्ति.

(३) पुढील श्लोकप्रस्ताव ९३४–९३५

× स्वधर्मपालनाचें आणखी कारण
मोक्ष मिळेपर्यंत कर्म बंद राहणें
शक्य नाहीं. कर्मात श्रम आला च.

श्लो. ४८— (१) १ श्लो. उत्तरार्ध ९३६–९४८

× दोष = श्रम, काठिण्य

V मुळांतला धूमाग्नि दृष्टांत गाळला.

+ सर्व कर्मात श्रम असल्यानें स्वधर्म
कर्मात ते आहेत ह्या स्वधर्म कर्म दोष
नव्हे ९३६

* सर्वच कर्मात काठिण्य आहे मग
श्रेयस्कर स्वधर्म कर्में च कां करूं
नयेत ? (असा प्रश्न टाकून १ श्लो.
पूर्वार्धाची भूमिका तयार केली)
दृष्टांत–

१ सरळ वाट – आडवाट

२ धोंड्याचें ओझें – शिदोरी

३ कण कांडणें – भूस कांडणें

४ हविष्यान्न शिजवणें
— कुत्र्याचें मांस शिजवणें
५ दही घुसळणें — पाणी घुसळणें.
६ तीळ गाळणें — रेती गाळणें
७ वैश्वदेवार्थ विस्तव फुंकणें
— घराला आग लावण्यासाठीं
८ धर्मपत्नि सांभाळणें — खर्च
— वेश्यासांभाळ — खर्च.
९ शत्रूसमोर मरणें—
पळतांना मरणें
१० कुलस्त्रीला स्वगृही मार
— परगृही मार
११ अमृतासाठीं कष्ट
विषासाठीं कष्ट

(२) श्लो. पूर्वार्ध ९४९–९५१

× स्वधर्म न त्यागण्याला
स्वधर्माचरण विहित कारण
कारण १ —
अंती सर्व कष्ट नाश व मोक्ष
कारण २ —
स्वधर्माचरण हें साधन
दृष्टांत —
१ सिद्धमंत्र
२ नौका — समुद्रांत
३ दिव्यौषधि — महारोगांत

(३) पुढील श्लोकप्रस्ताव ९५२–९५५

× स्वधर्माचरणानें रजतमनाश,
सत्वप्राप्ति व वैराग्यप्राप्ति.

V (हा विवेचनभाग श्लो. १८।४५
मध्यें आलेला)

+ अशा विरागी पुरुषाचें पुढील
श्लोकांत कथन

श्लो. ४९— (१) असक्तबुद्धिः सर्वत्र ९५६–९६०

× देह संसार, पुत्र, स्त्री, वित्त इ.
कोणत्या हि विषयांत न अटकणें
दृष्टांत —

१ वारा – जाळ्यांत सांपडत नाहीं.
२ पक्कें फळ – देठाला रहात नाहीं.
३ विषपात्रसेवन कोणी करीत नाहीं.

+ विरक्तावस्थेंत मन हृदयांतील
एकांत स्थळीं परततें व बाहेर जरी तें
फिरलें तरी त्याचें वैराग्य नष्ट
होत नाहीं
(सर्वत्र – आंत बाहेर वैराग्य)

(२) जितात्मा विगतस्पृहः ९६१–९६३

× ऐक्यभावनेनें आत्म्यांत चित्त गोंवणें
म्ह. जितात्मता

+ जितात्मतेनें इहपरविषयवासना
(स्पृहा) सहज नष्ट होतें

(३) श्लो. उत्तरार्ध ९६४–९८३

× वैराग्यानंतर ज्ञान ९६४

L ज्ञानप्राप्तीचा क्रम— १ कर्मसाम्यदशा
२ सद्गुरुकृपा
३ कर्मत्रिपुटीचा नाश
(संन्यास)

+ कर्मसाम्यदशा ९६५–९६६

संचित भोगन ष्ट – नवीन कर्म नाहीं.

V सद्गुरुलाभ, त्यामुळें ज्ञानदर्शन

कर्मसमाप्ति व पूर्णताप्राप्ति

दृष्टांत— १ रात्र सरून सूर्योदय
(ज्ञानदर्शन)
२ डोंगर देऊन केळीची वाढ
खुंटणें (कर्म समाप्ति)
३ पौर्णिमा (पूर्णताप्राप्ति)

H पूर्णता प्राप्तीचें स्पष्टीकरण

(संन्यास) कर्म कर्ता त्रिपुटीचा विनाश

दृष्टांत — ९७०–९७२

१ सूर्योदय

२ गाभण जनावर मारणें

☐ नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां अधिगच्छति ९७३--९८३

X कर्मत्रिपुटीनाशानंतर

ज्ञाता – ज्ञेय – ज्ञान त्रिपुटीचा नाश

V क्रम – प्रथम –

ज्ञेयस्वरुपता दृष्टांत

१ जागृति – स्वप्नांतलें बुडणें

V नंतर —

ज्ञेयस्वरुपतेनें ज्ञानस्वरूपता

दृष्टांत – आरसा

V नंतर – केवळ चैतन्य
स्वरुपता दृष्टांत – तरंग समुद्रलीन

T हीच नैष्कर्म्य स्थिति
हीच सर्व श्रेष्ठ ,,
दोहोंना दृष्टांत –
१ देवळाचा कळस
२ नदीचें समुद्रमीलन
३ सोन्याचा सोळावा कस

L सर्वश्रेष्ठ अवस्थेमुळें
' परम सिद्धि ' नांव

श्लो. ५० — (१) यथा सिद्धिं प्राप्तः ९८४-९९०

× सिद्धि = आत्मसिद्धि.

V गुरुकृपेनें आत्मसिद्धि प्राप्त झाल्यावर
कांहीं च कर्तव्य उरत नाहीं.
दृष्टांत—
१ सूर्योदय – अंधारनष्टता
२ दीपस्पर्श – कापूर दीपरूप
३ उदकस्पर्श – मीठ उदकरूप
४ जागृति – निद्रास्वप्ननाश

\+ गुरुकृपेनें द्वैतनाश झाल्यावर कर्तव्य
न उरण्याचें कारण दृष्टांतानें आकाश

(२) शिल्लक सर्व श्लोकभाव ९९१-१००७

× गुरुकृपापात्रता. प्राप्त होऊन गुरुकृपालाभ
झाला तरी हि तावडतोब आत्मसिद्धिलाभ
कित्येकांना होत नाहीं. म्हणुन ब्रह्मप्राप्ति
कशी तें सांगावयाचें राहतें.

गुरुकृपापात्रता ९९०-९९७

विहितकर्माचरण
काम्यनिषिद्धत्याग
रजतमनाश
पुत्रद्रव्यस्वर्गादींची अनासक्ति
इंद्रियनिग्रह
स्वधर्मफळ ईश्वरार्पण
वैराग्य

सद्गुरुची गाठ.

V गुरुकृपा होऊन हि ब्रह्मप्राप्ति न होण्याचें कारण गुरुकृपा आणि ब्रह्मप्राप्तिमध्यें कांहीं काळ जावा लागतो. दृष्टांत ९९८-१०००

१ औषध घेतल्याबरोबर रोग जात नाहीं
२ दिवस उगवल्याबरोबर मध्याह्न येत नाहीं
३ रस्ता, सोबत ठीक. पण मुक्काम येण्याला काळ लागतो.

O ब्रह्मप्राप्तिक्रम विस्तृत १००१-१००६

वैराग्यलाभ
सद्गुरुलाभ
ब्रह्मनिश्चय
ज्ञानादित्रिपुटिनष्टता.
ज्ञाननष्टता
आनंदलीनता
शून्यस्वरूपता

+ ब्रह्मप्राप्तिक्रम संक्षेपानें १००६-१००८

वैराग्य
विवेक
क्रमानें आत्मस्वरूप

दृष्टांत– भुकेलेला व षड्रस

(३) पुढील श्लोकप्रस्ताव १००७–१००८

पुन्हां ब्रह्मप्राप्तिक्रम पुढील श्लोकांत

श्लो. ५१– (१) बुध्या विशुद्धया युक्तः १०११–१०१२

× बुद्धिविशुद्धतास्थल – गुरूपदिष्ट विवेकतीर्थ

\+ निर्मळ बुद्धि म्ह. स्वस्वरूपस्थ

बुद्धि. दृष्टांत —

राहुमुक्त चंद्र.

(२) धृत्यात्मानं नियम्य च १०१३

× धृत्या = सुखदुःख सोडून

आत्मानं नियम्य = आत्मस्वरूपांत लीनता.

दोहोंना दृष्टांत

दोन्ही कुळें त्यागून पतिमग्न स्त्री.

(३) शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा १०१४–१०१८

× विषयत्यागपध्दति—

१ इंद्रियें आवरून विषयत्याग

दृष्टांत – १ सूर्यकिरण आवरून मृगजळलोप.

२ पूर्वींचा सेवन केलेला विषय व विषयवासनात्याग

दृष्टांत – नीचान्न ओकणें.

३ इंद्रियें अंतर्मुख करून त्यांना निर्मळ करणें.

४ योगसाधनानें इंद्रियांचा मनाशीं एकजीव करणें

(४) रागद्वेषौ व्युदस्य च १०१९–१०२१
(५) पुढील श्लोकप्रस्ताव १०२१

श्लो. ५२ – (१) विविक्तसवी १०२२–१०२३
× एकांत
बाह्य { लोकांची गजबज नसलेलें स्थळ
अरण्य केवळ स्वावयवसंगत
मौन
शमदम
गुरुवाक्यचिंतन
काळाचें भान नसणें
(२) लघ्वाशी १०२४–१०२६
× १ वर्ज आहारोद्देश – पुष्टि क्षुधाशमन स्वाद.
२ खरा ,, – प्राणधारण
३ मोजक्या आहारानें अपार संतोष.
(३) यतवाक्कायमानसः १०२७–१०३१
× १ झोंप आळस यांना थोडा हि थारा न देणें
दृष्टांत— पतिव्रता परपुरुषनजर
V झोपेला अपवाद – जमीनीला आंग
फक्त दंडवतप्रसंगीं च
१ देहव्यापार चालवण्यापुरते च हातपाय
हालवणें.
३ अंतर्बाह्य शरीर ताब्यांत ठेवणें.
४ अंतःकरणवृत्ति मनाला ओलांडून
बाहेर न जाणें – वाणीचा प्रश्न च नाहीं
(४) ध्यानयोगपरः १०३०--१०४१
× ध्यान १०३०–१०३४

१ ध्यान - सद्गुरुबोधाचें
२ ध्यान - ध्येय - ध्याता एकरुप
होईपर्यंत ध्यान

\+ योग १०३५-१०४१

१ मूळ, ओढियाणा जालंधर बंधत्रय साधून
सर्व वायूंची एकवटता
२ कुंडलिनी जागृति
३ सर्वचक्रभेद
४ ब्रह्मरंध्रांतील अमृत शरीरांत खेळवणें

(५) वैराग्यं समुपाश्रितः १०४२-१०४५

× वैराग्यकारण - ध्यानयोग आत्मज्ञानांत
स्थिर होण्यासाठीं
दृष्टांत— दृष्टि व दिवा.

(६) पुढील श्लोकप्रस्ताव १०४६-१०४९

१ ब्रह्मभूयाय कल्पते १०४६
२ पुढील श्लोकांतील पूर्वार्धाला उद्देशून
लढवय्याचें रूपक
वैराग्य - कवच
राजयोग - घोडा.
ध्यान तलवार
विवेक - तलवारीची मूठ
३ कंदाईत जय १०४९

श्लोक ५३ - (१) अहंकारं विमुच्य १०५०-१०५२

× अहंकार - देहाहंकार

V अहंकारस्वरूप —
मृत्यूनंतर हि सुटत नाहीं.

जन्मांत सुखानें जगूं देत नाहीं।
देहासक्तींत बांधतो।

\+ अहंकाराचा देह हा मुख्य दुर्ग म्हणून
त्यावर प्रहार करून हा जिंकला जातो।

(२) बलं १०५२

(३) दर्पं १०५३–१०५७

× दर्प – विषय = | गोड विषयावरण
दोष | घालून हल्ला
विषयपूर

अधम – रूपक
सन्मार्ग – खरी वाट
अधर्म – अरण्य
नरक – वाघ

\+ ध्यानखड्ग दर्पमारक साधन

(४) कामं १०५८–१०५९

× काम – १ क्रोधजन्मभूमि
२ दुर्भर स्वरुप

(५) क्रोधं १०५९–१०६१

× काम नष्ट झाल्यानें क्रोध
नष्टता। दृष्टांत —
मूळ गेलें कीं फांद्या गेल्या

* कामक्रोधांचे एकरूपत्व
।स्थितप्रज्ञ व अध्याय ३
मधील प्रमाणें च येथें उक्त

(६) परिग्रहं १०६२–१०६६

× परिग्रहस्वरूप — जुलमी

दृष्टांत -- सत्ताधारी जुल्म करतो.

२ परिग्रहाचें स्वरूप

१ डोक्यावर बसणे

२ दुर्गुण वाढविणें

३ परिग्रहाची सर्वव्यापकता —

संन्यासी — मठ — शास्त्र शिष्य

इ. रूपानें.

गृही — कुटुंबरूपानें

(७) निर्ममः १०६७–१०७५

१ अमानित्वादि गुणप्राप्ति

२ जागृत्स्वप्नसुषुप्ति यांच्या ठायीं ममता नसणें

३ ऋद्धिसिद्धींची ममता नसणें

४ शत्रुमित्रस्वरूप ममता नसणें

× वरील मुद्दे विजयी वीराच्या रूपकांत —

१ अमानित्वादि ज्ञानगुण — कैवल्यप्रांतीचे राजे

२ शुद्ध सत्वज्ञान — राज्य

३ प्रवृत्ति -- रस्ता

४ प्रस्तुत वीर -- त्यांतून मिरवत जाणारा

५ ब्रह्मबोध -- वेताची छडी

६ विवेक -- छडीनें मायिक पसारा (गर्दी) दूर करणारा

८ योगावस्था -- पंचारती ओंवाळणारी

९ रिद्धिसिद्धि — पुष्पवृष्टि करणाऱ्या

१० ब्रह्मैक्य — स्वराज्य

(८) शांतः १०७६–१०८६

× साध्य जवळ आल्यामुळें साधनांची
अशांति दूर करण्याची स्थिति =
शांति

∠ साधनें वीररूपकानें—
वैराग्य – चिलखत
ध्यान – शस्त्र
वृत्ति – हात

+ दृष्टांत –
१ औषध कार्य पुरें करून नष्ट
२ मुक्काम आल्यानें पाय थांबणें
३ नदी समुद्राला मिळाल्यानें वेग मंद
४ पतिप्राप्तिमुळें कामुकस्त्रीचांचल्य मंद
५ प्रसवल्यावर केळीची वाढ खुंटणें
६ गांवांत येऊन वाट संपणें

× ही अवस्था म्हणजे परिपक्व अवस्था होय

९) ब्रह्मभूयाय कल्पते १०८७–१०९०

× ब्रह्मप्राप्तीची पात्रता व प्रत्यक्ष
ब्रह्मप्राप्ति यांत अल्प अंतर
दृष्टांत—
१ चतुर्दशीचंद्र – पौर्णिमाचंद्र
२ सुवर्ण १५ कस – १६ कस
३ नदीचें पाणी – निश्चळ समुद्र
शिरल्यानें चंचळ समुद्र

श्लोक ५४ – (१) ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा १०९१–१०९५

× ब्रह्मभूतः = ब्रह्मस्वरूपपात्र.

साधनांची आटापीट संपल्यानंतरची
अवस्था = प्रसन्नावस्था
दृष्टांत—
१ शिजल्यावर उष्णता अन्नांतून जाणें.
२ पावसाळ्यांतील – शरदृतूंत
लगबग सरून नदी शांत होणें.
३ गाणें संपलें – कीं परववाजाची
धडपड संपणें.
(२) न शोचती न कांक्षति
× कारण समःसर्वेषु भुतेषु १०९६
(३) समः सर्वेषु भूतेषु १०९७-११०६
× समः सर्वेषु भूतेषु म्हणजे
१ भेदात्मक सृष्टिलोप
दृष्टांत—
१ सूर्योदयाबरोबर नक्षत्रलोप
२ धूळपाटीवर हात पुसल्यानें
अक्षरलोप.
× भेदनष्टतेचा क्रम—
१ जागृति व स्वप्नांतली विपरीत व
असत्य ज्ञानें अव्यक्तांत (अज्ञानांत)
लीन होणें.
२ अव्यक्त हि ब्रह्मबोधांत लीन होणें.
३ ज्ञाताज्ञेयज्ञानभेदनाशानें
पूर्ण अज्ञाननाश
दृष्टांत – १ भोजन
२ मार्ग चालणें
३ पौर्णिमाचंद्र

(४) मद्भक्तिं लभते पराम् ११०७-११२९

× परा भक्ति- भेद नासून सर्वत्र
ईश्वरदर्शन ११०७-१११ १

दृष्टांत—

१ कल्पांतसमयीं सर्व जलमय

२ घटमठ नासल्यावर केवळ आकाश.

३ काकूड जळल्यावर केवळ अग्नि

४ सोनाराच्या मुशींत अलंकार नासून
केवळ सोनें.

५ जागेपणीं स्वप्न नासून केवळ आपणच
शिल्लक राहणें.

L परा भक्ति म्हणजे चौथी ज्ञानभक्ति
V आर्तादि तिघांहून वेगळी म्हणून
ही चौथी वास्तविक ही भक्ति
म्हणजे ईश्वराची सहजस्थिति ११११-१११३
भक्तीची व्याख्या— १११४-१११७
ईश्वराच्या अज्ञानपणावर प्रकाश
पाहून ईश्वराचें भलतें च स्वरूप
दाखवून सर्वांनी भजनीं लावणें
व ज्याला जशी दर्शनेच्छा तसें च
दाखविणें हें ज्या प्रकाशानें घडतें
ती भक्ति. दृष्टांत—

१ स्वप्न दिसणें न दिसणें याला मूळ
असणेंपण।

L आर्त जिज्ञासु अर्थार्थी तीन्ही भक्ति
परमेश्वराला दृश्य करणारी.
म्हणून अज्ञानाश्रित
यांत दोष भेदभावाचा. दृष्टांत--१११८-११२४

१ आरसा.
२ तिमिररोगी व दोन चंद्र दिसणें.

△ परा भक्ति अभेदभावाची
दृश्य मार्गापलीकडची ११२५-११२९
द्रष्टयाचे द्रष्टेपण मावळणारी
दृष्टांत – १ बिंबप्रतिबिंबऐक्य
२ हीन गेल्यावरचें सोनें
३ कलारहित पूर्णचंद्रमा.

श्लो. ५५ = (१) भक्ति ११३०-११३३
× या भक्तीसंबंधीं ७ व्या अध्यायांतील
विवरणाचें स्मरण ११३०-११३१
+ या भक्तीचा कल्पारंभी
उपदेश ११३२
V या भक्तीचीं भिन्न भिन्न नावें ११३३
(२) भक्त्या मामभिजानाति ११३४-११९२
× ईश्वरमय होऊन ईश्वराला जाणणें
+ कर्मयोग्यांना ईश्वराशीं मिळतांना
या भक्तीचें फळ मिळतें = त्यांना
सर्वत्र ईश्वरज्ञान होतें (अद्वैतभक्ति)
T त्या अवस्थेंत सर्व भेद साध्य
साधनभेद हि मावळतो. ११३५-११३७
कारण – सर्व भेद पचाविलेला
असतो. दृष्टांत – चारी भूतें
पचवून एकटें आकाश.
V ह्या अवस्थेंत केवळ

आत्मानंदानुभव ११३७–११४१

दृष्टांत – १ गंगासागरसंगम

२ दोन आरसे समोरासमोर

३ आरसा नसतां हि द्रष्टा

आपल्या ठिकाणीं एकटाच

सुखानुभव

४ जागृतीनंतर स्वप्ननाश होऊन

एकटाच सुखानुभव

× एकरूपतेनें आनंदानुभव कसा

येईल या शंकेला दृष्टांतानें

उत्तर ११४२–११५८

दृष्टांत —

१ शब्दानें च शब्दोच्चार

२ सूर्य सूर्यानेंच दिसतो

३ आकाशाला मेढीचा आधार नसतो

४ राजत्व सोडून राजेपणा उपभोगितां

येत नाहीं.

५ अंधकार सूर्याला पाहूं शकत नाहीं.

६ गुंजांचा दागिना माणकांचा

होऊं शकत नाहीं.

७ तरुण पुरुष तारुण्याला उपभोगितो.

८ तरंग पाण्याला ,,

९ प्रभा सूर्यबिंबांत अभेदत्वानें चमकते

१० आकाशातलें आकाशांत ओतप्रोत

होतें

T. कर्मयोगी कोणती हि क्रिया
न करतां च आनंदोपभोग
घेत असतो ११४९-११५०
दृष्टांत —
१ अलंकार सोन्याचा क्रियारहित-
त्वानें उपभोग घेतो
२ चंदनाच्या ठिकाणीं सुवास
कांहीं न करतां च दरवळून रहातो.
३ चांदणें कांहीं न करतां चंद्रांत
विलसतें

T अद्वैतांत क्रियेला वाव नसला
तरी भक्तीला वाव आहे. ११५१-११५२
दिग्दर्शन (१) स्तुति ११५२-११५४
१ प्राचीन संस्कारानें जें बोलले तें
स्तुति. बोलणारा हि (अद्वैत-
भावामुळें) मी च.
२ न बोलणें झालें तरी हि
मुकेपणानें स्तवन च.
३ बोलणें हि मौन. मौनानें हि स्तुति
दिग्दर्शन २ ईश्वरदर्शन ११५५-११६४

१ बुद्धि व दृष्टीनें जें पाहूं जावें
तें आत्मस्वरूप च दाखवितें
दृष्टांत — आरसा
२ ईश्वरस्वरूपत्वानें द्रष्टृस्वरूपलोप
दर्श्याभाव दृष्टांत —

१ स्वप्नस्थ तरुणी
२ दोन लाकडांच्या घर्षणांतला अग्नि.
३ सूर्य – प्रतिबिंब
४ सूर्य व अंधार
३ या अवस्थेंतलें दर्शन व अदर्शन हें च ईश्वरदर्शन
दिग्दर्शन ३ यात्रा ११६४–११७२

× सर्वत्र एक च तत्वामुळें स्तब्धतावस्था = सर्व व्यापार बंद होणें ही च यात्रा.
दृष्टांत —
१ आकाशाला डळमळ नाहीं.
२ कल्पांतीच्या पाण्याला ओघ नाहीं.
३ पाय स्वतःच्या पुढें जाणें शक्य नाहीं.
४ आगीनें अग्नि जाळणें शक्य नाहीं.
५ पाण्यानें स्वतः स्नान करणें

V यात्रा केली तरी ईश्वरांतच ती होते. दृष्टांत—
१ पाण्याचा तरंग
दिग्दर्शन ४ पूजा ११७३–११७९

× शरीरधर्मामुळें कांहीं कर्म भक्तानें केल्यास त्याला ईश्वर-काम च होतो. तेथें कर्म कर्ता ही भाषा लोपते.
दृष्टांत——

१ आरशानें आरसा पाहणें
२ सोन्यावर सोन्याचा मुलामा
३ दिव्यानें दिव्याला उजेड

\+ कर्म ईश्वर कर्ता ईश्वर तें कर्म
च नव्हे.

८ कर्मजात ईश्वररूप झाल्यामुळें
कांहीं न करणें हें च शिल्लक
उरतें, म्हणजे कर्म करून हि
न करणें च उरतें. ही च
ईश्वराची महापूजा.

= थोडक्यांत सर्व दिग्दर्शन ११८०—११८१
भक्त —
बोलेल ते स्तोत्र
पाहील ते दर्शन
चालेल ती यात्रा
करील ती पूजा
चिंतील तो जप
स्वस्थता ती समाधि

⊙ आत्मा त्वं गिरिजा मतिः — शंकराचार्य
(तात्पर्य भक्तांची क्रिया
ही क्रिया च नव्हे. व अक्रियता ही हि
अक्रियता नव्हे. तर त्याच्या क्रियेंत अक्रियेंत
सर्वत्र अद्वैतभक्ति — अद्वैतांतील क्रियेला
भक्ति म्हणावें. द्वैतांतील भक्तीला हि
क्रिया म्हणावें)
(अद्वैतांत भक्ति जशी शक्य दाखविली)
तसें भक्तीनें अद्वैत दाखवितात.

दृष्टांत— ११८२-११९२

११८२-११८५

१ काकणानें – सोन्याचा संगतींत
२ लाटांनीं – पाण्यांत
३ सुवासानें – कापुरांत
४ तेजानें – रत्नांत
५ तंतूनें – पटांत
६ मातीनें – घटांत

V भक्तीनें अद्वैत साधण्याची करणी

११८५-११९२

तीन अवस्था व क्षेत्रक्षेत्रज्ञ उपाधी-
मुळें विश्व भाव किंवा अभाव
रूपानें दृश्य होते. तें सर्व भक्त ईश्वरमय
म्हणजे द्रष्टामय पाहतो. दृष्टांत—

१ सर्पाभास म्हणजे दोर
२ अलंकार ,, सोनें
३ तरंग ,, पाणी
५ जागृति ,, स्वप्नशून्यता
व मी च हा अनुभव

(३) यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ११९३-१२००

X आस्तिनास्तिपक्षीं मिळून एकूण

४६ विशेषणें—

१ अज	१ आनंद
२ अमर	२ आद्य
३ अक्षय	३ साकार
४ अक्षर	४ सत्ता चाळविणारा

५ अपूर्व		५ सत्ता चालविणारा
६ अपार		६ आधार
७ अचळ		७ आधेय
८ अच्युत		८ सत्ताधारी
९ अनंत		९ नित्यासिद्ध
१० अद्वय		१० स्वयंभू
११ निराकार		११ निरंतर
१२ अनादि		१२ सर्वरूप
१३ अविनाशी		१३ सर्वांतर्यामी
१४ निर्भय		१४ नवा
१५ सर्वापलीकडचा		१५ जुना
१६ कर्महीन		१६ शून्य
१७ द्वैतहीन		१७ संपूर्ण
१८ संगहीन		१८ लहान
१९ शोकहीन		१९ मोठा
२० शब्द		२० व्यापला जाणारा
२१ कान	नसणारा	२१ व्यापणारा
२२ रूप		२२ स्वयंसिद्ध
२३ गोत्र		२३ परब्रह्म

(४) ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा १२०१-१२०५

× ईश्वराचा स्वसंवेद्यत्वानुभव

म्ह० तत्त्वतां ईश्वर जाणणें

दृष्टांत–

१ स्वप्नभास जाऊन एकटेपणा

२ सूर्य प्रकट करणारा व होणारा एकटाच

\+ द्वैताद्वैतापलीकडचा अनुभव

(५) विशते तदनंतरम् १२०५-१२२२

× तदनंतर म्हणजे ' मी तो आहे '

हें हि भान स्वानंदानुभवांत
लोपल्यानंतर.

\+ ' मी तो ' हें भान नाहींसे होण्याला
दृष्टांत— १२०६–१२१२

१ जागेपणीं स्वतःच्या एकत्वाचें
भान लुप्त

२ सोन्याच्या ठिकाणीं अलंकारा-
बरोबर सुवर्णत्व हि लोपणें.

३ जलस्वरूप मिठाची क्षारता हि
नष्ट होणें

४ कापूर जळून गेल्यावर अग्नि
व कापूर जाऊन केवळ आकाश

५ एकांतून एक वजा केला कीं
बाकी शून्य

६ आहे–नाहीं. भाव–अभावाची
वजाबाकी.

T या अवस्थेंत ईश्वराला कोणती हि
संज्ञा करतां येत नाहीं. १२१३

⊙ या स्वसंवेद्य ईश्वरप्रवेशानुभवाचें
वर्णन १२१४–१२१७

१ बोलणें – न बोलणें न बोलतां वर्णन
२ ज्ञान – ज्ञानाज्ञान जाणीव नसून ज्ञान
३ बोध – बोधानें च बोध
४ आनंद – आनंदानें च आनंदालिंगन
५ सुख – सुखानें च सुखभोग
६ लाभ – लाभाला च लाभ
७ प्रभा – प्रभेला प्रभा जडणें

८ विस्मय – विस्मय विस्मयांत लीन

९ शम – शमाला शम

१० विश्राम – विश्रामाला विश्राम

११ अनुभव – अनुभवाला अनुभवणें

(६) श्लोकोपसंहार कर्मयोगमाहात्म्य १२१८–१२२३

× ईश्वरप्रवेश कर्मयोगामुळें

रूपक १—

कर्मयोग – वेल

ईश्वरप्रवेश – फळ

रूपक २—

कर्मयोग – सम्राट

सम्राटमुकुट – चैतन्यरत्न ईश्वर

ईश्वरमुकुटमणि – कर्मयोगी भक्त

रूपक ३—

कर्मयोग – मंदिर

मोक्ष – कळस

मोक्षकळसावरील आकाशविस्तार—
कर्मयोगीभक्त

रूपक ४—

संसार – अरण्य

कर्मयोग – त्या अरण्यांतील सडक

ईश्वरैक्यगांव – सडकेचा अंत

रूपक ५—

ज्ञानभक्ति – पाणी

कर्मयोग -- प्रवाह

आत्मानंद – समुद्र

(७) कर्मयोगानें ईश्वरप्राप्ति म्हणजे
नवीन वस्तु निर्माण होणें नव्हे.
असलेली स्वतःसिद्ध वस्तु च
कर्मयोगोपायानें सुलभतेनें लब्ध

१२२४–१२२८

× गुरुशिष्यव्यवहार हि ईश्वरमार्ग
जाणण्यापुरता ईश्वर स्वतःसिद्ध च.

+ ईश्वराच्या स्वतःसिद्धतेला
दृष्टांत —
१ पृथ्वींत – संपत्ति
२ काष्टांत – अग्नि
३ गाईच्या कासेंत– दूध

(८) कर्मयोगोपायाप्रस्तावकारण व
गीतागौरव १२२९–१२३५

× प्रस्तावकारण मोक्षोपायसाधनेचा
संपूर्ण विचार व्हावा.

+ इतर शास्त्रांनीं हा विचार कळत
नाहीं. इतर शास्त्रें अज्ञानहारक पण
गीता प्रत्यक्ष बोधदायी.
दृष्टांत —
१ वारा ढग उडवील पण तो सूर्य
निर्माण करूं शकत नाहीं
२ हात शेवाळ बाजूला करतो पण
पाणी निर्माण करूं शकत नाहीं.
सर्व शास्त्रें अध्यात्मकसोटी गीता च
ठरवितात. दृष्टांत—

सूर्य पूर्वेला उगवला कीं सर्व दिशा
उजळतात.

(९) मागें सांगितलेला च (कर्मयोगोपाय)
पुन्हां कथन करण्याचीं कारणें
१२३६–१२४२

× १ पुन्हां सांगून हा विषय पक्का करावा
२ गीतासमाप्ति जवळ आल्यानें गीता-
रंभाची समाप्तीशीं एकवाक्यता करून
आद्यंत यांत सुसंगति दाखवावी.

(१०) गीताग्रंथप्रवृत्ति, फळ व उपाय
१२४२–१२४५

प्रवृत्ति — अविद्यानाश (पुढील श्लोकप्रस्ताव)
फळ — मोक्ष
साधन — ज्ञान

श्लोक ५६ — (१) सर्व श्लोक थोडक्यांत १२४६–१२४९

× मद्व्यपाश्रयः = ईश्वराच्या ठिकाणीं
भक्तीनें स्थिर होणें.

∧ कर्माणि कुर्वाणः = स्वकर्मांनीं पूजा करून

※ ईश्वरप्रसाद = अर्चाफळ ज्ञाननिष्ठा
ज्ञाननिष्ठेनें भक्तीचा उत्कर्ष

V अवाप्नोति शाश्वतंपदं = त्या उत्कर्षानें
साम्यशांति व ईश्वरलाभ

(२) मद्व्यपाश्रयः . १२५०–१२५१

× कायावाचामनानें आश्रय
दृष्टांत– १ मीठ – पाणी

२ वारा – आकाश.

(३) सर्व कर्माण्यपि सदा कुर्वाणः
मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम्
१२५२–१२५९

○ ' सर्व ' व ' अपि ' कडे लक्ष देऊन
कचित् अशुभ कर्म घडलें

तरी असें घेतलें आहे.

∠ ईश्वरकृपनें शुभाशुभ सर्व कर्मे
नष्ट होऊंन अव्ययपदलाभ दृष्टांत
१ गंगेंत – महानदी व नाला – भेदलोप
२ अग्नींत – चंदन व इतर काष्ठें ,,
३ परिसस्पर्शे ५ कस १५ कस ,,
४ सूर्यप्रदेशीं – रात्र दिवस लोप

श्लोक ५७— (१) सर्व कर्माणि मयि संन्यस्य १२६०–१२६१

× नित्यकर्मसंन्यास नाहीं.

(२) चेतसा १२६१–१२६५

× चेतसा विवेकानें
विवेकानें = आत्मतत्त्व कर्मापासून
अलिप्त. कर्माचें मूळ
प्रकृति ती हि आत्म्या-
पासून वेगळीं हें जाणून

(३) मत्परःबुद्धियोगमुपाश्रित्य १२६६

× बुद्धि आत्म्याच्या ठिकाणीं रंगली
कीं बुद्धियोग

(४) मच्चित्तः सततं भव १२६७–१२६८

× बुद्धियोगप्राप्तीनंतर चित्त सहज च
ईश्वराला भजतें.

श्लोक ५८ — (१) श्लो. पूर्वार्ध १२६९–१२७३

× पूर्ण ईश्वरचित्तता हा च प्रसाद

T दुर्गाणि – जन्ममृत्यूमुळें उद्भूत दुःखें
म्ह. संसार

V दुर्गाणि तरिष्यसि —
हीं दुःखें दुःखकारक असून हि
सुखकारक होतील कारण
जीवभावलोप

(२) श्लो. उत्तरार्ध १२७४–१२७७

× केवल्याहि उच्च अवस्थेला पोंचून हि
अभिमानानें ती अवस्था व्यर्थ होतें

V अभिमानानें देहसंबंध, देहसंबंधांत
पावलोपावलीं आत्मघात.

७ अभिमानानें देहपरता हा मरणापेक्षां
मोठा विनाश.

श्लोक ५९ — (१) श्लो. पूर्वार्ध १२७८–१२८०

× अहंकाराश्रय विवेक सोडून च शक्य

× अहंकाराचा आश्रय म्ह. अहंकार
पोषण दृष्टांत–

१ पथ्य सोडून ताप

२ दिव्याचा द्वेष करून अंधार

V प्रस्तुत अहंकारस्वरूप
मी अर्जुन
हे – स्वजन
युद्ध – पाप

(२) श्लो. उत्तरार्ध १२८१-१२८५

× मिथ्या = निष्फळ १२८१
= तथ्यहीन १२८२
= विचित्र | १२८३
= तात्पर्यहीन | १२८४

V प्रकृति – स्वभाव

श्लो. ६० – (१) श्लो. पूर्वार्ध १२८६-१२९१

× स्वभावजकर्मनिबद्धतादृष्टांत–
१ पाण्याच्या ओघाउलट पोहणें
२ बीजाची वाढ

+ अर्जुनस्वभावजक्षात्रकर्मनिदर्शन.

(२) श्लो. उत्तरार्ध १२९२-१२९६

× मोहात् = अविचारानें

V करिष्यस्यवशोपि तत् दृष्टांत—
१ हातपाय बांधून रथांतून जाणारा मनुष्य.

+ करिष्यस्यवशोऽपि तत्–
अर्जुनचरित्रांतील दाखला–
१ उत्तरगोग्रहणप्रसंग– अर्जुनानें या वेळीं स्त्रीवेश घेऊन हि त्याला प्रकृति स्वभावाप्रमाणें वढावें लागलें

(३) पुढील श्लोकप्रस्ताव १२९७-१२९८

× ईश्वरसत्ताप्राबल्यनिदर्शन दृष्टांत–
रोग
दारिद्र्य

श्लो. ६१ — (१) थोडक्यांत सर्व श्लोक रूपकानें } १२९९ –१३०१

१ ईश्वर – सूर्य

२ भूतहृदय आकाश

३ अवस्थात्रय – लोकत्रय

दृश्यवस्तु पाण्याचें सरोवर

विषय – कमळ

पंचज्ञानेंद्रियें व मन हे षट्क

ज्यांना आहे ते जीव – भुंगे

\+ तात्पर्य हृदयांत राहून ईश्वर जीवरूपी भुंग्यांना जगतांत भ्रमवितो.

(२) श्लो. पूर्वार्ध १३०२

× हृदेशे तिष्ठति = अहंकाराचा बुरखा घेऊन राहतो.

(३) मायया भ्रामयन् सर्व भूतानि | १३०४–१३०७

× मायया भ्रामयन्–
प्रकृतीच्या पडद्यामागून सूत्रें हालवून

V सर्व भूतानि —
चौऱ्यायशी लक्ष योनींची छायाचित्रें

7 भ्रामयन् चा दुसरा अर्थ
– भ्रम पाडून. प्रत्येक जीवाला आपल्या देहाकृतिच्या ठिकाणीं ‘ मी ’ असा भ्रम.

६. देहाच्या ठिकाणीं आत्मबुद्धि

दृष्टांत--

१ सूत दुसऱ्या सुताशीं गुंतावें

२ गवताची पाती दुसऱ्या पातीशीं गुरफटावी.

३ पाण्यांतलें प्रतिबिंब कहान मुलानें कवटाळावें

(४) यंत्रारूढानि सह सर्व श्लोक १३०८-१३१४

× यंत्र – देहरूपी यंत्र

+ भ्रामयन् – जीवांच्या प्राचीन कर्मांची सूत्रें हालविणें

V भ्रामयन् = भूतांना स्वर्गसंसारांत भ्रमण करण्यास लावणें

दृष्टांत — वारा – गवताची काडी

△ भ्रामयन् = भूतांना चलनवलन करावयास लावणें. दृष्टांत—

चुंबकमणि व लोखंड

+ भ्रामयन् = भूतांना भिन्न प्रकारें नाचविणें. दृष्टांत –

चंद्र – समुद्र

सोमकांत

कुमुद चकोर

* एकूण या श्लोकांत भ्रामयन चे ५ अर्थ केले –

भ्रामयन् १ = सूत्र हलविलें

,, २ = भ्रम पाडणें

,, ३ = भ्रमण करवणे

,, ४ = चलनवलन करवणें

,, ५ = भिन्न प्रकारें नाचविणें

(५) पुढील श्लोकप्रस्ताव १३१४–१३१६

× ईश्वर सर्वभूत हृदयाप्रमाणें अर्जुन
हृदयांत हि असल्यानें सर्व भूतांप्रमाणें च
प्रकृतीची सत्ता तो अर्जुनावर
चालवील च म्हणून
(ईश्वरशरणतास्वीकार – पुढील श्लोकांत)

श्लोक ६२ — (१) १ श्लो. पूर्वार्ध १३१७–१३१९

× ईश्वर सर्वाधिकारी. प्रकृतिचालक.
तेव्हां युद्धकर्तव्य वगैरे प्रकृतीवर
सोपवून प्रकृतिस्वामि ईश्वरशरणताकर्तव्य.
दृष्टांत – गंगा – समुद्रप्रवेश

∧ सर्व भावेन—

| अहंस्फूर्ति
| काया
| वाचा
| मनानें

(२) श्लो. उत्तरार्ध १३२०–१३२२

× परा शांति = पूर्ण शांति

∨ शांति शब्द स्त्रीलिंगी त्यावरून
प्रमदासंगरूपक

∨ शांतिवर्णन

१. | विश्रांतीची विश्रांति
अनुवाचा अनुभव

२. | स्वात्मपद

श्लोक ६३ – (१) इति ज्ञानं १३२३–१३२६

× ज्ञानवर्णन –

नाम – गीता

स्वरूप – सर्व वाङमयसार

फळ – आत्मरत्नलाभ

ख्याति – वेदांतांत

फळ – बुद्धीला प्रेरून ईश्वरदर्शन

(२) गुह्याद्गुह्यतरं | १३२६ –

मया आख्यातं | १३३१

× गुह्य असून सांगण्याचें कारण

दयाप्रेम. दृष्टांत–

आईचें मुलाजवळ मोकळें बोलणें.

∠ गुह्यात् गुह्य म्हणजे कथन करण्यास

कठिण दृष्टांत—

१ आकाश गाळून घेणें

२ अमृताची साल सोलणें

३ दिव्याला दिव्य करावयास लावणें

४ सूर्याच्या डोळ्यांत अंजन घालणें.

(३) श्लो. उत्तरार्ध १३३२

(४) अर्जुनमौन – त्याचा श्रीकृष्णकृत

अर्थ= “ अधिक ज्ञानापेक्षा ” या

संबंधीं अंतरंग जाणल्याचें अर्जुनो

त्तर (पुढील श्लोकप्रस्ताव)

१३३३–१३४०

श्लो. ६४ — (१) श्रुणु मे परमं वचः १३४१

× परमं = निर्दोष

श्रुणु = एकाग्रतेनें ऐक.

(२) श्लो. उत्तरार्धभाव १३४२–१३५१

× हें भाषण म्ह. अर्जुनभाग्य ही वस्तु दुर्लभ. पण देवानें अशक्य वस्तु हि शक्य होते.

दृष्टांत—

१ नुसत्या नजरेनें कासवी पिलांचें पोषण करतें.

२ चातकाच्या घरीं आकाश पाणक्या होतें

V हें ज्ञान अद्वैतानें च जाणावयाचें कारण येथे प्रेमविषय आहे. प्रेमाच्या ठिकाणीं दिखाऊ भाग नसणार च.

+ अर्जुन निमित्त. भगवान् वास्तविक स्वतःसाठीं च हे ज्ञान सांगतात दृष्टांत — आरसा आरशासाठीं उटला जात नाहीं. स्वतःसाठीं

☐ अर्जुन भगवंतांमध्यें मुळीं च भेद नाहीं. इतके भगवंताला भक्ताचे वेड. दृष्टांत—

१ पाणी — मीठ

(३) सर्व गुह्यतमं भूयः श्रुणु मे

परमं वचः १३५२

× इतर गूढें या गूढापुढें उघडीं
ठरतात.

श्लो. ६५ — (१) मन्मना भव १३५३–१३५५

× मन्मन होणें =
अंतर्बाह्य ईश्वरविषय होणें
दृष्टांत – आकाशांत वायु

× मन व कान ईश्वरमय

(२) मद्भक्तः १३५६–१३५७

× ईश्वरभक्त - संतभक्त
कारण संत ईश्वरप्रतिमा
दृष्टांत– कामुक स्त्री

÷ जिभेवर नाम

(३) मद्याजी १३५८–१३५९

× हातापायांचें कार्य
ईश्वरार्थ + परोपकार

= मद्यजन = ईश्वरयजन

(४) मां नमस्कुरु १३६०–१३६१

१ सर्वांना ईश्वर मानणें
२ सर्वसेवाभाव
३ अद्वेष
४ नम्रता

= ईश्वर वंदन

(५) मामेवैष्यासि १३६२–१३६७

× पायरीनें ईश्वरप्राप्ति
ईश्वराला मिळणें.

१ सर्वत्र ईश्वरमय झाल्यानें
देवभक्तएकांत

२ कोणत्याहि अवस्थेंत परस्प-
रांचे भव्यभजकसौख्य
३ शेवटीं देहभाव व देहनाश
झाल्यावर ईश्वरसारूप्य
दृष्टांत —
१ जळनाशानें बिंबप्रतिबिंब एक
२ वायु आकाश | नाशानें
३ तरंग पाणी | एक

(६) प्रतिजाने प्रियोऽसि मे १३६८–१३७३
+ प्रतिज्ञा = शपथ
V अर्जुनाची अर्जुनाला शपथ म्ह.
आत्मस्वरूपाची शपथ
+ शपथ प्रेमामुळें च. नाहीं तर सत्य
संकल्प ईश्वराला तिची जरुर नाहीं.
V प्रेमाला लाज नाहीं.
✱ देष अर्जुनप्रेमामुळें अर्धवट व
अर्जुन पूर्ण

(७) अर्जुनविनय व चतुरता १३७४–१३७८
× अर्जुन केवळ निमित्त भगवंताचे
कार्य जगासाठीं दृष्टांत—
१ कमळ निमित्त सूर्याला जगकार्य
२ चातकाची तहान निमित्त पावसाला
पृथ्वीशांतीकार्य

(८) श्रीकृष्णाकडून प्रस्तुत कोकोपसंहार
१३७९–१३८१

१ प्रस्तुत श्लोकांतील साधनानें
ईश्वरस्वरूपप्राप्ति — दृष्टांत —
मीठ — पाणी
२ साधन — वस्तुमात्रीं आत्मबुद्धि
देहाभिमानलोप

(९) श्रीकृष्णाकडून आतांपर्यंत सांगितलेल्या
कर्मापासून ईश्वरप्राप्तिपर्यंत —
क्रमाचा उपसंहार १३८२–१३८४

क्रम— १ कर्म — ईश्वरार्पण
२ त्यानें चित्तप्रसन्नता
३ प्रसन्नतेनें ज्ञान
४ ज्ञानानें ईश्वरसारूप्य

(१०) संबंध गीतोपसंहार
प्रस्ताव म्हणजे पुढील श्लोकप्रस्ताव
१३८५–१३८९
१ ईश्वरसारूप्यता झाल्यावर साध्य
साधन व कर्तव्यनाश
२ अर्जुनप्रसन्नताकारण हि
ईश्वरसारूप्य त्यामुळें अर्जुनाचा
युद्धप्रतिबंध (अज्ञान) नाश

× गीता अज्ञाननाशिनी व सर्वत्र
ईश्वरदर्शिका

÷ अर्जुनाला अज्ञानत्यागाची आज्ञा
कारण तें धर्माधर्मभ्रांतिकारक

श्लो० ६६ — (१) सर्वधर्मान्परित्यज्य १३९०–१३९५

× धर्म = धर्म व अधर्म

∠ धर्माधर्म = स्वर्गनरकदायक

* धर्माधर्ममूळ = अज्ञान दृष्टांत—

१ आशेनें दुःख

२ निंदेनें पातकें

दुर्दैवानें दीनता

= धर्माधर्ममूळ अज्ञान टाकल्यानें

च धर्माधर्म टाकले जातील.

दृष्टांत—

१ दोर हातीं घेतल्यानें सर्पाभासत्याग

२ स्वप्ननाशानें स्वप्नांतिल व्यवहारत्याग

३ कावीळनाशानें चंद्राचा पिवळेपणा

४ दिवसनाशानें मृगजळ

५ लांकूड टाकलें कीं अग्नित्याग

(२) मामेकं शरणं व्रज १३९६–१४०५

V अज्ञाननाश झाल्यावर केवळ

परमेश्वर उरतो व त्याच्या

ठिकाणीं जीव तन्मय होतो.

L ईश्वरशरणता = ईश्वराशीं जीवाचें

ऐक्य, दृष्टांत -- घटनाश

= ईश्वराला शरण आल्यावर

जीवपणा उरत नाहीं. दृष्टांत

१ वडवानळ -- समुद्र

२ दासी -- राजवैभव

'Δ ईश्वराळा शरण येणें म्हणजे

ईश्वरमय होऊन सेवा करणें

(३) अहंत्वा सर्वपापेभ्यो

मोक्षयिष्यामि १४०६--१४१५

× ईश्वरशरणतेनंतर धर्माधर्मस्पर्शच

रहात नाहीं. दृष्टांत—

१ लोणी-ताकाला स्पर्श नाहीं
२ परिसस्पर्श झाला कीं लोखंडाचा मळ गेला.
३ लाकडाचा घासून अग्नि प्रगट झाला
कीं लाकूड उरत नाहीं.
४ सूर्यापुढें अंधार नाहीं.
५ जागेपणीं स्वप्नसंभ्रम नाहीं

(४) मा शुचः १४१६-१४१७

× शोक = चिंता

(५) श्रीकृष्णार्जुनैक्य (आलिंगनरूपानें)

१४१८-१४२५

× (जणूं काय हा मूर्तिमंत शोक च !
श्रीकृष्णार्जुन आलिंगनरूपानें
अर्जुनशरणता श्रीकृष्णैक्य)

+ शब्द व बुद्धिपलीकडील स्वरूप
अर्जुनाला देण्यासाठीं आलिंगन

V आलिंगनाबरोबर श्रीकृष्णहृदयातील
रहस्य अर्जुनाला प्राप्त व आत्मस्वरूप
लाभ. दृष्टांत—
१ एका दिव्यानें दुसरा दिवा.
= द्वैत न सोडतां आत्मस्वरूपलाभ

+ स्वतः श्रीकृष्ण हि त्या प्रेमसुखाच्या
डोहांत गडप. दृष्टांत—
समुद्राची समुद्राशीं गांठ

∠ तात्पर्य नारायणानें विश्व कोंदलें.

(६) अशी ही श्रीकृष्णकथित गीता वेदमूळ

१४२६-१४४३

× कारण १ --

वेद -- भगवच्छ्वास
व
गीता -- भगवच्छद्व

कारण २ —

गीता — वेदबीज (बीजांत सर्व समावेश)

प्रमाण — कांडत्रयरूपानें गीतेंत वेद

विलसतात. दृष्टांत—

हिरेमाणकांचे दागिनें

(७) कांडत्रयरूपानें गीतेंत कसा त्याचा उलगडा (अध्यायवार) | १४३४-१४५६

कर्मकांड अ. १–३ (१४३५-१४३९)

अध्याय १ — शास्त्रविचाराचा आरंभीचा प्रस्ताव १४३५

,, २ -- सांख्यशास्त्रांतील सिद्धांत मोक्षप्राप्त्यर्थ ज्ञानाखेरीज कशाची हि अपेक्षा नाहीं. १४३५–१४३६

,, ३ -- अज्ञानबद्धासाठीं साधन काम्य निषिद्ध हीं बंधक कर्मे सोडून नित्य नैमित्तिक आचरावीं १४३७–१४३९

देवताकांड अ. ४–११ (१४४०–१४४५)

अध्याय ४— नित्यनैमित्तिक कर्मबंधकता मुक्ति होण्यास तें ईश्वरार्पण करावें १४४०–१४४३

अध्याय ५ ते ११— हेंच वरील ४ ध्यांतील
तत्त्व १४४४—१४४५

ज्ञानकांड अ. १२—१५ (१४४६—१४४९)

„ १२— अमानित्वादिज्ञानवर्धन १४४७

„ १३ तें १५— ज्ञानपक्कफळनिरूपण
१४४८—१४४९

[अशी १५ अध्यायापर्यंत कांडत्रयात्मक
गीतापद्यरत्नरवाचित श्रुती च १४५०]

अध्याय १६ — अज्ञान वैरिसमुदायवर्णन
१४५१—१४५२

„ १७ -- शास्त्रसहायानें वैरिसमुदाय
जिंकावा हें प्रतिपादन १४५३

„ १८ -- सर्व गीतेचा म्ह. १७
अध्यायांचा आढावा
गीताकळश १४५४—१४५५

[म्हणून गीता मूर्तिमंत 'उदार' वेद च १४५६]

[८] वेदाहून गीता श्रेष्ठ कारण मागील
दोषपरिमार्जनार्थ वेदाचा गीता हा
अवतार. म्हणून गीता सर्व सेव्य
१४५७—१४६६

A मागील दोष-स्त्रीशूद्रादिकांना वेदाचा
अधिकार नाहीं

V गीतेंत अधिकारभेद नाहीं.
सर्वांना कैवल्यलाभावसर उदाहरण—
१ अर्थरूपानें गीता मनन करणारा
२ गीता श्रवण करणारा

३ गीता पठन करणारा
४ गीता लेखन करणारा
सर्वांना सारखें कैवल्य.

दृष्टांत— आकाश सर्वांना सारखें मोकळें
पृथ्वीवर रहाणाऱ्यांना
सूर्य प्रकाशांत वावरणाऱ्यांना
आकाशांत राहणाऱ्यांना

(१०) गीतेंतील भगवंताचें खरें ज्ञान
स्वरूप व अर्जुनाची ज्ञानपात्रतेनें
व जगावर उपकार केल्यानें धन्यता
१४७१–१४७२

× भगवान् लक्ष्मीपति नव्हेत
सर्व शास्त्ररत्न उजळणारें मुखरूप
आकाशांतील सूर्य

(११) पुढील श्लोकांचा प्रस्ताव } १४७३–
गीताकथनसंप्रदायप्रस्ताव } १४८५

× अर्जुनाला भानावर आणून प्रस्तुत
शास्त्र पटण्यासंबंधीं श्रीकृष्णप्रश्न व
अर्जुनोत्तर

+ ज्ञानलाभ हा अपूर्व च. परंतु त्याच्या
अनुष्ठानकुशलतेखेरीज तो व्यर्थ
दृष्टांत— १४७५–१४८५

१ क्षीरसागरांतुन कष्टानें अमृत
मिळालें पण तें असुरांना मरण
कारण च झालें. (अनुष्ठानकुशलताभावीं)

२ संपत्तिभोगरीति माहीत नसेल
तर तिचा नाश

३ नहुष स्वर्गाला गेला पण तेथें वर्तावें कसें हें न कळल्यानें पतन.

४ गाय उत्तम पण तिला संध्याकाळीं पिळावी कशी हें माहीत नसल्यास व्यर्थ.

V गुरुप्रसन्नतेनें विद्याप्राप्ति परंतु शास्त्रसंप्रदाय पाळला नाहीं तर व्यर्थ. प्रस्तूत शास्त्रसंप्रदायाचें पुढील श्लोकीं कथन

श्लोक ६७ — (१) इदं ते नातपस्काय १४८६

(२) नाभक्ताय कदाचन १४८७-१४८८

× भक्ति = गुरुभक्ति

∠ तपस्वी असून हि गुरुभक्ति नसेल तर गीताज्ञान कथनायोग्य

दृष्टांत—

१ वेद – अंत्यज टाळतात

२ म्हातारा कावळा यज्ञाहुतीला अनधिकारी.

(३) न चाशुश्रूषवे वाच्यं १४८९-१४९६

× तप व गुरुभक्ति असून हि श्रवणेच्छा नसेल तर तो त्या गुणांनीं पूज्य तथापि श्रावणाधिकारी नव्हे.

दृष्टांत—

१ मोतीं चांगलें पण ओंवण्याला भोंक पाहिजे.

२ समुद्र खोलखरा पण त्यांत पडलेला पाऊस व्यर्थ

३ भूक नाहीं त्याला पक्वान्नें निरुपयोगी.

४ डोळा चांगला पण त्याला
वास कळणें शक्य नाहीं.

(४) न च मां योऽभ्यसूयति १४९७–१५०६

× तप, भक्ति, श्रावणेच्छा असून हि
ईश्वर व ईश्वरभक्तांविषयीं ज्यांच्या
मनांत तुच्छभाव असेल तो गीता-
ज्ञान श्रावणाला अनाधिकारी. अशाचे
तपादि गुण व्यर्थ. दृष्टांत—

१ दीपज्योतिहीन समई

२ अंग गोरें, तरुण, अलंकारयुक्त
पण प्राणहीन.

३ सोन्याचें घर पण सर्पिणीनें अनिरुद्ध द्वार.

४ उत्तम पक्वान्न पण काळकूटयुक्त.

५ मैत्री वरून चांगली पण आंत कपट

+ ईश्वरनिंदक प्रत्यक्ष ब्रह्मदेव का असेना
गीता त्याला कौतुकानें हि सांगूं नये.

श्लोक ६८ – (१) श्लो. पूर्वार्ध १५०७–१५०९

× भक्त म्हणजे
तप + गुरुभक्ति + श्रवणेच्छा
+ आनिंदावृत्ति [मागील श्लोकावरून
ही भक्ताची व्याख्या]
रुपक—

तप – पाया

भक्तमंदिर {
गुरुभक्ति– मंदिर
श्रवणेच्छा– उघडें दार
अनिंदा– रत्नकलश
}

गीता कथन [गीतारत्नेश्वर प्रतिष्ठापना

(२) श्लो. उत्तरार्ध १५१०-१५१३

× गीतावर्णन गौरवानें

१ प्रणवांत अडकेलला ॐ
गीतेच्या फांद्यांत विस्तारला

२ गायत्रीच गीतेच्या श्लोकांत फुलाफळांनीं
अवतरली.

⊙ अशा गीतेशीं भक्ताची गांठ
घालून देण्याला दृष्टांत—
अनन्य बालकाची आईशीं गाठ

V ही गांठ घालून देणारा– ' देहपातानंतर
ईश्वराशीं एकरूप

श्लो. ६९ — (१) श्लो. पूर्वार्ध १५१४-१५२३

× भक्ताचा देह हा व्यर्थ देह नसतो.
म्हणून देहाचें लेणें लेऊन अशी भाषा.
भक्त देह हा अलंकार !

= मनुष्येषु – ज्ञानी, कर्मठ आणि
तपस्वी यांमध्यें

V ईश्वराला अतिप्रिय असा हा भक्त
ईश्वराच्या प्रेमानें च गीता सांगतो.

* तस्मात् – गीता कथन करणाऱ्या
भक्ताहून. कारण त्याचें सांगणें हें रडकें
सांगणें नसतें. रडकां गीता सांगणारा
ईश्वराला प्रिय नाहीं. भक्ताचें
सांगणें हें अत्यंत स्फूर्तियुक्त हें

दर्शविण्यासाठीं रूपक—

भक्तसमूह – बाग

गीतावक्ता -- वसंत

नवपल्लवरोमांच – नवसिद्धांतामुळें रोमांच

मंदवाऱ्यानें – भक्तांना रंगवून टाकणें

डोलणे

फुलांचे डोळे ओले करणें– भक्तांचे डोळे गद्गदतेमुळें भरून येणें

पंचमस्वराच्या हाका – मधुर व्याख्यान

दृष्टांत—

१ चंद्रोदय–चकोर

२ मेघ – मयूर

(२) श्लो. उत्तरार्ध १५२२–१५२३

श्लोक -- ७० (१) य इमं धर्म्यं संवादमावयोः } १५२४

× धर्म्यं = मोक्षधर्मोत्पादक

(२) अध्येष्यते १५२५

× अध्ययन = अक्षराचा हि फरक न करतां पाठ म्हणणें.

(३) श्लो. उत्तरार्ध १५२६–१५२८

× गीतार्थ करणाऱ्याला जें फळ तें पाठकाला हि. कारण गीता माऊली जाणतें नेणतें हा फरक करीत नाहीं.

श्लोक ७१ -- (१) श्रद्धावाननसूयश्च १५२९

(२) शृणुयादपि-

यो नरः सोऽपि मुक्तः १५३०-१५३३

× शृणुयादपि – श्रवण करतांक्षणीं च

V सोऽपि मुक्तः– पापापासून मुक्त

V श्रवण केल्याबरोबर तत्क्षणीं

पापापासून मुक्त दृष्टांत —

१ वनांत वणवा शिरतां च प्राणि

पळतात.

२ पूर्वगिरीवर सूर्य येतां च अंधार नष्ट

T पापापासून मुक्ति म्हणजे सृष्टीच्या

उत्पत्तीपासूनच्या पापापासून मुक्ति.

(३) प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् शुभाँल्लोकान्

१५३४-१५३७

× श्रवणानें जन्मरूपीवेल शुद्ध होऊन

पुण्यफळ लाभतें.

+ पुण्यफळ —

जितकीं अक्षरें ऐकलीं तितक्या

अश्वमेधाचें.

V इंद्र वैभवलाभ

O ईश्वराला मिळण्यापूर्वी स्वर्गलाभ

हा श्रावकाचा मुक्काम (वास्तविक

स्वर्गांतून मृत्युलोकीं यावें लागतें.

पण गीताश्रावक हा अपवाद)

(४) गीतापाठक श्रावक फलोपसंहार

व पुढील श्लोकप्रस्ताव १५३८-१५३९

श्लोक ७२ — (१) श्लो. पूर्वार्ध १५४१–१५४३

× एतत् — १ शास्त्रसिद्धांत
२ ज्ञान

V एकाग्रचेतसा – कानीं आलें तसें च
मनांत ठसणें. एकाग्रतेची कसोटी.

(२) श्लो. उत्तरार्ध १५४४–१५४५

× अज्ञान = आत्म्याविषयीं अज्ञान.

V ज्ञानाच्या ठिकाणीं कर्माकर्म संभवत
नाहीं या दृष्टीनें ज्ञानकसोटी म्हणून
प्रश्न – कर्माकर्मविषयक

(३) प्रश्न विचारण्यांतला श्रीकृष्णहेतु
१५४६–१५४९

× अर्जुनाची पूर्णब्रह्मस्थिति भगवंतांना
माहीत च. तथापि अर्जुनमुखानें
ती वदवणें हा हेतु.

T या हेतुसाठीं अर्जुनाच्या पूर्ण
ब्रह्मस्थितिचा भंग.

(४) अर्जुनाची या प्रश्नामुळें झालेली
अवस्था १५५०–१५५७

+ ब्रह्मभाव व जगताचें भान दोन्ही
अर्ध्याअवस्थांत सापडलेला
अर्जुन. दृष्टांत—
१ क्षीराब्धीमधून निघत असलेला
पूर्ण चंद्र

+ प्रश्नाचें उत्तर देण्यासाठीं अर्जुनाची तयारी.
१ देहभानावर येणें

२ केंस व रोमांच कंपीत हातांनीं
ठीक करणें
३ घाम पुसणें
४ डोळ्यांतील आनंदाश्रु आवरणें
५ गहिंवर कंठांत दाटत होता
तो आवरणें
६ बोबडी वाणी नीट करणें
७ दम लागलेला छाटणे

श्लोक ७३ — (१) श्लो० पूर्वार्ध १५५८–१५६४

× भगवंतांनींच हा प्रश्न विचारण्याची
अनवश्यकता
कारण— १ प्रत्यक्ष भगवंतासमोर मोह
राहणें शक्य नाहीं. त्यांत त्यानें आई
प्रमाणें उपदेश दिला.
दृष्टांत—
१ सूर्यानें अंधार गेल्याचा प्रश्न विचारणें.

= प्रश्न विचारला च म्हणून
प्रश्नाचें उत्तर —
१ भगवत्प्रसाद = कृतकृत्यता

V स्मृति – भगवत्स्वरुप ज्ञानाची

:: मोह = " मी अर्जुन " ही भ्रांति

(२) त्वत्प्रसादात् स्मृतिर्लब्धाऽस्थितोऽस्मि
गतसंदेहः १५६५–१५६७

× गतसंदेह = कर्माकर्माविषयीं संदेह

+ गतसंदेहत्वकारण – द्वैतनाश

V त्वत्प्रसादात् स्मृतिर्लब्धा

स्मृति = आत्मस्वरूप

:: स्थितः अस्मि — कर्म मुळीं च नाहीं
अशी स्थिति.

(३) करिष्ये वचनं तव　　　१५६७–१५७५

× वचनं = आज्ञा

+ कारण — श्रीकृष्ण सेवायोग्य गुरु
दैवत.

V गुरुदैवतवर्णन —

१ ज्यामुळें द्वैतनाश

२ ज्याचा सर्वत्र निवास

३ ज्याच्या संबंधानें सर्वबंधनाश

४ ज्याच्या आशेनें इतर आशा नष्ट

५ जो भक्ताला आपलें स्वरूप
देतो. दृष्टांत — नदी — सागर

६ प्रत्यक्ष अर्जुनावर झालेला
गुरुपकार—
ब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कार
व श्रीकृष्णार्जुन अभेद

(४) अर्जुनवचनानें श्रीकृष्णहर्ष　१५७६–१५७७

१ हर्षोद्गार—
अर्जुनरूपानें विश्वफळाचें च
फळ मिळाल्याचें श्रीकृष्णवचन

२ हर्षदृष्टांत—
पूर्ण चंद्र पाहून समुद्राची भरती

(५) श्रीकृष्णार्जुनसंवादानें संजयहर्ष
(पुढील श्लोकप्रस्ताव)　१५७८–१५८६

× व्यासप्रसादामुळें, युद्धाच्या विषम

काळीं हि धृतराष्ट्र व स्वतः
संजयाचें भाग्य.
१ धृतराष्ट्र भाग्य– व्यवहारांत अंध
तरी ज्ञानव्यवहारपात्र.
संजय भाग्य – घोड्याचा परीक्षक
तो ज्ञानाला पात्र.

∠ धृतराष्ट्राला संजयहर्ष मानवत
नाहीं. तेव्हां त्याला सोडून पुढें
संजयहर्षोद्गार (पुढील श्लोकीं)

श्लोक ७४— (१) श्लो. पूर्वार्ध + संवादमिममश्रौषं अद्भुतं
१५८७–१५९१

× मुळांतच कृष्णार्जुनभेद नाहीं सारखा च
दृष्टांत – पूर्वापरसागर.

∠ संवादामुळें पूर्ण अभेद म्हणजे
द्वैतभाव राखून संभाषण
करीत असतां हि द्वैतपणा नाहींसा.
ही संवादांतली अद्भुतता.

V परस्पर अभेद म्हणजे स्वतःसह
दुसऱ्याला आपणांत पाहणें.
दृष्टांत —
दोन समोरासमोरील आरशासारख्या
स्वच्छ वस्तु. अशीच कृष्णार्जुनस्थिति.

V या ऐक्यस्थितिमुळें शेवटीं
संवादसमाप्ति

∠ ऐक्यस्थितिमुळें गुरुशिष्य कोण
हें हि ओळखणें अशक्य.

दृष्टांत —
१ समोरासमोरचे आरसे
२ दोन दिवे
३ सूर्यापुढें सूर्य
(२) रोमहर्षणम् १६००-१६०६
× संजयाची कृष्णार्जुनैक्यामुळें विरघळलेली
लीन झालेली अवस्था.
दृष्टांत—
१ दोन मिळत्या लोंढ्यांत सांपडलेलें मीठ
ही लीन अवस्था म्ह. हर्षादि सात्विक अवस्था
वर्णन--
१ देहविस्मृति
२ रोमांच
३ शरीरसंकोच
४ स्तंभखेदकंप अश्रु
५ गद्गदावस्था
६ श्वासाच्या धावेंत शब्दार्थांची गुंतागुंत
७ बोबडी इ. इ. इ.
(३) पुन्हा संजय देहभानावर १६०७
(पुढील श्लोक कथनार्थ)
× कारण सुखाचें आपोआप
शयन

श्लोक ७५— (१) संबंध श्लोक १६०८–१६१२
× व्यासप्रसादात् – अर्जुनाला निमित्त
करून केलेल्या भाषणाला पात्रत्व
हा व्यासप्रसाद. तो अवर्णनीय.
१६११–१६१२

L श्रुतवान् – ऐकून ब्रह्मतद्रूपता
व द्वैतानिरास. १६०८–१६०९
(म्हणजे श्रवण आणि श्रवण
फळप्राप्ति)

T एतत् परं गुह्य – उपनिषदांना
हि माहित नसलेलें ज्ञान म्हणून
परम गुह्य १६०८

V योगेश्वर कृष्ण – समस्त
योगमार्ग जेथें कुंठित होतात १६१०

श्लोक ७६— (१) श्लो० पूर्वार्ध = संवादस्मरण
राया म्हणून एकदम विस्मयावस्था
दृष्टांत—
रत्न रत्नप्रभावेष्टित.

X श्लो. पूर्वार्ध = संवादस्मरण
श्लो० उत्तरार्ध = हर्षावस्था
(देहभाननष्टता)

V संवादस्मरण झालें कीं हर्ष
म्ह. देहभान नष्टता. देहभान
आलें कीं संवादस्मरण. पुन्हां
लगे च हर्ष
दृष्टांत – हिमालयावरचीं सरोवरें
चंद्रोदयीं स्फटिक
सूर्योदयीं द्रवरूप १६१३–१६१५

श्लोक ७७— (१) संजयाची धृतराष्ट्राच्या मूक (जड)
अवस्थेला पाहून पृच्छा १६१६

(१) श्लो. पूर्वार्ध १६१७

× विश्वरुपस्मरणद्वारें
विश्वरुप निदर्शन –
१ न पाहतांच दिसतें
२ नाहींपणानें असतें
३ विसरुन हि आठवतें

(२) श्लो. उत्तरार्ध १६१८

× विश्वरुप + ज्ञानसंवाद
दोहोमुळें संजय देहभान
नष्टता. (हृष्यामि च.)

(३) संजयाची विलक्षण
अवस्था रुपकानें प्रत्यक्ष– १६१९–१६२०
कृष्णार्जुनसंवाद– तीर्थ
अहंता– स्नान करून दिलेली तिळांजली
१ आनंदानें गहिंवर
२ पुटपुटणें
३ श्रीकृष्ण श्रीकृष्ण म्हणणें

(४) संजय धृतराष्ट्राला पाहून
अवस्था आवरतो. १६२१–१६२२

(५) धृतराष्ट्राचा संजयाला ज्ञानचर्चेबद्दल
दोष १६२३–१६२४

× व्यासांनीं यासाठीं बसवलें काय
अशी तंबी.

(६) धृतराष्ट्र दोष देणें
स्वाभाविक १६२५–१६२६

× कारण त्याला त्याची गोडी नाहीं

त्याला तें वेचव. दृष्टांत—

१ रानवटाला राजमंदिर

२ निशाचराला दिवस

(७) धृतराष्ट्रांचा विजयासंबंधीं
प्रश्न १६२७–१६३०

(पुढील श्लोकप्रस्ताव)

× जयासंबंधीं धृतराष्ट्र मतजय दुर्योधनाला.
कारण दुर्योधन पराक्रमी व त्याचें
सैन्य अधिक.

\+ संजयाला ' तुझें ज्योतिष ' काय
असा थोडा तिरस्कारानें प्रश्न.

श्लो. ७८ — (१) यत्र योगेश्वरः कृष्णः तत्र श्रीः १६३१–१६३८

× धृतराष्ट्राला संजयोत्तर ' मला
पुढील भविष्य समजत नाहीं. ' १६३१
(पण नित्यसिद्धांत समजतो
हा सांगण्याचा मतलब)

∠ जेथें कृष्ण तेथें लक्ष्मी, दृष्टांत—

१ आयुष्य	तेथें	जगणें	
२ चंद्र	,,	चंद्रिका	
३ शंभु	,,	अंबिका	
४ संत	,,	विवेक	
५ राजा	,,	सैन्य	
६ सौजन्य	,,	सोयरिक	
७ विस्तव	,,	दाहकशक्ति	
८ दया	,,	धर्म	} माला
९ धर्म	,,	सुखलाभ	
१० सुख	,,	पुरुषोत्तम	

११ वसंत	,,	वन	माळा
१२ वन	,,	सुमन	
१३ सुमन	,,	भृंगसंघ	
१४ गुरु	,,	ज्ञान	,,
१५ ज्ञान	,,	आत्मदर्शन	
१६ आत्मदर्शन	,,	समाधान	
१७ भाग्य	,,	विलास	
१८ सुख	,,	उल्लास	
१९ सूर्य	,,	प्रकाश	

(२) यत्र योगेश्वरः यत्र श्रीः
तत्र विजयः १६३९–१६४०

× लक्ष्मी — सिध्दिस्वरुप

= श्रीकृष्ण — विजयस्वरुप

(३) यत्र पार्थः श्रीकृष्णः
तत्र श्रीर्विजयः } १६४१–१६५४

× ज्यांना श्रीकृष्ण लक्ष्मी सारखे
मायबाप त्यांना विजय कां मिळणार
नाहीं. प्रश्नरुप दृष्टांत— १६४१–१६४७

१ तेथील झाडें हि कल्पतरु

२ तेथील धोंडे ,, चिंतामणि

३ ,, गांवनदी ,, अमृतयुक्त

४ ,, – शब्द ,, वेद

५ तो पुरुष देहधारी सच्चिदानंद

= श्रीकृष्णलक्ष्मी जेथें तेथें स्वर्गमोक्ष

V जेथें श्रीकृष्ण तेथें सर्व प्रकारच्या सिद्धि

* जेथें श्रीकृष्णगुरु व अर्जुनाशिष्य
तेथें विजय १६४८–१६५४

१ श्रीकृष्णापेक्षां हि अर्जुन विजोयो-
पयोगी. दृष्टांत—
समुद्रापेक्षां तदुद्भव
मेघ उपयोगी.
लोखंडाला सोनें करणाऱ्या
परिसापेक्षां सोनें उपयोगी.
२ गुरुत्वाला यांत कमीपणा नाहीं
गुरु शिष्यद्वारें प्रकट होतो.
(खुद ज्ञानदेवांचें हि असें च
नाहीं कां ?)
दृष्टांत —
अग्नि दिव्याच्या द्वारें
मुलगा वरचढ व्हावा
ही बापाची इच्छा
श्रीकृष्णांत सफळ.
जेथें श्रीकृष्णार्जुन गुरुशिष्य
तेथें विजय नसेल तर विजय
च निरर्थक ठरेल.
V (तात्पर्य कृष्णलक्ष्मी मायबाप
व कृष्णार्जुन गुरुशिष्य तेथें विजय)
× धनुर्धर विशेषण, विजयाबरोबर
वरील भूति, ध्रुवानिति, यांना
विवेचनांत गौणता दिली आहे.
(४) प्रतिज्ञापूर्वक पुन्हां सर्व श्लोक-
तात्पर्य १६५५–१६५८

१ सर्व श्लोक षोडकयांत १६५५

V मूर्तिः, ध्रुवानिति = अभ्युदय

\+ श्री तेथें श्रीकृष्ण मुळाच्या उकळ रचना.

२ व्यासांच्या साक्षीसकळ

स्ववचनांची निश्चितता १६५६

∠ ३ पुन्हां सर्व श्लोक १६५७

४ बाहू उभारुन हें वचन

खोटें झाल्यास व्यासशिष्य

नव्हे असा संजयप्रतिज्ञाघोष १६५८

(५) संजयकृत अंतिम श्लोकगौरव १६५९-१६६३

× अनंत शब्दब्रह्म – सवालाख

भारतांत भारतसार – ७००

श्लोकीं गर्तेत

गीतासार – संजयाच्या

अंतिम एका श्लोकांत.

\+ दृष्टांत – अग्नीचा अपरंपार विस्तार.

पण सूर्यास्तानें झालेला हानि

भरून काढण्यास तो केवळ

वातीच्या टोकावर

∠ या एका च श्लोकनिष्ठेची फलश्रुति.

उपसंहार १६६४–१८१०

---

(१) गीतासप्तशत श्लोक गौरव

निदर्शन १६६४–१६७६

× १४ कल्पना –

१ ७०० श्लोक = गीतेची पावलें

२ ७०० श्लोक = गीताकाशपरमामृत
३ ,, ,, = सप्तशतीवर्णित भगवती
४ ,, ,, = अंधकार नाशक अपर सूर्य.
५ ,, ,, = द्राक्षलता
६ ,, ,, = कमलयुक्त श्रीकृष्ण मुखपुष्करिणी
७ ,, ,, = गीता महिमामाळ
८ ,, ,, = वेदवृंद आवार
९ ,, ,, = आत्मापाचि आलिंगनार्थ बाहु
१० ,, ,, = गीता कमळभृंग
११ ,, ,, = गीता सागर तरंग
१२ ,, ,, = गीता रथतुरंग
१३ ,, ,, = सिंहस्थामुळें गीतागंगेंत सर्व तीर्थें
१४ ,, ,, = कल्पवृक्ष रांग
१५ ,, ,, = चिंतामणीची रांग

(२) या सातशें श्लोकांत श्रेष्ठ कनिष्ठ, पहिले शेवटचे, असें ठरवितां येत नाहीं. १६७७–१६८१

× दृष्टांत–
१ कामधेनू दुभती भाकड भेद नाहीं.
२ दिव्याला मागें पुढें ,, ,,
३ सूर्याला लहान मोठा ,, ,,
४ अमृताला खोल उथळ ,, ,,

= कारण भेद करण्याला गीतेंत वाच्य वाचक भेद नाहीं.

---

(३) गीताशास्त्रांत वाच्य वाचक
एक श्रीकृष्ण १६८२–१६८४

× दाखला—
म्हणून— अर्थ किंवा पाठ
दोहोंनीं गीतेंत रुपलाभ

\+ तात्पर्य. गीता प्रभूची वाङ्मयमूर्ति.

ऽ यापुढें व्याख्यान विषय संपला.

(४) गीता व इतर शास्त्र तुलना १६८५

× इतर शास्त्रें अर्थ प्रकट करून लुप्त.
गीता अविनाशी ब्रह्म.

(५) गीता अर्जुन निमित्तानें विश्वावर
करुणा करण्यासाठीं १६८६–१६८९

दृष्टांत—
१ चंद्र चकोरनिमित्तानें त्रिभुवनदाह नाशी
२ गंगा गौतमऋषिनिमित्तानें त्रिभुवन
दाह नाशी.
३ अर्जुन वासरु तन्निमित्तानें जगाला
दुभतें

(६) गीतेनें प्राप्त थोर फळ व गीतेची
जाणल्यानेणल्याविषयीं समान उदारदृष्टि
१६९०–१६९५

× फळ—
१ गीतामग्नता – कैवल्यस्थिति.
२ ,, पठन – परीसस्पर्शवत्-
ब्रह्मैक्यपुष्टि
३ ,, श्रवण– ,,

÷ समान उदार दृष्टि दृष्टांत—
द्रव्यसंपन्न उदार मनुष्य
कोणाला हि नकार देत नाहीं.

(७) व्यासांनीं कृष्णार्जुनसंवाद सर्वांना
आकलनीय व सुंदर असा अनुष्टुभ
छंदांत व ७०० श्लोकांत तयार करून
सर्वांवर अपूर्व उपकार केला १६९६–१७०७

× आकलनीयतेला दृष्टांत—
१ आईचें मुलाला घास करून देणें
२ पंख्यानें सोसेल इतकाच वारा घेणें

= आकलनीयतेला व सुंदरतेला
दृष्टांत—
१ स्वातींच्या पाण्याचीं मोत्यें
२ वाद्यांत नाद
३ फुलें
४ पक्वान्न
५ आरसा

* व्यासांचा अपूर्व उपकार
१ असंख्यात वस्तु ७०० च्या
आटोक्यांत आणली.
दृष्टांत— समुद्र – मेघ
२ वाचेला जें असाध्य तें च
शब्दांत समावलें

(८) व्यास व भाष्यकारांनुरोधानें हा ग्रंथ
मराठींत आणला यांत अनुचित कांहीं नाहीं

हें नम्रतेनें दृष्टांतपूर्वक कथन

१७०८-१७२२

\+ स्वकृतीविषयीं नम्रता—

व्यासमति चाचपडते तेथें

केवळ वाचाळता.

\+ येथें अनुचितता नाहीं. याचें कारण

गीतेची उदार दृष्टि —

दृष्टांत—

१ व्यासोक्ति सुमनमाळा

माझ्या दूर्वा

२ क्षीरसागरीं हत्तींचें कळप मच्छर

३ गरूडाची आकाशांत भरारी

पाखराचें उडणें

४ राजहंसाचें डौलदार चालणें

इतराचें चालणें.

५ दिवटी

लहान वात

६ समुद्रांतलें आकाश प्रतिबिंब

डबक्यांतलें ,, ,,

७ समुद्रांतलीं प्रचंड जलचरें

लहान मासोळी

८ सूर्याजवळील अरुण

पृथ्वीवरील मुंगी

V नम्रतेनें कथन. अयोग्यता असून

हि योग्य ठिकाणीं पोंचण्याचा

विश्वास कारणें

१ व्यासामार्गें चाळणें दृष्टांत
बाप - मुलगा
२ गीताभाष्यकारांस वाट
पुसणें
(९) समर्थ श्रीसद्गुरुनिवृत्ति
नाथांचें सामर्थ्य असल्यामुळें
हा ग्रंथ मराठींत सर्वांस
सुलभ झाला यांत आश्चर्य
हि कांहीं नाहीं. १७२३-१७३५

× विश्वांतले सर्व गुण गुरुंमुळें
(ज्ञानेश्वरांना सर्व सृष्टि गुरु-
रुप झाली होती.) १७२३-१७२७
१ पृथ्वी — क्षमा
२ चंद्र — तापनिवारण
३ सूर्य — तेज
इ. इ. इ.

\+ गुरुसामर्थ्यानें सामान्यांत हि
असामान्य गुण दाखवले
१ एकलव्य
२ वसिष्ठच्छाटी
३ चंदनवदवासी सामान्य झाडें
जडांत गुरुंमुळें अद्भुत सामर्थ्य
ज्ञानदेव चित्तयुक्त (सचेतन) मग
गुरुकृपेनें काय होणार नाहीं.
दृष्टांत— १ सूर्य — डोळस

\+ म्हणोनि माझे नित्य नवे । श्वासोच्छ्वासही

प्रबंध होआवे । —गुरुकृपेनें
आत्मविश्वासाचें उत्तम निदर्शन.

(१०) प्रस्तुत ग्रंथवाचन पद्धति १७३५–१७४१

\+ १ सुंदर तऱ्हेनें गाऊन
२ सरळ गद्य स्वरूपांत— कसेंहि

V वाचलें तरी उणेपणा नाहीं. (म्हणजे
गाण्याला लायक न गाइला तरी
हि रंग भरेल अशी ग्रंथ रचना)

दृष्टांत—
१ अंगावर घातलेला दागिना सुरेख
,, न ,, ,, हि ,,
२ सोन्यांत बसविलेले मोती खुलतात
मोकळे मोती हि ,,
३ बटमोगऱ्याच्या फुलांच्या माळांत
सुवास तो च मोकळ्या फुलांत

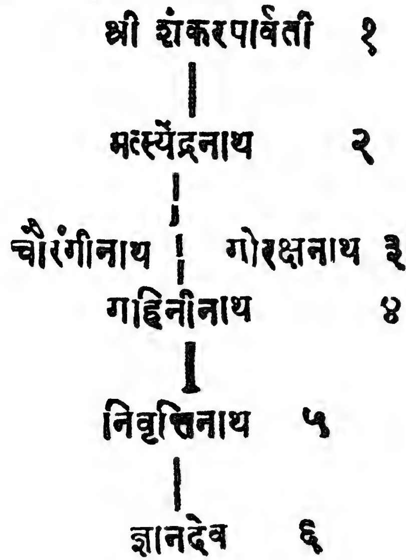
\+ तात्पर्य — हा ग्रंथ म्हणजे एक नाना
रागांच्या अतिमधुर गायनासारखा
स्वतःसिद्ध रसमय आहे
मग तो कसा हि वाचा.

(११) हा ग्रंथ हें निवृत्तिनाथांच्या कृपेचें वैभव.
त्यामुळें यांत अद्भुत गुण १७४२–१७५०

अद्भुत गुणः—
१ आबाल सुबोधता
२ ब्रह्मरसमयता
३ सहज कानावर पडल्यानें
समाधि सहजता दृष्टांत—

चंदनपरिमळार्थ चंदनफुलांची
जरूर नाहीं.
४ नीटपणें श्रवण केल्यास व्यसना-
इतकी त्याची पकड
५ पाठानें पांडित्य — अमृताक्षः
दूर सारणारें
६ यांतील काव्यानें अपूर्व शांति.
तुलना —
मनन निदिध्यसनाला मागें
टाकणारी (म्हणजे मनन
निदिध्यसनांतील शांतीला
मागें टाकणारी)
७ श्रवणानें ब्रह्मानंदाबरोबर सर्वेंद्रियांवर
ब्रह्मानंदाची पुष्टी (छाप)
८ अनधिकाऱ्यालाहि बाह्य वाक्चातुर्यानें
सुखलाभ
(या अध्यात्मशास्त्रांत अंतरंगांत
शिरणारा च अधिकारी दृष्टांत —
चंद्राचें चांदणें चकोराला उपभोग्य
तरी इतरांना त्यामुळें सौख्य
+ या ग्रंथाचा छंद ओवी.
(१२) या ग्रंथापाठीमागची ज्ञान परंपरा भूमिका
(गुरुपरंपरा कथन)
व ग्रंथद्वारें ज्ञानदेव निमित्त करून
गुरुंकडून जगाचे रक्षण १७५१–१७६५

\+ गुरुपरंपरा--

|=| गुरुपदेशप्रसंगस्थानादि
वर्णन —

१ शंकरपार्वतींचा संवाद क्षीर -
सिंधूजवळ पुरातन काळीं

२ त्या संवादांतून मकरादेशांतील
मत्स्येंद्रनाथांस सहज उपदेश लाभ

३ स्वतः समाधि घेण्याच्या उद्देशानें
म्ह० परंपरा पुढें टिकावी म्हणून
' योगप्रवीण ' ' विरक्त ' गोरक्षनाथांस
त्यांच्याकडून (= सप्तश्रृंगीवर ?)

४ गोरक्षांनीं गैनीनाथांस उपदेश

५ गैनीनाथांकडून निवृत्तिनाथांना
उपदेश – हेतु – कलिकालग्रस्त
जगाचा निवृत्तींनीं बचाव करावा.

६ निवृत्तिनाथांनीं जो ज्ञानवर्षाव केला
तो च हा ग्रंथ. ज्ञानदेव तेथें चातक

\+ स्वतःला उपदेश दिला असें

ज्ञानदेव म्हणत नाहींत ही विनयशीलता.

V हा ग्रंथ हें गुरुपरंपरेचें समाधि धन

L ग्रंथरचनेला अयोग्य. तरी ज्ञानदेवांना
निमित्त करून निवृत्तिनाथांनीं
जगाचें रक्षण केलें.

(१३) ग्रंथांत अधिक उणें असल्यास
क्षमायाचना. विशेषत्वानें क्षमा
याचनेची अनवश्यकता १७६६-१७७१

× क्षमायाचनाकारण—
ग्रंथरचनेचें स्वतःचें अज्ञान

|-| विशेषत्वानें क्षमायाचनेची
अनवश्यकता कारणें—

१ हा ग्रंथ गुरुंनीं च केला
ज्ञानदेव निमित्त दृष्टांत— कळसूत्री बाहुलें

२ हा ग्रंथ संतसभेसमक्ष
झाला. त्यामुळें हीतगुण मनुष्य पूर्णगुण
न झाल्यास दोष संतसभेचा. दृष्टांत—

१ परिस -- लोखंड
२ ओढा — गंगा

(१४) संतांजवळ येण्याचें भाग्य गुरुंनीं
दिल्यामुळें संतांकडून अपूर्व ग्रंथरचना
पूर्ण झाल्याबद्दल धन्यता १७७२-१७९२

× अपूर्व ग्रंथरचना याचें कारण
गीतार्थ प्रकट करणें दुष्कर.
तुलनेनें—

१ सोन्याचा भूगोल
२ चिंतामणीचे मेरुसारखे पर्वत
३ साती समुद्र अमृतरसयुक्त
४ चांदण्यांचे चंद्र
५ कल्पवृक्षांच्या बागा
— करणें सुकर

* संतकृपेमुळें च प्रस्तुत अपूर्व कार्य झालें.
संतकृपेमुळें कारण—
ज्ञानदेव मूक.
प्रस्तुत कार्य—
१ अफाट ग्रंथसागरतरण
२ कीर्तिविजयध्वज
३ मेरुवद्गीतामंदिररचना
व त्यांत गुरुमूर्ति
प्रतिष्ठापना व पूजा
४ ज्ञानदेवाची गीता आईशीं गांठ.

V अपूर्वग्रंथरचना व धन्यता—
धन्यता—
जन्मसाफल्य
सुखलाभ
ग्रंथापूर्वता तुलनेनें —
१ विश्वामित्र सृष्टीपेक्षा ग्रंथसृष्टि
श्रेष्ठ. कारण
विश्वामित्र सृष्टि नाशवंत

२ उपमन्यूला क्षीरसागर दिला तो हि
ग्रंथाशी बरोबरी करीत नाहीं.
कारण त्यांत हालहल निघालें

३ येथें सूर्य हि उणा कारण
उष्णता प्रखर

४ चंद्र शीतल पण कलंकदोष.

— तात्पर्य हा ग्रंथ– अव्यय, निर्दोष
प्रकाशदायक, शीतळ, निष्कलंक
असा अनुपम.

(१५) ईश्वरापाशीं या वाङ्मययज्ञाबद्दल
प्रसादाची मागणी व ईश्वराकडून
तत्पूर्ति (भरतवाक्य) १७९३–१८०१

× प्रसाददशक—

१ दुष्टांचें दुष्टपण मोडो
२ दुष्टांचें सत्कर्मप्रेम वाढो
३ सर्व भूतांची मैत्री होवो
४ पापांधकार जावो
५ स्वधर्मसूर्यानें विश्व उजळो
६ प्राणिमात्राची इच्छापूर्ति होवो
७ भूतमात्रांना संतांची अखंड संगति लाभो
८ त्रिभुवनें सुखी होवोत
९ सर्व ईश्वरभजनीं लागोत
१० या ग्रंथावर ज्यांचें जीवन त्यांना
इहपरलोकीं सुखलाभ होवो

× मुद्दाम प्रचारकार्यप्रार्थना

+ भरतवाक्यांतर्गत संतवर्णन—

१ मंगळता वर्षाव करणारे

२ चालते कल्पवृक्ष

३ चैतन्यचिंतामणिग्राम

४ अमृताचे बोलते सागर

५ कलंकहीन चंद्र

६ तापहीन सूर्य

(१६) ग्रंथलेखनस्थळ, काळ, ग्रंथकर्ता, ग्रंथस्वरूप, ग्रंथभाषा १८०२–१८०५

स्थळ– महाराष्ट्र
गोदावरी दक्षिणतीर
मोहिनीराज वास्तव्यक्षेत्र (नेवासें)

काळ– १ राजा रामदेवराव जाधव
राज्य करीत असतां (रामदेवराव
योग्यता– १ न्यायानें राज्य
२ कलाप्रियता)

ग्रंथकर्ता– शंकरपरंपरेंतील निवृत्तिशिष्य
ज्ञानदेव (शंकर म्ह०
शंकराचार्य नव्हे. श्रीशंभू)

ग्रंथस्वरूप– ग्रंथ हा लेण्यासारखा.
(लेणें म्ह. अलंकार नव्हे.
वेरूळ, अजिंठा इ. प्रमाणें लेणें)

ग्रंथभाषा– देशभाषा = मराठी

(१७) १८ व्या अध्यायाच्या उपसंहार निमित्तानें गीताग्रंथस्थान व गौरव १८०६–१८०८

× एका तऱ्हेनें या ओव्या
इति श्रीमद्भगवद्गीतासु
ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे चा पर्याय दिसतो.

+ अठरावा अध्याय
गीताकळश.

(१८) शेवटची इच्छा १८०९

× सर्वत्रः सुखीनः संतु
या श्लोकाचा ही ओवी
संक्षेप दिसतो.

(१९) ग्रंथलेखनशाक व
ग्रंथलेखकनाम १८१०
शक १२७२
लेखक– सच्चिदानंदबाबा.